

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

1977

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

VED
DORRIT ANDERSEN, KNUD FANØ OG G. JAPSEN

1977

Tryk: P. J. Schmidts Bogtrykkeri, Vojens

INDHOLD

Pens. førstelærer <i>J. H. Jensen</i> : Et stykke landsbyhistorie i kildebelysning. Tumbøl 1714–66	side 5– 33
Ankechef <i>H. F. Garde</i> : Dansk højskolemand i Sønderjylland efter 1864. Breve fra Adolf Knudsen 1866–71	– 34– 59
Lektor, dr. theol. <i>Günter Weitling</i> : Indre Mission i Nordslesvig før århundredskiftet. En oversigt	– 60–112
Fhv. sparekassedirektør <i>H. P. Jensen</i> : Det preussiske forligsmandsystems praksis i Tislund sogn 1880–1919	– 113–117
Cand. mag. <i>Agnes Schmidt Poulsen</i> : Etableringen af partiet Venstre i Nordslesvig efter genforeningen 1920	– 118–177
Arkivar <i>Dorrit Andersen</i> : Tyve år i en sønderjysk redaktion. Redaktør Ernst Christiansens optegnelser om Flensborg Avis 1892–1912	– 178–199
<i>Anmeldelser:</i>	
<i>Lars H. Schubert</i> og <i>Johann Runge</i> (red.): Barn og ung i Flensborg 1920–1945 (ved redaktør <i>Eskild Bram</i>)	– 200–202
<i>Hans S. Bruun</i> : På døds march gennem Hitlers Tyskland (ved direktør <i>Poul Andersen</i>)	– 203–205
Sønderjyske historikere efter 1864 (ved bibliotekslektor, dr. phil. <i>Johann Runge</i>)	– 205–207
<i>J. H. Jensen</i> : Landsbylærer i genvundet land (ved fhv. lektor <i>Thomas Madsen</i>)	– 207–210
<i>Bognyt</i> (ved arkivar <i>Dorrit Andersen</i> , fhv. socialinspektør <i>Olav Christensen</i> , rektor <i>Knud Fanø</i> , bibliotekslektor, dr. phil. <i>Johann Runge</i> og arkivar <i>Jørgen Witte</i>)	– 211–216
<i>Noter og nyt</i> : Landsarkivet – Studieafdelingen – Haderslev museum – Åbenrå museum – Museet på Sønderborg slot – Tønder museum – Sønderjyllands kunstmuseum – Midtsønderjyllands museum – Kunstmuseet Holmen – Kolstrupgård – Historisk forening for Gråsten by og egn – Den store egnsvandring 1976 – Amtskredsens arbejde	– 217–240
<i>Årsberetning og regnskab 1976–77</i> (ved landarkivar <i>Peter Kr. Iversen</i> og fhv. bankdirektør <i>Hugo Lildholdt</i>)	– 241–247
<i>Tillæg til medlemsfortegnelsen</i>	– 248–250

Et stykke landsbyhistorie i kildebelysning Tumbøl 1714-66

Af J. H. Jensen

Indledning

Den, der i 1920 bosatte sig i Felsted sogn, var ikke længe om at erfare, at der, især i landsbyen Tumbøl, eksisterede en overlevering, som var blevet holdt i live gennem fire, fem slægtled. Den berettede om en proces, som fæstebønderne der i byen havde ført mod deres herremand, kaptajn Petersen, ejer af det dengang adelige gods Ladegård i Kværs sogn. Overleveringen tegnede et unuanceret og helt igennem utiltalende billede af godsejeren, skildrede ham som en brutal, hensynsløs bondeplager, der ikke var kræsen i valg af midler for at få sin vilje trumfet igennem, og den fortalte talrige historier om hans ødsle, forargelige og meget vidtløftige privatliv. Her må dog indføjes, at godsejeren og hans to sønner og efterfølgere, Andreas Petersen og Söncke Ludwig Petersen, flyder sammen i overleveringen. Kun om den sidstnævnte ved vi med sikkerhed, at han havde været officer. Desto større var triumfen, da retssagen i Slesvig trods alle godsejerens kneb endte med en klar sejr for bønderne, en sejr, der bevirkede, at han besluttede at skille sig af med de genstridige og besværlige undersåtter. Disse tog da det næste dristige skridt, idet de »købte sig selv«, således at forstå, at købet ikke blot omfattede gårdene, men også de rettigheder, godset hidtil havde haft over fæsterne.

Overleveringen havde næppe kunnet holde sig så levende, hvis den ikke havde haft skriftlige kilder at støtte sig til. Efter retssagen 1762-63 og købet af gårdene 1765-66 var bønderne kommet i besiddelse af et betydeligt arkiv, omfattende fæstekontrakter, retsdokumenter og talrige papirer vedrørende erhvervelsen af gårdene. Det stod dem klart, at det ikke gik an at opbevare alle disse dokumenter på ét sted, hvor f. eks. en natlig brand kunne forvandle adkomstbrevene

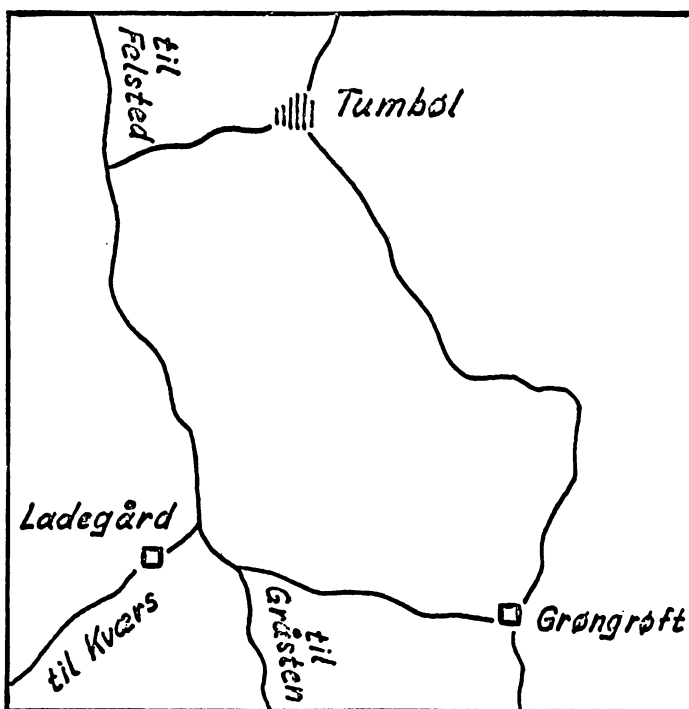
til deres dyrt erhvervede frihed til aske. Derfor delte de dem med omtanke i flere forseglede pakker og lod disse opbevare i lige så mange forskellige gårde. Til yderligere sikring lod de nedskrive en beretning, omfattende årene 1714–66, »for os, som nu leve, og aller- mest for vore efterkommere«. I denne beretning skildres først forud- sætningerne for striden med godsherskabet, dernæst selve processen, som der dog kun ofres få ord på, og til sidst frikøbet, der stillede de hidtil livegne fæstere på lige fod med landsbyens »kongelige bønder«. Originalen til denne beretning er vistnok gået tabt, men der er be- varet flere afskrifter, af hvilke den ældste findes på landsarkivet i Åbenrå. En af dem, der var i besiddelse af en afskrift, var den lokal- historisk interesserede Th. Kaufmann, Bovrup (1877–1971), som var født og opvokset i Tumbøl. Han havde derfor også nøje kendskab til den mundtlige overlevering, og på sine gamle dage, et stykke over de firs, havde han endnu åndsevner til at udmønte sin viden om de bevægede år i hans fødeby i 1760-erne. Han valgte at gøre det i en lille historisk roman, »Den onde Herremand paa Ladegaard«, 1961, som har fundet ikke få læsere. Som alle forfattere af historiske roma- ner benyttede han de kilder, han havde kendskab til, nemlig bønder- nes beretning og den lokale tradition. De huller, som derefter blev tilbage, udfyldte han ved hjælp af sin fantasi.

For den, der skriver dette, har det spørgsmål ofte trængt sig på, om der ikke i arkiverne fandtes dokumenter, som kunne bekræfte, korrigere eller kaste nyt lys over den omtalte beretning. Den er jo skrevet af mennesker, som var part i sagen, og den har hidtil været den eneste almenkendte kilde. En efterforskning har givet positivt resultat. Advokat-indlæggene for overretten i Slesvig findes i arkivet på Gottorp¹, og i en omfangsrig pakke på landsarkivet i Åbenrå² ligger et stort antal dokumenter, som ikke blot uddyber og supplerer de oplysninger, advokaterne giver, men derudover klarlægger væsent- lige enkeltheder vedrørende retssagen og frikøbet. På grundlag af disse to hovedkilder og med støtte fra andre gøres der hermed et for- søg på at udrede den sag, der for mere end 200 år siden oprørte sin- dene så stærkt, at dønningerne fortsatte gennem slægtled.

Forhistorie

Først bliver det dog nødvendigt at give en kort oversigt over landsbyens forhold i 1700-tallet. På landsarkivet i Åbenrå findes en

beskrivelse over fæstegodset til Gråsten-Søgård. Den har det besværlige navn: Generale Untersuchung über den Zustand der Gräfl. Ahlefeldschen Unterthanen sowohl Boelsleute als Käthener.³ Af den ses det, at grevskabet 1709 i Tumbøl ejede 14½ bol fæstegårde og 3 kådnere, der tilsammen havde ½ bols andel i bymarken. Desuden var der 4 bol under amtet, vistnok fordelt på 4 halvbol og 2 helbol.⁴ Det vældige adelsgods var delt op i talrige bortforpantede ladegårde og mejerigårde, og til hver af dem var henlagt et antal fæstere, som gennem deres hoveriarbejde ydede et væsentligt bidrag til driften. Så langt tilbage, som kilderne rækker, havde bønderne i Tumbøl forrettet hoveri på ladegården Grøngrøft, der lå ca. 3 km sydøst for landsbyen. På det sidste blev de imidlertid lagt ind under Ladegård sydvest for Tumbøl. Begge disse gårde grænsede ind til landsbymarken, og afstanden til dem var noget nær lige stor.

Kortskitse over Tumbølegnen efter Videnskabernes Selskabs kort ca. 1777.

Som allerede antydet har jeg valgt den fremgangsmåde at tage bøndernes beretning som udgangspunkt, og jeg har foretrukket eksemplaret fra landsarkivet i Åbenrå, fordi det i tid ligger nærmest ved originalen og sikkert er forlæg for de andre afskrifter. Beretningens dansk er ikke uden fynd og farve, men dog på sine steder så ubehjælpsomt formet, at en nænsom omskrivning til moderne dansk vil være på sin plads.

Jeg har valgt at dele beretningen i afsnit, til hvilke jeg har føjet mine kommentarer. Det første beskriver bøndernes forhold under Gråsten-Søgård og videre frem til 1756, som blev et afgørende år for dem. Dette afsnit har følgende ordlyd:

»En nøjagtig fortegnelse over alle vore brevskaber – for os, som nu lever, og allermest for vore efterkommere. Om de vil vide, hvorledes det har været i vore dage, da vil vi give dem det skriftligt. Først fra grev Carl von Ahlefeldts tid: I året 1714, den 2. januar, da fik vi en kontrakt angående, hvad arbejde vi skulle gøre og 6 skp. land at pløje til hvert bol. På den tid var der $14\frac{1}{2}$ bol her i byen. Så blev der straks $3\frac{1}{2}$ bol nedlagt, siden blev der kun 11 bol igen. Men i samlede skatter og afgifter måtte de 11 bol give, hvad de $14\frac{1}{2}$ bol stod for, både til kongen og deres herskab. Til kirken og til kirkens betjente har de kun at betale for 3 bol, så længe verden står. I året 1721, den 20. april, da fik vi en anden kontrakt om, hvad de 11 bol skulle gøre, som lyder på daglig hovtjeneste. Disse tvende kontrakter og tvende kopier deraf er hos Peter Lorenzen Bonde. I året 1724 [skulle være 1725], da blev salig grev Carls gods altsammen solgt. Så blev vi 11 bol og 4 kådnere her i byen, $5\frac{1}{2}$ bol i Kværs og 5 kådnere i samme by og Grøngrøft – alle de førnævnte bønder, kådnere og stamgården – købt af salig kancelliråd Paulsen⁵ for 16.000 rd. I året 1738 da blev der 4 karle udskrevet til landmilitisen fra Grøngrøft gods, og tre øvrigheder⁶ var sammen om en karl. Det var Grøngrøft, Ladegård og Stoltlund. Så bortdøde salig kancelliråd Paulsen fra os og sin ægte-mage.⁷ Siden blev hun trolovet med en anden herre ved navn herr auditor Seidelin.«

Kontrakten af 2. jan. 1714, bønderne kaldte den deres frihedsbrev, eksisterer næppe mere; men i advokat-indlæggene for overretten i Slesvig citeres væsentlige udtog af den, og den var fremlagt som bilag i retten. Bøndernes advokat, Haack fra Flensborg, fremhæver som

de vigtigste bestemmelser, at hvert bol for fremtiden ikke skulle overtage mere end 6 skp. land (i hver af de tilsæede marker?), hvilke de skulle bearbejde og indhøste, at de, ligeledes fra hvert bol, skulle præstere 17 dages håndtjeneste og foretage een lang og een kort kørsel. Godsejerens advokat, justitsråd Boye, også fra Flensborg, søgte naturligtvis at frakende »det såkaldte frihedsbrev« enhver værdi som bevismiddel. Det havde ikke karakter af en kontrakt, hævdede han, men var at betragte som en tjenesteordning til vejledning for de grevelige funktionærer. Han lagde dog især vægt på, at kontrakten ikke havde været anmeldt til den proklam⁸, som blev udfærdiget i anledning af tvangsauktionen. Deraf fulgte, at den ikke kunne være bindende for de ny ejere. Den fik da heller ingen indflydelse i den foreliggende sag. Værdien af den bør dog ikke underkendes. I bøndernes bevidsthed var den vidnesbyrd om, at de så langt tilbage, man kunne komme, ikke havde været underkastet vilkårligt hoveri og derfor ikke med rette kunne betragtes som livegne.

Tidspunktet for nedlæggelsen af de 3½ bol kan angives ret nøje. Den 6. okt. 1716 blev der oprettet et nyt vilkårsbrev for landsbyen.⁹ Det er underskrevet af 28 bolsmænd og »de 3 kådnere en for alle«. De 28 bolsmænd er sikkert de 6 under amtet og de nu kun 22 adelige fæstere. Navnene på de fæstere, som ved den lejlighed mistede deres gårde, er anført i en jordebog over Gråsten-Søgård fæstegods fra 1721.¹⁰ Af den ses det, at nedlæggelsen har været led i en omfattende rationalisering af fæstegodset i Felsted sogn. Den skelsættende begivenhed var omdannelsen af landsbyen Kiding til en ladegård (1716); men foruden i Tumbøl satte rationaliseringen også spor i Skovbøl og Svejrup. Efter nedlæggelsen af de 7 halvbol var bymarken blevet omrebet, så de resterende 22 gårde var blevet »egaliserede«, gjort lige store, og det hoveri og de fripenge, der havde hvilet på de nedlagte gårde, blev fordelt på de tilbageblevne.

Ifølge Felsted kirkes inventarium fra 1782¹¹ var korntienden i Tumbøl for et bol under amtet 2 travet rug, 2 travet byg og 4 travet havre, medens de adelige på grund af de nedlagte gårde skulle yde 26 kjærve rug, 26 kjærve byg og 52 kjærve havre pr. halvbol. Da der går 3 neg på en kjærve, bliver det 2⅓ trave rug, lige så mange travet byg og 5⅓ trave havre pr. bol. En kontrolprøve med rugtienden viser, at bønderne så godt som ingen lettelse har fået.

Jordebogen af 1721 giver også oplysninger om den ændrede hoveri-

kontrakt af 20. april samme år. Bønderne har åbenbart besværet sig over det forøgede arbejde. De havde fået mere jord til gårdene, og hoveriet var vokset. Enden på det blev altså den ny »Verschreibung«, kontrakt. Bemærkningen om dagligt hoveri synes at pege på en betydelig skærpelse; men, som det vil ses, har dette ikke været tilfældet. Der er talrige eksempler på, at fæsterne inddeltes i hold. Hvert hold gjorde dagligt hoveri i en periode, men var så til gengæld i en eller flere følgende perioder »fribønder« uden hoveripligt. En sådan ordning er formentlig indgået i den ny kontrakt. Den daglige hovtjeneste var noget uvant, og bønderne har næppe påskønnet den del af nyordningen, selv om denne i sin helhed gav dem en vis lettelse i hoveriet mod, at de betalte et større beløb i fripenge.

Regnskabet for de sidste er oven i købet gjort op:

Oprindelige fripenge pr. halvbol	9 rdkroner	24 sk.
Forhøjelse for nedsat hoveri	2 rdkroner	
Da disse beløb er beregnet i kroner, en mønt- enhed, som var i omløb på den tid, om- regnes summen til de hidtidige specie- daler ved et tillæg på 9 sk. pr. krone . .	2 rdkroner	7 ¹ / ₂ sk.
	<hr/>	
	13 rdkroner	31 ¹ / ₂ sk.

Når dertil lægges contributionen, statsskatten, på 1 rd. 7¹/₂₂ sk. om måneden, ser vi, at en adelig halvbolsmand måtte udrede godt 27 rdkr. i faste årlige afgifter. Heller ikke forpagter Christian Petersen på Grøngrøft var udelte tilfreds med den ny hoveriordning. I et brev til greven beklagede han sig over, at den nedsatte hoveriydelse betød en anselig belastning for ham. Han blev imidlertid stillet tilfreds ved at få den løbende og sikkert gunstige forpagtningskontrakt forlænget med 4 år.¹²

Ved tvangsauktionen over det grevelige fallitbo i 1725 blev cancelliråd Christian August Paulsen ejer af Grøngrøft med alt det i bøndernes beretning nævnte fæstegods. Den nye ejer kunne ikke føle sig bundet af de ahlefeldtske kontrakter, da de som nævnt ikke var anmeldt til proklamen forud for auktionen. Der måtte altså en ny hoveriordning til. Denne kendsgerning gav advokat Boye en kærkommen lejlighed til at give »det såkaldte frihedsbrev« eller rettere

»tjenesteordningen« af 2. jan. 1714 endnu et grundskud, idet han kunne henvise til, at bønderne herefter påtog sig arbejde, som ikke havde været dem pålagt i nogen af de tidligere kontrakter.¹³ Dette kunne Haack ikke benægte. Han måtte nøjes med at slå fast, at selv om bønderne måtte udføre »andet og mere arbejde«, tålte dette dog »i nogen måde« sammenligning med det hidtidige og var til at bære. Bøndernes udtryk, at kancelliråd Paulsen »bortdøde fra os og sin ægtemage«, tyder måske på, at forholdet mellem godsherskab og fæstere var godt i hans tid, i hvert fald set på baggrund af de følgende års trængsler.

Ved første øjekast synes indskuddet om landmilitsen at falde ud af sammenhængen. Der er dog god mening i at tage det med. Bøndernes skøder efter frikøbet indeholdt nemlig en forpligtelse til at stille mandskab efter 18 gange $\frac{3}{8}$ plov skyldværdi, hvis den ophævede militsordning skulle blive genindført. Mens militsforordningen var i kraft, skulle der stilles en mand for hver $3\frac{3}{4}$ plovskyldværdi, og da Grøngrøft ved auktionen 1725 var ansat til $15\frac{1}{2}$ plov, passer det med 4 mand, idet der dog blev $\frac{1}{2}$ plov til rest. Der skal også nok have været overskydende plovtal ved de andre to godser, og ved at lægge de tre gårde sammen til et lægd kunne man kræve stillet endnu en karl, der vel så gik på omgang mellem godserne.

Kancelliråd Paulsen døde ret ung. Af Felsted sogns kirkebog ses det, at han blev begravet d. 17. nov. 1739, kun 41 år gammel. Hans enke, Magdalene, f. Bachmann, fandt hurtigt en forpagter til Grøngrøft. Selv flyttede hun bort, rimeligvis til gården Revstrup i Gadbjerg sogn, Vejle amt, en gård, hendes mand havde købt få år i forvejen. Der indgik hun nyt ægteskab med Søren Seidelin, som var overauditør ved garnisonen i Fredericia. I denne by døde hun, og hendes kiste blev 28. okt. 1757 nedsat i Grøngrøfts begravelse i Felsted kirke.¹⁴

Vi lader nu atter bønderne komme til orde:

»Han (auditør Seidelin) solgte det hele gods Grøngrøft til herr. Ditlef Johan Peter(sen) i året 1756 for 38.000 rd., og Hans Petersen, besidder af Ladegård og Gammelgård,¹⁵ var lovensmand (kautionist) for samme Ditlef Johan Peter(sen), men lovensmanden, Hans Petersen, måtte selv betale hele den købesum, Grøngrøft gods kostede.

Så blev han herskab over Grøngrøft gods. Siden adskilte

han det hele gods, både bønder og kådnere. Dog beholdt han i Kværs 5 $\frac{1}{2}$ bol og 5 kådnere i samme by, endvidere 2 skove og 4 kobler. Tvende bol her i byen solgte han til herr. justitsråd Koch, Skovbølgård. Så var vi kun 9 bol og 4 kådnere her i byen. Vi blev ved Grøngrøft gods. Siden ville han have, at vi 9 bol skulle gøre, alt hvad han lod befale, men det blev os alt for svært. Vi måtte søge retten med ham i Slesvig, så gik han straks til forlig med os og sluttede 12. maj 1758 en kontrakt med os om, hvad vi skulle gøre.«

Den nye ejer af Grøngrøft var en af datidens mange pensionærer (godsforpagtere), Ditlef Johan Petersen. Skødet er dateret 10. nov. 1756,¹⁶ og købesummen var som angivet af bønderne. Som kautionist havde han sin nabogodsejer Hans Petersen, der havde ejet Ladegård siden 1748. Med ham er en hovedaktør trådt ind på scenen. Det er derfor rimeligt at ofre nogen plads på at præsentere ham.

Kværs kirkes dødsregister oplyser, at han var næsten 86 år gammel, da hans lig den 23. dec. 1774 blev overført fra Gammelgård til godsbegravelsen i kirken¹⁷. Han må altså være født 1689. Ved hjælp af kirkebøger er det lykkedes at finde frem til hans afstamning.¹⁸ Han var søn af pastor Andreas Petræus (Petersen) den Ældre, som var sognepræst i Felsted 1684–1726. Moderen, Brigitta (Birgitte) var datter af den kendte digegreve og husfoged Hans Paulsen¹⁹, hvis sønner i 1700-årene sad som ejere af eller forpagtere på en række adelige godser på Als og i Sundeved, mens døtrene næsten alle blev præstekoner. Som så mange præstesønner fik Hans Petersen en landbrugsuddannelse på en eller flere ladegårde under Gråsten-Søgård. En tid var han forpagter på Kelstrup, men da grev Carl Ahlefeldt 1722 døde fra et fallitbo, fandt han tiden inde til at forlade den synkende skude. Til alt held var hans morbroder, Nicolai Paulsen, forpagter på Gammelgård, netop blevet udnævnt til inspektør for de augustenburgske godser. Han havde derfor brug for en underforpagter, og valget faldt på søstersønnen. Fra 1734–49 havde Hans Petersen selv gården i forpagtning, nu under hertugen af Augustenborg, der havde fået gården overdraget af kong Christian den Sjette.

Efter alt at dømme har Hans Petersen været en duelig landmand med evne til at administrere et gods, men sikkert en dominerende natur og en hård mand, både over for fæsterne og i forretningsanliggender. Han må også have været en god økonom, thi året før hans

forpagtning udløb i 1748 var han i stand til at købe Ladegård i Kværs sogn, og derudover havde han et tilgodehavende i Gammelgård på 7–8000 rd.²⁰ Denne betydelige fordring i den stærkt forgældede gård var rimeligvis en medvirkende årsag til, at Hans Petersen og hans kone allerede fra midten af 1750'erne i perioder opholdt sig på Gammelgård. Hun døde derovre 1760.¹² Der har sikkert været andre forhold, som opfordrede ham til ikke at tabe Gammelgård af syne, men som ikke har betydning for denne fremstilling. Givet er det i hvert fald, at efter hustruens død tog Hans Petersen praktisk talt fast ophold på den alsingske gård og kom kun lejlighedsvis til Ladegård, hvis drift i det store og hele var overladt til den ældste af sønnerne, Andreas Petersen. Forholdet var så påfaldende, at bønderne troede, sønnen havde fået skøde på Ladegård, og at Hans Petersen ejede Gammelgård. Men tilbage til beretningen:

Advokat Haack oplyser i sit indlæg for overretten, at Ditlef Johan Petersen købte Grøngrøft i spekulationsøjemed. Det var hensigten at tjene penge på at udparcellere gården.²² Vi kender intet til forholdet mellem ham og Hans Petersen; men skulle nabogodset deles, var det nok værd at holde øje med. Naturligvis har han ikke kautioneret på hans glatte ansigt. Der må have været både skriftlige og mundtlige aftaler, som vi imidlertid ikke kender. Vi må derfor holde os til resultaterne, der også taler tydeligt nok. Allerede tidligt på året 1758 finder vi Hans Petersens ældste søn som forpagter (forvalter?) på Grøngrøft, og det ser ud til, at faderen fra det tidspunkt træffer sine dispositioner enerådigt, selv om der skulle gå 1½ år hen, inden kompagniskabet blev endeligt opløst ved, at Hans Petersen overtog Grøngrøft på samme betingelser som Ditlef Johan Petersen.²³

Advokat Boye kommer i sit indlæg med den interessante oplysning, at da de 22 bolsmænd i Tumbøl erfarede, hvilken skæbne der var tiltænkt Grøngrøft, øjnede de en mulighed for at gøre sig uafhængige. De bød 13.000 rd. for de 11 bol, hvilket advokaten anført som bevis for, at deres klager var aldeles ubegrundede. Bønder, som kunne fremskaffe et sådant beløb, kunne ikke være fattige, misbrugte adels-trælle. Hertil bemærkede Haack, at de selv kun havde »den mindste part af pengene«, og at budet kun var muligt »takket være andre menneskers medlidenhed«. De kunne altså skaffe kaution. Det oplyses ikke, hvorfor bøndernes tilbud blev afvist. Den mest nærliggende årsag er vel, at stammen til Grøngrøft ville tabe uforholdsmæssigt i

værði, hvis man skilte den af med en stor del af de hoveripligtige fæstere.

Efter at Hans Petersen havde lagt den del af Grøngrøfts hovedgårdsjord og fæstegods, som lå i Kværs sogn, ind til Ladegård, og efter at han yderligere havde overdraget to bol i Tumbøl til justitsråd Koch, Skovbølgård, var der kun ni bol fæstegods ved den reducerede gård Grøngrøft. Det er svært at sige, om han var sluppet ud af affæren uden økonomiske skrammer. Bønderne tror det åbenbart ikke. Deres bemærkning: »men lovensmanden Hans Petersen måtte selv betale hele den købesum, Grøngrøft gods kostede«, har en bitone af skadefryd.

Næppe var Hans Petersens søn kommet til Grøngrøft, før det kom til et alvorligt sammenstød med fæsterne. »Siden ville han have, at vi skulle gøre alt, hvad han lod befale«, siger de. Det kan kun betyde, at kontrakten fra kancelliråd Paulsens tid blev betragtet som bortfaldet, og at hoveriarbejdet fra nu af skulle fastsættes vilkårligt. Det var bønderne ikke til sinds at finde sig i. Indtil nu havde de forrettet hoveri efter kontrakter, som de selv havde haft i hvert fald nogen indflydelse på, og så længe det var tilfældet, følte de sig hævet over de livegne.

Lod de det princip falde, blev de socialt trykket ned på et lavere stade, og over for denne mulighed reagerede de voldsomt. Advokat Haack har sikkert sagt noget rammende, da han omtalte »den drift til frihed, som fra naturens hånd er nedlagt i ethvert menneske«. Hos Boye ses, at bønderne nægtede at udføre mere arbejde, end de var vant til, at Hans Petersen truede dem med militær eksekution, og at han, da truslen ikke virkede, virkelig, 25. marts 1758, satte eksekutionen i kraft. Derved blev bønderne stillet over for noget hidtil ukendt. De fik påtvunget militær indkvartering, vistnok af rytteri, og kvarterværterne måtte vederlagsfrit give soldaterne husly, forplejning og håndpenge og levere foder til hestene. Dertil kom for hvert bol en dagbøde, som fordobledes hver tredje dag.²⁴ Under et sådant pres har bønderne naturligvis hurtigt måttet kapitulere, hvilket dog ikke var ensbetydende med, at de opgav modstanden. De anklagede Hans Petersen for godsets birkeret, som 24. april afsagde følgende kendelse: Hvis bønderne mente at have særlige rettigheder i henhold til tidligere kontrakter, skulle de inden 6 uger føre sagen videre for overretten i Slesvig. Undlod de det, måtte de stiltiende affinde sig

med forholdene, som de var, og indtil rettens afgørelse skulle de udføre det arbejde, der blev forlangt af dem. Det er jo ikke nogen dom, idet afgørelsen henskydes til overretten. Årsagen var, at den ene af parterne var ejer af et adeligt gods og i denne egenskab nød det privilegium, at han kun kunne dømmes af sine ligemænd, som beklædte dommersæderne i overretten. Ifølge Boye veg bønderne tilbage og bad i stedet for om en »Nachricht«, en skriftlig fastsættelse af deres tjenesteplichter. Heroverfor påstod Haack, at Hans Petersen forsøgte at skræmme dem fra at gå videre med sagen ved at true med at »slåbe dem gennem alle instanser«. Det er muligt, ja, vel sandsynligt, at ingen af parterne var ivrige efter at få en bekostelig retssag på halsen. I hvert fald mundede striden ud i et forlig. I kontrakt af 12. maj 1758 gik bønderne med til at udføre følgende arbejder: Hvert bol skal bearbejde, gøde og indhøste 13 skp. land. Om det er ialt eller i hver af de tilsæede marker, nævnes ikke. Højbjergningen påhviler bønderne i fællesskab, ligeledes vedligeholdelse af hegnene og kørsler med korn og mejerivarer. Hertil kom de indrømmelser, bønderne havde opnået. Gangdagens antal blev nedsat. I tilfælde af dårligt vejr blev der lovet dem hjælp til udkørsel af gødning og til højbjergning, og hollænderen, underforpagteren af gårdens kobesætning og mejeri, skulle i næste kontrakt forpligtes til selv at borttransportere sine varer. Tilsigelser til hoveriarbejde skulle for fremtiden udsendes i god tid, og der skulle ikke pålægges fæsterne noget arbejde ud over det nævnte. Da kørslerne ikke var nøjere præciserede, opnåede bønderne 17. maj et tillæg til kontrakten, hvori kørslerne begrænsedes til én tur til Åbenrå eller Døn ved Adsbøl og 4 til Flensborg, alt pr. bol.²⁵ Disse to kontrakter bar Hans Petersens underskrift, men i § 6 hævder advokat Boye, at den stod der uden hans viden og billigelse. Ud over de skriftlige bestemmelser fik bønderne et mundtligt tilsagn om, at man ville eftergive dem deres restancer. Disse udgjorde for nogle af bønderne fra 7 til 28 rd. Der har altså været stor forskel på deres økonomiske omstændigheder. Da vi ikke kender den paulsenske kontrakt, lader det sig ikke afgøre, om ovenstående bestemmelser betød en skærpelse, hvad de vel nok har gjort. Bønderne havde imidlertid sejret i det principielle. De gjorde stadig hovtjeneste efter kontrakt. For så vidt er deres triumferende slutbemærkning berettiget.

Som allerede nævnt var Hans Petersen kommet i besiddelse af Grøngrøft som følge af en indgået kautionsforpligtelse, og efter at

gården var blevet kraftigt beskåret, var han ikke interesseret i at beholde den. Gammelgård lagde i stigende grad beslag på hans opmærksomhed, og sønnen, Andreas, var gammel nok til at forestå driften af Ladegård. Om det, der nu skete, fortæller bønderne:

»I året 1759 d. 13. februar solgte han vi 9 bol og 4 kådnere og stamgården til hr. Asmus Boysen. I året 1760 d. 20. januar fik hr. Hans Petersens søn, Andreas Petersen, som var besidder af Ladegård, vi 9 bol af hr. Asmus Boysen på Grøngrøft. Så skulle vi gøre hovtjeneste til Ladegård, men ikke som vi havde gjort det til Grøngrøft. Alt, hvad han lod befale, det skulle vi 9 bol gøre; men dette blev os meget for svært, thi samme hovtjeneste var utalig. Så måtte vi dog nødes til for anden gang at søge retten med ham i Slesvig. Det skete i året 1762, og det blev en hård strid. Dog hjalp Gud, at den fik en god ende. I året 1763 d. 28. okt. da blev den kontrakt gjort gyldig, som han sluttede med os 1758 på Grøngrøft. Samme forlig har vi ladet forvare og indskrive i Protocolla Natur Register på Gottorp i Slesvig.²⁶ Om nogen vil vide, hvad samme strid og proces kostede, da måtte vi 16 mand betale i samlede omkostninger 600 rd. Men hvad den kostede Andreas Petersen, det var vel endda mere. Johan Lorenzen og Peter Nissen var fri for samme proces. De var også fri for al hovtjeneste.«²⁷

Køberen af Grøngrøft, Asmus Boysen, var storbondesøn fra Hokkerup i Holbøl sogn. Det er imidlertid kun appunktuationer²⁸, der underskrives 13. februar 1759. Prisen på den reducerede gård var sunket til 23.000 rd. Skødet måtte Boysen vente på nogle måneder, for Hans Petersens eget skøde på Grøngrøft var som nævnt dateret 11. juni 1759, og før denne dato kunne han ikke endeligt afhænde gården. Hvilke bevæggrunde den ny ejer har haft til så hurtigt at skille sig af med de 9 bol i Tumbøl, ved vi ikke. Muligvis har han haft besvær med at tilvejebringe købesummen. Af appunktuationer fremgår det, at prisen for de 9 bol har været 8190 rd.²⁹ Det bemærkelsesværdige er, at gårdene sælges til Andreas Petersen. Det forholdt sig herefter således, at faderen var ejer af Ladegård, medens sønnen ejede en del af det fæstegods, der skulle levere arbejdskraften. Intet under, at bønderne kunne fare vild i så indviklede ejerforhold.

Endnu engang havde bønderne skiftet herskab, og den ældgamle forbindelse med Grøngrøft var afbrudt. Begyndelsen til det ny var lovende. Med en bekostning på over 1000 rd. lod Hans Petersen fore-

Ladegård i Kværs sogn. Det menes, at hovedbygningen blev bygget i anden halvdel af 1700-tallet, og de skærpede krav fra herremanden til bøndernes ydelser i forbindelse med byggeriet var sikkert stærkt medvirkende til, at striden med Tumbølbønderne blussede op i 1762. (Historiske samlinger for Sønderjylland)

tage en omfattende og sikkert tiltrængt istandsættelse af fæstegårdene. Helt anderledes stillede det sig med hoveriarbejdet. Kontrakterne af 12. og 17. maj 1758 havde, set med Andreas Petersens øjne, som forudsætning, at bønderne forblev ved Grøngrøft, og hvad enten nu faderen vidste mere eller mindre om disse kontrakter, var han givetvis af samme opfattelse. Efter overførslen til Ladegård måtte der altså en ny ordning til. Denne bestod i, at hvert bol »foruden de nødvendige kørsler til nybyggeriet«³⁰ skulle pløje ikke mindre end 42 td. land, harve 6 dage, slå græs 1 dag og bjærge 1 læs hø. Deltagelse i kornhøsten og i indkørslen nævnes ikke, så det har bønderne sandsynligvis været fritaget for. Når advokaten Boye imidlertid påstår, at det hele kunne klares i 30 dage, medens spandtjenesten på Grøngrøft i henhold til de afsluttede kontrakter lagde beslag på 60 dage, er det helt hen i vejret. Det må have taget meget længere tid.³¹ Haack hævder da også i sit indlæg, at det forlangte arbejde endte med at svare til normalydelsen for 22½ bol. Især går han dog ind på et forhold, som Boye er ilet over på kattepoter. Han afdækker, hvad der skjulte sig under det så uskyldigt udseende sætningsled »foruden de nødvendige kørsler til nybyggeriet«. Disse kørsler var mange, besværlige og tidskrævende. Vi får i hans indlæg en lang række eksempler:

14 læs teglsten til gården Holm i Kliplev sogn og 14 læs tørv med tilbage. Kørsler til Åbenrå, Flensborg og Sønderborg efter bygnings-tømmer, herunder svære spanske bjælker, og alt så tungt, at vognene gik itu, eller hestene styrtede. Der var kørsel af træ til Stængerodde ved Gråsten og 6 læs tagrør pr. bol at hente i Ingevad³², der åbenbart lå langt borte. Dertil kom, at bønderne måtte døje den tort, at de 4 traver tækkehalm, de var pligtige til at levere hvert år, blev solgt og skulle bringes ud til køberne. Byggeriet krævede tillige opgravning af kampesten på markerne og transport af dem hen til byggepladsen, hvor der forøvrigt fordredes udvidet håndtjeneste i form af opfyldning, udgravning af kælder og pikning af stenbro.

Det mundtlige løfte om eftergivelse af restancerne havde vist sig at være værdiløst. Da bønderne også efter overførslen til Ladegård administrativt blev ved med at høre til Grøngrøft, skulle deres stats-skatte fremdeles indbetales til godskassen der. I skødet til Asmus Boysen stod der imidlertid ikke noget om eftergivelse, hvorfor den ny ejer straks med hård hånd tog fat på inddrivelse af restancerne. Som godsejer skulle han svare til dem, og hans økonomi tillod næppe at have dem stående ude.

Alt det fandt bønderne sig i; men bægeret flød over først på året 1762. Et bol, fæstet af Johan Lorenzen og Peter Nissen, købte sig fri for hovtjeneste mod »rigelig betaling«, hvorpå Andreas Petersen fordelte det frikøbte bols ydelser på de resterende 8 bol. Da blev det dem »meget for svart«. Det uvejr, det i nogle år var trukket sammen til, brød endelig løs. Men samtidig bliver bøndernes beretning så mærkeligt fåmælt. Det er nu de lærde advokater og højfornemme dommere, der råder for deres ve og vel. Hvad de siger og skriver på fremmede sprog og i sære vendinger, fatter de langtfra altsammen, og endnu mindre formår de at gengive procesforløbet i det hverdagens sprog, de behersker. Derfor samler de, hvad de bevægede år bød dem af ængstelse og spænding i ordene: »Det blev en hård strid, dog hjalp Gud, at det fik en god ende«.

Bøndernes tavshed opvejes imidlertid i rigeligt mål af advokaterne, hvis omfattende og ordrige indlæg tegner et klart billede af retssagens forløb. Under alle omskiftelser havde fæsterne hidtil formået at hævde grundprincippet i »det ahlefeldske frihedsbrev«: at man ikke kunne påtvinge dem vilkårligt hoveri. I Hans Petersen og hans søn havde de imidlertid mødt godsejertyper, som drog den fulde conse-

kvens af livegenskabet. For dem var bønderne ikke andet end »glebae«, d.v.s. »jordklumper« på latin, hvilket igen vil sige, at de udgjorde en lige så fast bestanddel af godset som den jord, der var basis for det. Bøndernes tjenestepligt måtte derfor tilpasses efter driftens behov, og faste, usmidige kontrakter var en uting, fordi de begrænsede godsejerens dispositionsfrihed.

Bønderne stod nu med ryggen mod muren. Enten måtte de tage kampen op eller opgive det princip, de hidtil så stædigt havde hævdet. De valgte det første, protesterede voldsomt og nægtede at påtage sig mere arbejde. Hans Petersen besvarede deres vægring ved at indstævne dem for godsets birkeret for opsætsighed. Samtidigt androg han om at få herredsfoged Müller, Bækken, beskikket som sættemdommer.

Parternes indlæg for birkeretten resumeres kortfattet hos Boye. Hos Haack får vi til gengæld en udførlig gengivelse, som fylder hele 16 foliosider. I en fælleshenvendelse gav retten bønderne befaling til skriftligt at fremføre en begrundelse af deres klagemål og for deres vægring ved at påtage sig det afkrævede arbejde. Det gjorde de i en lidenskabelig skrivelse, som på samme tid gav udtryk for deres harme og fortvivlelse. Man havde handlet og tumlet med dem som med umælende og gentagne gange ændret deres arbejdsvilkår. Hverken mundtlige tilsagn eller kontrakter indgået med navns underskrift respekteredes. Asmus Boysens hårdhændede inddrivelse af restancerne førte til, at flere af bønderne måtte sælge ud af deres beslag, hvis de ikke »blege og nøgne ville lade sig jage ud af deres hytter med koner og børn«. Hoveriarbejdet blev overdrevet. Hvad der krævedes, var så urimeligt og uudholdeligt, »at det ikke kunne være værre i et livegenskab eller slaveri«. Hellere end at affinde sig med det i al fremtid måtte man »gribe tiggerstaven«. Den beskikkede sættemdommers upartiskhed drages i tvivl, og i øvrigt var vilkårene ulige, da modparten var langt mere velhavende. De formåede ikke at gå videre med sagen til overretten, med mindre der bevilgedes dem »beneficium paupertatis«, fri proces, og de bad og bønfuldt om, at advokat Johannes Ægidius Mecklenburg måtte blive beskikket til at føre sagen for dem.³³

Hans Petersen begyndte med at fastslå, at bønderne ikke var de forarmede stymper, de gerne ville give det udseende af. De sad på frugtbar jord og var velstående; men deres velstand havde gjort dem

stolte og opblæste. Som en god husbond havde han behandlet dem med mådehold, men desværre med det resultat, at de var blevet dovne, frække og opsætsige. Skulle de virkelig gøre alvor af at gribe bettelstaven, så for ham gerne. Han vidste ikke af at have underskrevet nogen kontrakt³⁴ og endnu mindre derved at have bundet sine egne og sine efterfølgeres hænder. Tværtimod måtte han hævde godsejerens ret til frit at tilrettelægge gårdens drift. Mente bønderne at have rettigheder i kraft af tidligere kontrakter, ville han anmode retten om at pålægge dem at føre sagen frem til afgørelse for overretten i Slesvig.

I den følgende duplik oplyste bønderne i og for sig ikke noget nyt, men de mange eksempler, der i det foregående er givet på utåleligt hoveri, er i hovedsagen hentet derfra.

Den 13. jan. 1763 afgav birkeretten følgende »Bescheid«, kendelse: Såfremt bønderne mente at have erhvervet en særlig ret til begrænset hoveri i kraft af kontrakterne af 12. og 17. maj 1758, ville de være at henvise til at udtage stævning mod godsejer Hans Petersen ved overretten i Slesvig inden 6 uger. Undlod de det, måtte de stiltiende affinde sig med forholdene.

Det har øjensynligt ikke været let for bønderne at fatte den afgørende beslutning. De måtte således have fristen forlænget med 14 dage. De 600 rd., retssagen kom til at koste dem, viser, at deres andragende om fri proces ikke blev bevilget, og de fik heller ikke den ønskede advokat. Endvidere var de nu kun 16 mand om at dele udgifterne, for de to, som havde købt sig fri, kunne naturligvis ikke deltage i aktionen. Nogle af de 16 har sikkert været fattige. Desto mere bemærkelsesværdigt er det, at det sammenhold, det ældgamle fællesskab havde indpodet, stod sin prøve. De velstillede stod last og brast med de fattige, og sagen blev ført frem til overretten.

Bøndernes formodning med hensyn til Andreas Petersens retsoms-kostninger er muligvis ikke uden forbindelse med en stedlig overlevering. Ifølge denne skulle han have indbudt de advokater, der var berettiget til at procedere for overretten, til et overdådigt gilde. Formålet var at få dem til at nægte at føre sagen for de 16 bønder. Han glemte imidlertid, som man jo gør, at »tage misteltenen i ed«. En gammel forhutlet advokat gik glip af den storslåede affodring, og det blev netop ham, der førte bøndernes sag til sejr. Der er bare det ved det, at hverken Haack eller den tidligere nævnte Mecklenburg

passer ind i billedet. Gode historier har som bekendt tilbøjelighed til at gå op i limningen.

Processen for overretten

Nu lå afgørelsen altså i Slesvig. De to advokaters indlæg er daterede 21. april 1763, og da der i det foregående ofte er bragt citater, vil et kort referat være tilstrækkeligt.

Advokat Boye gjorde sig til talsmand for et yderligtgående gods-ejerstandpunkt. Ved lærde citater fra naturretten og andre retskilder søgte han at påvise, at livegenskabet havde sit uomstødelige grundlag i landets (Slesvigs) forfatning. Bønderne var derfor pligtige til uden modsigelse at bringe herskabets befalinger til udførelse, og dette havde ubestridelig ret til at kræve tjenesteydelser efter behov og behag og til at ændre dem med hensyn til art og omfang. Undersåterne kunne ikke påberåbe sig særlige rettigheder, med mindre deres herskab ved en uigenkaldelig kontrakt havde besluttet at befrielse for eller nedsættelse af tjenestepigten skulle være stedsevarende og forpligtende, ikke blot for den øjeblikkelige ejer, men også for hans efterfølgere »alle under ét og hver for sig.« Kontrakterne af 12. og 17. maj 1758 var med deres vage og ubestemte formulering milevidt fra at opfylde disse betingelser, og tilmed hævdede Hans Petersen, at de vel var udstedt i hans navn, men uden hans viden og samtykke. Alene af den grund måtte disse kontrakter betragtes som bortfaldet ved bøndernes overførelse til Ladegård. Naturligvis sluttede han med at kræve sin klient frikendt og klagerne kendt pligtige til at udrede sagens omkostninger.

Advokat Haack benægtede ikke, at bønderne var hoveripligtige fæstere. Han slog imidlertid fast, at de inden overførslen til Ladegård fra Arilds tid havde forrettet hoveri i henhold til kontrakter. Derfor kunne de ikke »som andre livegne og glebae« være forpligtet til ubegrænset hoveri. Dette havde Hans Petersen da også erkendt ved at afslutte kontrakterne på Grøngrøft 1758. Skulle besiddere af adelige godser kunne kræve vilkårlige tjenesteydelser og betragte indgåede kontrakter som uforpligtende, ville undersåterne være »de elendigste skabninger, som nogen sinde har eksisteret«. Angående underskriften på kontrakterne siger Haack, at det ikke kan antages, at Hans Petersen »vil drage sin egen hånd i tvivl, som det ved tidligere lejlighed – måske i overilelse – er sket«. ³⁵ Over for Boyes

kunstfærdige opbygning på latinske retssætninger peger han på en lov, som stadig er gældende i Slesvig og har langt ældre adkomst, Jyske Lov, i hvilken det hedder, at man skal holde sine løfter. Herefter begærede han anklagede kendt pligtig til at respektere de to kontrakter af 1758, til inden 6 uger at godtgøre anklagerne den skade, de havde lidt på grund af hans brudte løfte om restancernes eftergivelse og til at bære alle procesomkostningerne.

Herefter yder advokaternes indlæg ingen støtte, men til alt held er der andre kilder. Hvad der skete i sagen efter 21. april kan i hovedsagen læses ud af to skrivelser fra advokat Haack til overretten.³⁶ Den første af dem mangler dog indledningen. Den er dateret 1. juni 1763 og taler blandt andet om en dom eller kendelse, som dog er gjort afhængig af, at bønderne er i stand til at præstere ikke nærmere angivne »injungirten probanda«, pålagte bevisførelser. Den anden og fuldstændige skrivelse er fra 10. aug. 1763. I den omtales overrettens »sehr gerechte als uns vortheilhafte Urteil, dass wir nur gewisse Beweise zu führen«, den meget retfærdige og for os gunstige dom, som kun pålægger os at føre visse beviser. Kendelsens ordlyd er ikke citeret, men det fremgår af de to skrivelser, at det afgørende punkt har været de to kontrakter af 12. og 17. maj 1758. Bønderne påstod, at de bar Hans Petersens underskrift, men denne nægtede at vedkende sig den. Da bønderne havde rejst sagen og fremsat påstanden, hvilede bevisbyrden på dem.

Kendelsen må være gået ud på, at kontrakterne ville være afgørende for fæsternes tjenesteydelser på Ladegård, hvis de kunne bevise, at underskriften var ægte. Men hvordan? Her har advokat Haack skønnet, at der ikke var anden udvej end at bringe Hans Petersen i den situation, at han skulle bekræfte sin nægtelse ved ed. Det ses klart, at retten har imødekommet advokatens begæring, efter dog først at have spurgt Hans Petersen. Da dennes svar må have været bekræftende, er han blevet stævnet til Slesvig for at aflægge eden der. Denne stævning har berørt ham ilde, og i første omgang har han besværet sig over, at han som en alderstegen mand skulle foretage den lange og ubekvemme rejse fra Gammelgård til Slesvig og derved udsætte sig for alt slags vejr. Hans brev er åbenbart sendt videre til advokat Haack, og her begynder det ufuldstændige manuskript af 1. juni 1763. Advokaten ironiserer først over, at vejrliget netop på denne årstid kunne virke afskrækkende på en godsejer, som havde eget køre-

tøj. Han havde imidlertid ikke noget imod at imødekomme Hans Petersen så vidt, at han kunne aflægge eden på Gammelgård eller Ladegård eller eventuelt et tredje sted. Til at påse, at edsaflæggelsen foregik under juridisk betryggende former, foreslog han, at overretten gav stadssekretær Kanitz, Åbenrå, kommissarisk beføjelse.³⁷ Dette forslag har retten accepteret, og under 12. juni har stadssekretæren modtaget fornøden bemyndigelse. Kanitz traf anstalter til, at den højtidelige handling kunne finde sted på Gammelgård den 8. august, og at de 16 bønder kunne overvære edsaflæggelsen som vidner. Da de nævnte og vel også de to advokater indfandt sig på Gammelgård, var hovedpersonen imidlertid ikke til stede. Han var taget til Ladegård og havde efterladt besked om, at han ønskede at aflægge eden der. Stadssekretæren bed sin letforståelige harme i sig og berammede nyt fremmøde på Ladegård den 10. august. Hvad fader og søn har talt med hinanden om, kan vi kun gætte på, men det ligger nær at formode, at Hans Petersen er gået sønnen hårdt på klingens for at få den fulde sandhed ud af ham, og at han derigennem har fået fuld sikkerhed for, at denne havde skrevet faderens navn under de famøse kontrakter, men ikke havde vovet at fortælle ham det.

Herefter var Hans Petersens stilling prekær. Aflagde han eden, havde sønnen misbrugt hans navn og havde sluttet overenskomst med bønderne under falske forudsætninger. Nægtede han at aflægge den, var det så godt som en indrømmelse af, at han selv to gange havde afgivet falsk forklaring for retten. Hvad far og søn til slut er blevet enige om, fremgår af det, der skete, da stadssekretæren og hans store følge den 10. august indfandt sig på Ladegård. Man skred ikke straks til edsaflæggelsen. I stedet for gav man sig, sikkert på foranledning af Hans Petersen, til at forhandle. Af hensyn til sin forklaring for retten måtte han fastholde, at de omstridte kontrakter var sluttet på Grøngrøft mellem Andreas Petersen og bønderne. Men han erklærede sig villig til at underskrive dem og antage dem som norm for bøndernes fremtidige tjenesteydelser på Ladegård på vilkår, at retssagen hævedes, og hver af parterne betalte sine egne omkostninger. Det gik bønderne naturligvis med til, det var jo det, de havde kæmpet for. De to kontrakter blev underskrevet af Hans Petersen i alles påsyn. Herefter kunne advokat Haack i en skrivelse til overretten af samme dato og med de underskrevne kontrakter og stadssekretærens indberetning som bilag begære sagen hævet. Under hen-

visning til, at dokumenter kan gå tabt, androg han om at få kontrakterne sikret ved overrettens stadfæstelse og ved indførelse i rettens registrant. Overrettens endelige afgørelse er dateret 23. oktober 1763.³⁸ Den imødekommer advokat Haacks begæring ved at udtale, at den mellem anklagerne og deres godsherre, Hans Petersen, under 10. august samme år afsluttede kontrakt vil være at bekræfte efter dens fulde indhold, og at det pålægges anklagerne at lade de i retten fremlagte bekræftede eksemplarer indføre i rettens registrant.

Det betød en klar sejr for bønderne i Tumbøl, men lad det straks være sagt, at det var modparten, der havde kludret dem den i hænde.

Bønderne køber deres frihed

Denne udførlige kommentar har været nødvendig, fordi bønderne som nævnt har måttet opgive at skildre retssagens indviklede forløb. Men nu kommer de igen til orde:

»Alle disse kontrakter, forlig og andragender i anledning af proklamens aflæsning⁴⁰, dem er der 9 af hos Adser Lorenzen. Der er 7 kvitteringer for penge, vi skyldte på grund af processen. De er ved Peter Jensen. Den 17. sept. 1763 solgte hr. Andreas Petersen på Ladegård vi 9 bol til Ditlef Friderich Kos fra Slesvig, men han var kun kort tid herre over os: thi Andreas Petersen beholdt os selv, til vi skrev 1765. Da indvilgede han i at sælge os al den frihed⁴¹, han havde over os. Så besluttede vi os til at købe, men vi måtte skaffe to lovensmænd. Den ene var Ebbe Hinrichsen på Buskmose, den anden var Hans Jepsen fra Rinckenæs⁴². Disse to meget fornemme mænd forhandlede på vore vegne om, hvad samme frihed skulle koste, og de blev enige med Andreas Petersen om 9000 rd., de 4000 at betale den 25. jan. 1766. Så blev der 5000 rd. til rest. Dem måtte vi hæfte solidarisk for og udbetale dem 5. jan. 1767. De to lovensmænd var også blevet enig med Andreas Petersen om, at han skulle give enhver af os skøde, efter at 1. termin var betalt, og levere os en ren proklam⁴³ og siden hen udlevere os alle gamle og ny skøder og andre dokumenter, som kunne forpligte os. Skulle der være nogle tilbage, så har han givet os en reces⁴⁴, gående ud på, at de alle skal være døde og magtesløse. Alle disse købsbetingelser er blevet nøje aftalt mellem Andreas Petersen og os og nedskrevet i appunktuationer på Ladegård den 27. nov. 1765. Dem har vi ladet underskrive og en kopi indføre i protokollen i Slesvig på grund af den proklam, Andreas Petersen måtte fremskaffe. Den 2. aug. 1766 overgav han os alle de brevskaaber, vi var blevet enige om.«

Nederlaget i retssagen har højst sandsynligt været medvirkende årsag til, at Hans Petersen kort efter afgørelsen lod sønnen få skøde på Ladegård og helt trak sig tilbage til Als. Forholdet mellem ham og hans to ødelande til sønner kan næppe have været godt. Nu kunne Andreas Petersen ligge, som han havde redt. Ejerskiftet må have fundet sted 1764; thi i et fællesskøde til 28 bolsmænd i Kværs, underskrevet og beseglet af Andreas Petersen den 30. december dette år, nævnes det udtrykkeligt, at Hans Petersen havde overdraget sønnen Ladegård med fuld ejendomsret.⁴⁵ Tanken om at sælge ud af fæstegodset var ikke ny for Andreas Petersen. Få uger efter den 10. august 1763, da slaget mod bønderne var tabt, og endnu før overretten endelig havde beseglet nederlaget, solgte han de 18 gårde i Tumbøl, som jo var hans særeje, til Detlef Friedrich Köes. Appunktuationer blev underskrevet 17. september 1764.⁴⁶ De to mænd har formodentlig truffet hinanden i Slesvig. Köes stammede fra denne by, hvor hans fader var oldermand for glarmesterlauget. Selv blev han oplært i faderens håndværk; men det opgav han hurtigt. Han skildres som en åleglat person med en klatreplantes evne til at komme op i solen og med tæft for, hvor der var lette penge at tjene, nemlig ved spekulation i fast ejendom og ved at opmuntre og udnytte folks spillelidenskab.⁴⁷ Det kan derfor med sikkerhed siges, at de 18 gårde var et spekulationsobjekt for Köes. Købesummen var 9500 rd., hvoraf kun en ubetydelighed skulle udbetales straks, mens næsten hele resten skulle falde til Kieler Omslag 1764.⁴⁸ Bønderne har utvivlsomt ret i, at Köes kun en kort tid var herre over dem. Han har formentlig ikke kunnet klare den store udbetaling til omslaget og har derfor aldrig fået skøde på gården. Har vi i denne mislykkede finansoperation oprindelsen til overleveringen om, at Andreas Petersen under et ophold i Slesvig satte gårdene over styr i kortspil?

Da det stod klart for bønderne, at Andreas Petersen var besluttet på at sælge ud af fæstegodset, fik tanken om selv at købe deres gårde nyt liv. Men hos hvem? Der er det ejendommelige ved dem, at de hele vejen igennem optræder som et fællesskab. Den enkelte er anonym. Hverken i deres egen beretning eller i andre kilder fremhæves en eller flere blandt dem bortset fra de mænd, der blev udset til at opbevare de dokumenter, der var fælleseje. Hvem har drevet på, og hvem har forsigtigt og ængsteligt holdt igen? Det spørgsmål får man intetsteds svar på. Vi kender deres navne og ved, hvor i landsbyen

deres gårde har ligget eller ligger. De 15 eller 16 af dem eksisterer stadig som selvstændige landbrug; men lederen af frigørelsesværket søger vi forgæves efter. Det må skyldes en virkning af århundreders fællesskab. Når beslutningen var taget, fulgte alle trop – ikke som en samling »jeg«-er, men som et »vi«.

Bønderne har sikkert overvejet grundigt både før og efter, at de ved en forespørgsel havde fået bekræftet, at Andreas Petersen var villig til at sælge dem deres gårde, hvis de kunne stille betryggende sikkerhed for købesummen. Det kunne de. Hvad de selv manglede, var ejerne af de to største bøndergårde i Rinckenæs sogn villige til at kautionere for. Vi kender ikke de to mænds motiver til at træde hjælpende til. Bønderne taler ud fra dyb taknemmelighed om »disse tvende vel fornemme mænd«. Det er muligt, at de to storbønder har handlet af ren idealisme; men man har dog svært ved at undertrykke en mistanke om, at de også har haft jordnære bevæggrunde. Var de f. eks. interesserede i, at Andreas Petersen, der til stadighed var belejret af utålmodige kreditorer, fik kontanter på hånden, fordi de selv havde penge i klemme hos ham? Og var det dem, som lånte bønderne den del af købesummen, som de ikke selv kunne lægge på bordet? Den risiko, de i sidste fald løb, var til at overse. Bønderne havde jo selv en betydelig del af de 9000 rd. Desuden var det dem, der på bøndernes vegne aftalte salgsbetingelserne med Andreas Petersen. Beretningen gengiver dem i store træk, og den kan efterprøves ved hjælp af appunktuationerne og det fællesskøde af 25. jan. 1766, der har stået model til bøndernes egne skøder af samme dato.⁴⁹ Det fremgår af dem, at bøndernes fremstilling er pålidelig, og samtidig gør de det muligt at supplere den.

Gårdene er solgt til de 18 bønder i fællesskab, og der er gjort nøje rede for, hvad der omfattes af salget, og hvilke forpligtelser, der fortsat hviler på køberne. Disse er ved købet blevet ejere af deres gårde samt et antal inderstehuse, der har stået på tofterne. Som selvejere er de blevet befriet for det hidtidige undersåtsforhold til godset og dets ejer og dermed for alt, hvad det indebar af livegenskab, tjenestepligt, fripenge og andre ydelser, »sie haben Nahmen wie sie wollen«. En lille rest af tidligere tiders afhængighed blev dog tilbage. Jagtretten var alle dage et ømt punkt. Den forbeholdt Andreas Petersen for sig og sine efterfølgere. Endvidere måtte bønderne gå med til fortsat at indbetale et mindre årligt beløb til de adelige stif-

telser i hertugdømmerne.⁵⁰ Bøndernes forhold til statsmagten forblev naturligvis uændret. Administrativt udgjorde de fremdeles en del af Grøngrøft gods, til hvis kasse de som hidtil måtte indbetale kontribution, kopskat⁵¹ og det ovennævnte bidrag til ridderskabets stiftelser. Afgifter til kirke og skole berørtes ikke, så lidt som mølletvungen til Felsbæk mølle. En kontrakt angående krophold i landsbyen skulle respekteres til dens udløb 1772. Pligten til at stille mandskab til en eventuelt genoprettet landmilits er tidligere omtalt.

I to tilfælde er der afvigelser mellem appunktuationerne og skødet. Bønderne skal ifølge begge indbetale 4000 rd. den 12. jan. 1766 og samtidig udstede en 4°/o obligation på de sidste 5000, at betale uden forudgående opsigelse den 12. jan. 1767. Efter appunktuationerne skal Ebbe Hinrichsen og Hans Jepsen medunderskrive obligationen som kautionister og selvskyldnere. Denne bestemmelse mangler i skødet.⁵² Endvidere hedder det i appunktuationerne, at sælgeren samtykker i, at bønderne fremtidigt lader sig betjene umiddelbart af landretten, altså med forbigåelse af godsets birketing. Men landretten var langt borte, og adskillige af bønderne har ikke været trygge ved de fornemme adelige og de lærde jurister, som beklædte dommersæderne der. Til beroligelse for disse ængstelige føjes da til i skødet »oder das Verbittels, wo sie wollen.⁵³ Det må opfattes derhen, at bønderne efter frit valg fortsat kunne betjene sig af godsets birketing som 1. instans. Det er sikkert betegnende for Andreas Petersens økonomiske situation, at den første udbetaling, de 4000 rd., var gjort afhængig af, at han kunne fremlægge en proklam, der udviste, at gårdene ikke var pantsat for mere end købesummen. Endvidere at han – mod sikkerhed i alt, hvad han ejede – måtte forpligte sig til at anvende købesummen til afbetaling af pantegælden, således at han kunne overgive køberne »en ren proklam«, d.v.s. en proklam, som var rensat for alle gældsposter og godsejerrettigheder. Brevet, der skulle sikre bønderne mod, at der på et senere tidspunkt dukkede dokumenter op, som kunne forpligte dem, omtales mærkværdigvis kun i beretningen. Ingen af overdragelsesdokumenterne nævner det. Men da bønderne senere i beretningen udtrykkeligt angiver, hvor det opbevares, kan der ikke være tvivl om, at det er udstedt.

Med første udbetaling overtog bønderne deres gårde fri for alle hidtidige ydelser til godset. Dog forbeholdt Andreas Petersen sig ejendomsretten, til den fulde købesum var betalt. Appunktuationer

Ejeren af »det østre bol« hedder stadig Peter Petersen, den syvende ejer med dette navn i ubrudt rækkefølge. Den smukke gamle gård, der ses på billedet, blev i 1935 offer for en pyroman. Den var bygget af meget store mursten fra et lokalt teglværk og med ler som bindemiddel. (Privat eje)

og skøder er naturligvis skrevet på tysk og med flittig anvendelse af juristlatin. Næppe én af de 18 bønder har kunnet læse dem og gøre sig indholdet klart. Man finder da også i appunktuaterne den sædvanlige erklæring, ifølge hvilken de dansktalende bønder fraskriver sig ret til fremtidige indsigelser under påberåbelse af, at de ikke havde forstået teksten.

Beretningens sidste afsnit har, set med bøndernes øjne, været det vigtigste:

»Alle disse breve, både ny og gamle, dem har vi delt i 4 parter. Vi har forsegle dem, at de skal alle vel gemmes.

De 7 første breve er ved Peter Hansen. Det første er appunktuaterne. Det andet er det første originale skøde. Der er 3 obligationer på de 5000 rd., som vi var Petersen skyldige. Der er en kvittering på de penge, som vi var Petræus skyldige.⁵⁴ Der er en overenskomst mellem os og Asmus Boysen på Grøn-grøft. Disse 7 breve må vel gemmes.

Der er 3 breve ved Andreas Andersen. Det første er proklamen. Det andet er proklamens rene delering.⁵⁵ Det tredje er

den erklæring angående de breve, som ikke er os afleveret. Disse 3 breve betyder meget, de må vel gemmes.

Der er 9 af de øvrige breve, som er os afleveret, ved Peter Nissen. Der er 6 gamle skøder, som er os afleveret, ved Johan Lorenzen.

Men for alting, I som efterlever! Gem jeres kvitteringsbøger, som nu er i brug, godt; thi efter dem er vore skøder stilet.

Der er 2 forpligtelser angående gensidig bistand i tilfælde af brand, en tysk og en dansk, som er enslydende. Den tyske er ved Jens Hansen, den danske er ved Peter Petersen i det østre bol.

Hvor alle disse breve er lagt, der skal de blive liggende alle dage. Så må enhver tage sine vel i agt.«

Ovenstående afslutning angiver hovedformålet med at lade beretningen nedskrive. Bøndernes eftermænd på gårdene skulle ikke blot have kendskab til, hvad der var sket i fortiden, men de skulle især vide, hvor bevislighederne for den vundne frihed var at finde. De dokumenter, der var fælleseje, blev fordelt på 8 af gårdene.

Hvorfor netop disse bønder er blevet udvalgt, får vi ikke at vide, men det ligger nær at antage, at de var mænd, der nød almindelig anseelse. Appunktuationen af 27. nov. 1765 viser forøvrigt, at kun halvdelen af dem var i stand til at skrive deres navn.

Man ville gerne have haft oplysning om, hvordan det økonomiske problem ved gårdkøbet var blevet ordnet, hvor stor en del af de 9000 rd., bønderne selv var i besiddelse af, og ikke mindst, hvilke aftaler, der var truffet mellem de fattige og de velstillede blandt dem. Men herom er beretningen tavs.

Til skøde i original fra Andreas Petersen til bolsmand Peter Lassen i Tumbøl, dateret 25. jan. 1766, er vedhæftet en kvittering fra gods-ejeren.⁵⁶ Den bevidner til overflod, hvor ansprægt Andreas Petersens økonomi har været. Det ses, at han har været i den grad i trang for kontanter, at han ikke har kunnet afvente omslaget i januar 1767, da de sidste penge skulle falde. Allerede 25. dec. 1766 har han måttet afhænde sin fordring på bønderne til sin advokat, justitsråd Boye, der igen har givet bøndernes advokat, Haack, fuldmagt til at kvittere for pengene. Efter at Andreas Petersen ved personligt fremmøde på advokat Haacks kontor havde forvisset sig om, at restkøbesummen var indbetalt, har han givet hver enkelt af bønderne kvittering for vedkommendes andel.

Hver fæstebonde havde en kvitteringsbog, hvori der blev kvitteret for indbetalte skatter og andre ydelser. I beretningen lægges det den kommende slægt alvorligt på sinde at passe godt på dem, eftersom købsbrevene var »stilet efter dem«. Mig bekendt er ingen af disse kvitteringsbøger bevaret.

Til slut melder der sig to spørgsmål: Hvornår er beretningen nedskrevet, og hvem har forfattet den,

I dens sidste afsnit tales der om »tre obligationer på de 5000 rd., som vi var Petersen skyldige«. Der kan kun være tale om det beløb, der skulle indbetales i januar 1767, og da datidsformen »var« er brugt, må det dreje sig om kvitterede obligationer. Beretningen er følgelig skrevet efter 5. januar 1767, da de sidste penge blev indbetalt på advokat Haacks kontor i Flensborg. Men kun 1½ år senere, ud på sommeren 1768, opstod der i Tumbøl et røre, som satte stærke lidenskaber i bevægelse ved tanken om, at et fællesskab, der var lige så gammelt som byen selv, skulle opløses ved en udskiftning af bymarken og en omfattende udflytning af gårdene.⁵⁷ Det er vist utænkeligt, at denne tilstand ikke skulle have sat sig spor, hvis beretningen var skrevet blot i sidste halvdel af 1758. Det må derfor antages, at den stammer fra 1767.

Men hvem har skrevet den? Originalen er sikkert gået tabt, og vi har kun afskrifter at holde os til og må tilmed regne med den mulighed, at afskriveren kan have »moderniseret« både sprog og ortografi, især dog den sidste. Sproget i beretningen er dansk. Det er den jævne mands tale, og det sønderjyske slår tydeligt igennem. Forfatteren må have haft indgående kendskab til byens forhold og til de mange dokumenter, som omtales. Ordene »vi« og »os«, der bruges fra først til sidst, taler for en af bønderne. Er det da tænkeligt, at en af de 18 bønder, som langt fra alle kunne skrive deres navn, kan være forfatteren? Ingen kan med sikkerhed svare ja eller nej på det spørgsmål. Givet er det dog, at der var begavede mænd blandt dem. Hans Jørgensen var således far til den matematiske naturbegavelse Jørgen Hansen.⁵⁸ Hans svoger, Hans Christian Petersen, havde en søn, der blev præst, først i Ensted, siden i Kliplev,⁵⁹ og på Hisselgård sad en række mænd, som i kraft af medfødte evner ragede højt op over gennemsnittet. Skulle jeg gætte, ville mit valg falde på en af de sidste, nemlig Peter Hansen (1725–90). Hans underskrift på appunktuationerne af 27. nov. 1765 viser, at han havde øvelse i at føre en

pen. Desuden var det især på Hisselgård, traditionen om de bevægede år holdt sig levende. Hans Pæsen (Petersen), som ejede gården 1866–94, påbegyndte således en familiekronike⁶⁰ og skrev i den et meget fyldigt bidrag, i hvilket beretningen om processen og frikøbet er nøjagtigt gengivet, ligesom den mundtlige overlevering har fået rigelig plads. Han bestræbte sig også på at samle så mange af de udstationerede dokumenter som muligt. Resultatet var dog ikke tilfredsstillende. I et notat beklager han, at man på de gårde, hvor dokumenterne var blevet henlagt, ikke altid i tilbørlig grad havde vogtet på, hvad der var blevet ejerne betroet. Noget tyder forøvrigt på, at den afskrift af beretningen, som beror på landsarkivet, er blevet taget på Hisselgård. Håndskriften har ikke ringe lighed med skriften i et andragende af 1830 til herredsfogden i Gråsten.⁶¹ Er ligheden ikke tilfældig, må afskriften hidrøre fra gårdens daværende ejer, Hans Petersen, og man fristes til at tro, at han har haft originalmanuskriptet til forlæg. Selv om indicier peger mod slægten på Hisselgård, må det dog indrømmes, at sikre beviser mangler.

Hundredåret for den vundne frihed blev fejret af bønderne i Tumbøl med en fest, til hvilken der blev sunget sange, digtede til lejligheden. Trykte eksemplarer af dem findes både på landsarkivet⁶² og i privateje. På 200-års dagen var mindet om det skete så afbleget, at den gik upåagtet hen. Lad da dette være en forsinket hyldest til de bønder, som sejt værgede sig mod trykket ovenfra, som kun veg skridt for skridt, og som havde energi til at give deres forsvar eftertryk ved at gå til modangreb. Uafvidende satte modpartens advokat, justitsråd Boye, dem et æresminde, da han i sit indlæg for overretten skrev, at de stræbte mod en fuldstændig frigørelse fra deres afhængighed, og at driften dertil syntes at være uovervindelig.

HENVISNINGER OG NOTER

Forkortelser:

LAÅ = Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Åbenrå.

LAS = Landesarchiv Schleswig-Holstein, Slesvig.

Der gøres opmærksom på, at af det benyttede kildemateriale er følgende i forfatterens eje: en pakke arkivalier fra Grøngrøft, i det følgende benævnt: Grøngrøft-papirer, og et originalt skøde af 25. jan. 1766, udstedt af godsejer Andreas Petersen, Ladegård, til bolsmand Peter Lassen, Tumbøl, i det følgende benævnt: Skøde 1766.

1. LAS Abt 15: 2238. Advokaternes indlæg for overretten.
2. LAÅ Topografica, Åbenrå amt, Felsted sogn, 362. Tråsbøl-Tumbøl 1756–1920. Heri bl. a. bøndernes beretning og landmålerens opmåling af Tumbøl 1770.

3. LAÅ De augustenburgske distrikter, C 4, 190. 1709. Erdbücher.
4. LAÅ Tønder amtsstue, 1712. Setzungs- und Repartitionsregister.
5. Stamtavle over legatslægten Paulsen. 1945.
6. De fleste adelige godser havde birkeret, dvs. var udskilt fra herredet som selvstændige retskredse.
7. Begravet i Felsted kirke 17. nov. 1739.
8. En proklam var en offentlig udstedt opfordring til at gøre krav eller rettig- heder gældende inden for en vis frist, f. eks. ved en tvangsauktion.
9. LAÅ Topografica, Åbenrå amt, Felsted sogn, 364. Vide fra Tumbøl.
10. LAÅ De augustenburgske distrikter, C 4, 194. 1721. Erdbuch.
11. LAÅ Felsted præstearkiv, inventarium 1782.
12. Grøngrøftpapirer, skrivelse fra Carl Ahlefeldt til forpagteren.
13. Advokaternes indlæg for overretten var inddelt i paragraffer.
14. Se note 4.
15. Gammelgård ligger i Ketting sogn på Als. Hans Petersen har aldrig ejet går- den, men havde til det sidste stærk tilknytning til den, så bøndernes fejltagelse er forståelig.
16. Note 2. Skøde fra Søren Seidelin til Ditlef Johan Petersen.
17. LAÅ Kværs kirkebog.
18. LAÅ Kirkebøgerne for Felsted og Ketting. I dødebog 1767–1808 oplyser pa- stor Meyland, at Hans Petersens yngste søn Söncke Ludwig og pastor Andreas Petræus den Yngres søn Andreas var fætre. To af de fire forældre må altså være søskende. De pågældende er: Hans Petersen (1687–1774), g. med Barbara Margaretha f. Lützen (1708–60), godsejer på Ladegård, og Andreas Petræus den Yngre, g. med Anna Christina f. Volckhard (1714–42), sognepræst i Fel- sted 1726–67. – Da de to kvinder ikke kan være søstre, og da ingen af mæn- dene kan være broder til den andens kone, må de to mænd være brødre og sønner af Andreas Petræus den Ældre, sognepræst i Felsted 1684–1726.
19. Se note 5.
20. LAÅ De augustenburgske distrikter, C 4, 235. Gammelgård. Bilag til forpagter N. F. Brodersens kontrakt.
21. LAÅ Ketting kirkebog.
22. Haack bruger ordet Dismembrierung, en afledning af det latinske demoveo (fordeler, adsplitter).
23. Note 2. Skøde af 11. juni 1759 til Hans Petersen.
24. Note 2. Skrivelse fra Hans Petersen om eksekutionens omfang.
25. Note 2. Genparten af de to kontrakter findes som bilag til skrivelse af 10. aug. 1763 fra adv. Haack til overretten.
26. Sådan kalder bønderne overrettens registrant, en protokol, hvori man mod be- taling kunne få indskrevet vigtige dokumenter.
27. Note 2. I appunktuationer af 17. aug. 1763 er anført, at de to bønder havde købt sig fri for en periode på 8 år mod et årligt vederlag på 10 rd. fra hver gård.
28. Ved appunktuationer forstås en meget detaljeret slutseddél, hvis bestemmelser til tider med små afvigelser gentages i skødet.
29. Note 2. Appunktuasjon af 20. jan. 1760 til Andreas Petersen. Købesummen var 8190 rd., nemlig 900 rd. pr. bol plus 10 rd. omsætningsafgift.
30. Hans Petersen købte Ladegård med en gammel hovedbygning på 12 gange 8 fag. Det er sikkert den, der blev erstattet af en mere anselig bygning.
31. Ifølge ældre landmænds udsagn skulle der med kraftige heste for en moderne

- plov hænges godt i for at pløje én tønde land om dagen. Med den tids mindre og dårligt fodrede heste for en hjulplov har den daglige arbejdspræstation været ikke så lidt mindre, selv om man ikke pløjede så dybt.
32. Navnet Ingevad findes ikke i »Sønderjydske Stednavne«.
 33. Det sidste har Haack af letforståelige grunde udeladt. Oplysningen findes i en genpart af bøndernes indlæg i pakken, anført i note 2.
 34. Kontrakterne af 12. og 17. maj 1758.
 35. Hermed sigtes til birkeretten.
 36. Note 2. Skrivelser fra adv. Haack af 1. juni og 10. aug. 1763.
 37. Johannes Kanitz var tillige advokat. Hans tragiske endeligt, myrdet af en indbrudstyv 1764, er skildret i SprF Alm 1928. Ordet »kommissarisk« angiver, at overretten overdrog ham sin myndighed i dette specielle tilfælde.
 38. Note 2. Overrettens kendelse.
 39. Grøngrøftpapirer.
 40. Dermed tænkes formentlig på kontrakternes indførelse i registranten, der må have fungeret som en slags tingbog.
 41. Ordet frihed bruges her i betydningen rettigheder.
 42. Ebbe H. nævnes som ejer af Buskmose allerede 1739. Hans Jepsen er sikkert herredsfuldmægtig H. J. på Benniksgård.
 43. Note 8. Når proklamen var ren, havde ingen fordringer i gårdene.
 44. Reces: skriftlig udformning af forudgående mundtlig forhandling.
 45. Skødet beror hos fhv. gårdejer Hans Sahl, Kværsluk.
 46. Note 2. Appunktuationer mellem A. P. og Köes.
 47. Danske Slotte og Herregaarde, bd. 4, side 184 ff.
 48. Kieler Omslag afholdtes hvert år i ugen 6.–13. januar. Her mødtes især hertugdømmernes godsejere og afgjorde deres pengemellemværender.
 49. Note 2. Appunktuationer af 27. nov. 1765 og købsbrev af 25. jan. 1766, begge med påtegning om, at de er indført i overrettens registrant. Dertil skøde 1766.
 50. Disse stiftelser var fælles for begge hertugdømmer. De havde til formål at give trængende medlemmer af ridderskabet standsmæssigt underhold. Udgiften var lignet på de enkelte godser efter størrelsen af hovedgårdsjord og fæstegods.
 51. Kontribution = statsskat. Kopskatten opkrævedes fra 1762 med et bestemt beløb af hver person over 12 år. Den var pålagt til finansiering af rustninger til imødegåelse af et truende russisk angreb.
 52. Var det dem, der lånte bønderne de sidste 5000 rd.? I så fald var medunderskriften overflødig.
 53. Kådnere og inderster betalte kun yderst sjældent plovskat. I stedet for måtte de udrede et mindre årligt beløb, Verbittelsgeld (forbedelsespenge), til den øvrighed, de var underlagt, godset eller amtet.
 54. Det fremgår af appunktuationerne (note 46), at pastor Andreas Petræus havde pant i gårdene for et lån på 4300 rd. Lånet må være blevet afviklet ved salget. Ellers havde bønderne næppe haft den kvitterede panteobligation.
 55. Dvs. udslettelse. Der må menes den tidligere omtalte »rene proklam«.
 56. Skødet er nu afleveret til LAÅ.
 57. LAÅ De augustenburgske distrikter, C 4, 1, 283.
 58. Nicolaj Andersen: En matematikkyndig bonde, SJy Årb 1908.
 59. LAÅ Topografica, Åbenrå amt, Felsted sogn, 366. Ejendoms-papirer 1787–1870.
 60. LAÅ Private personarkiver. Hisselslægten i Tumbøl.
 61. Note 2. Skrivelse til herredsfoged Thomsen.
 62. Note 2.

Dansk højskolemand i Sønderjylland efter 1864

Breve fra Adolf Knudsen 1866-71

Ved *H. F. Garde*

Indledning

I sin bog *Træk af Danskhedens Historie i Sønderjylland* nævner højskoleforstander Hans Rosendal i afsnittet om skoleforhold oprettelsen af de 4 folkehøjskoler i 1869: Brøns, Vonsbæk, Rødding (genåbning) og Sandbjerg, og sidstnævntes åbning 7. dec. 1869 og fortsætter: »Til forstander antoges cand. theol. Adolf Knudsen. Denne var en af de mænd, der har ofret mest for den danske sag i Sønderjylland og fortjener at mindes.«

Rosendal havde haft nær forbindelse med Adolf Knudsen i dennes sidste år og bringer i bogen følgende korte biografi:

»Han hørte til en velhavende slægt og havde levet et rigt ungdomsliv i den hostrupske studenterkreds, da begivenhederne i 1848 kaldte ham til hæren som frivillig. I treårskrigen gjorde han så god tjeneste, at han blev udnævnt til løjtnant. Efter krigen var han en tid huslærer, siden (1857–61) adjunkt på Herlufsholm, og så fik han 1861 p. gr. af sin dejlige sangstemme og sit tiltalende, fine væsen tilbud om at blive kantor på Vallø. Han tog derimod og var på Vallø 1861–64, da krigen brød ud, og han igen gik med som frivillig. Efter krigen blev han i Sønderjylland og støttede den i 1863 af cand. pharm. J. A. Viinsted oprettede landboskole på Ågård en mil syd for Flensborg med sine penge og sit arbejde, til han nu kaldtes til at være forstander på Sandbjerg. Han holdt skolen igang i 2 år, udmærket støttet af sin opofrende, ypperlige hustru Margrete, f. Carstens. Hans kræfter var udtømte, og han fandt dem ikke mere, hverken på rejser til Italien eller til Norge, og d. 5. feb. 1873, niårsdagen efter at han med de andre havde måttet forlade Dannevirke, døde han i København af brystsyge«.

Adolf Knudsen er tidligere mindet i en artikel Nationale og sproglige forhold i og om Flensborg i tresserne, uddrag af breve ved Cl. Clausen i Gads danske Magazin, 1920. Det drejer sig om breve fra Knudsen fra Ågård-tiden 1865–67, skrevet til ungdomsvennen Fritz Olsen, overlærer ved søetatens drengeskole, senere sognepræst i Brændekilde-Bellinge. Om disse breve er bevaret, og da hvor, er mig ikke bekendt. Imidlertid er ihvertfald 2 andre samlinger af breve fra Adolf Knudsen bevaret, nemlig i Det kgl. Bibliotek blandt adjunkt A. V. Grams papirer 14 breve fra årene 1852–72 og i Hans Rosen-dals privatarkiv i Rigsarkivet 15 breve fra 1869–72, og det er uddrag af disse 2 korrespondencer, der gengives nedenfor. Brevene *til* Knudsen eksisterer dog ikke.

Frederik Adolf Knudsen blev født 25. dec. 1825 i København som søn af prokurator i landsover- samt Hof- og stadsretten Philip Julius Knudsen (1792–1850)¹ og hustru Julie, f. Zuschlag (1791–1860).

Adolf Knudsen blev student 1844 og deltog med iver i fyrrernes studentertliv, blev studentsanger – han spillede også klaver og komponerede – og var med i førsteopførelsen af »Genboerne« på hofteatret i 1844. Han sluttede sig nært til Hostrup, der omtaler ham med megen sympati i sine erindringer² og breve, blev ven med brødrene Zinck,³ Kr. Mantzius m. fl. og hørte til den kreds, der omgav litteraten F. L. Liebenberg. Efter treårskrigen studerede han en tid musik, derefter teologi og blev kandidat 1857. Under kolera-epidemien i sommeren 1853 flygtede han ikke fra byen som så mange andre; i et brev 20. juli 1853 (til vennen A. V. Gram) skriver han: »– – om man end ikke er bange, og det er hverken jeg eller mine nærmeste, så må man dog nu på en vis måde i højere grad end ellers være forberedt på døden for alle, som man har kær, sin egen kære person ej at forglemme – –«, og efter at have omtalt adskillige af vennerne, der er rejst bort: »Kun Olsen, Hostrup og jeg bliver tilbage; vi fængsles netop af det samme, som tusinder med rette flygter for; thi i en sådan tid er det pligt at holde sammen«.

I 1858 afløste Knudsen Peter Heise som dirigent i Studentsangforeningen, men fungerede kun et år, da han 1859 blev huslærer hos et oldebarn af A. P. Bernstorff på herregården Katstrup⁴ ved Slagelse. 1860–61 vikarierede han som adjunkt på Herlufsholm,⁵ blev konstitueret som adjunkt og viceinspektør, men kom i stedet til Vallø som kantor i 1861. Vennerne var stærkt bekymrede, da han 1864 igen

meldte sig til hæren – skønt snart 40 år og af skrøbeligt helbred – men var klare over, at det ikke kunne nytte at prøve at holde ham tilbage.⁶ Efter den ulykkelige fredsslutning vendte han tilbage til Vallø, men havde ikke ro på sig; han måtte gå ind i kampen for danskheden i Sønderjylland og blev 1865 medbestyrer af den af Viinsted oprettede landboskole på Ågård i Oversø sogn 1 $\frac{1}{4}$ mil syd for Flensborg. Samtidig deltog han, som det fremgår af de i 1920 trykte breve til Fritz Olsen, meget aktivt i kulturlivet i Flensborg og omegn, læste op, spillede, holdt foredrag. Den 14. aug. 1869 indgik han i Flensborg ægteskab med den 31-årige Anna Margareta Dorothea Carstens, datter af tidligere aktuar på Augustenborg Johann Georg Carstens.

Som nævnt af Rosendal søgte Knudsen at bøde på sit svage helbred ved rejser til Italien og Norge. Han var i Italien både i 1869 og 1870. Han rejste dog ikke alene for klimaets skyld, men for at komme væk »fra alt det uvæsen her«. I efteråret 1870 boede han et par måneder i Rom i det for danske klassiske kvarter omkring Piazza Barbarini og omgikkes danske kunstnere. Han oplevede også de historiske dage omkring pavestatens undergang, Victor Emanuels indtog og den store oversvømmelse i december. Men vejret var i det hele dårligt, og han kom hjem mere syg, end da han rejste ud.

Efter opgivelsen af skolen på Sandbjerg flyttede han med hustruen og dennes fader til København. Her levede han stille og roligt, tildels sengeliggende, afbrudt af en Norgesrejse sammen med en ung ven i sommeren 1872, som han havde megen glæde af og har beskrevet smukt i breve til vennerne. Han døde som nævnt 1873, og allerede 1881 døde hustruen efter i nogle år at have drevet en pigeskole i København.

Billedhuggeren August Saabye, mest kendt for H. C. Andersenstatuen i Kongens Have i København, udførte en portrætbuste af Knudsen, som i sin tid tilhørte Hans Rosendal.⁷ Et mindedigt findes i Chr. Richardts digtsamling *Billeder og Dage*, 1874.

Om, hvad der gik forud for oprettelsen af højskolen på Sandbjerg, kan på grundlag af en gennemgang af Dybbøl-Posten 1869 oplyses:

Den 16. jan. 1869 indbød en kreds bestående af 20 underskrivere væsentligst fra Als, med N. Ahlmann⁸ i spidsen, »enhver fra Als, Sundeved og omegn« til et møde på Hotel Alssund i Sønderborg 27.

januar om oprettelse af en folkehøjskole »her på egnen«, og 21. januar indbød en anden gruppe på 45 underskrivere, væsentligst fra Avnbøl, Gråsten og Rinkenæs, beboere »af Nordslesvig, navnlig af egnen mellem Flensborg, Åbenrå og Sønderborg« til et møde i Ullerup den 28. »om en dansk folkehøjskoles oprettelse i denne egn«. Det blev dog fornuftigvis til, at repræsentanter for begge grupper deltog i begge møder, og på mødet i Ullerup var der stemning for at oprette én højskole, der skulle ligge i Sundeved, og der dannedes en fælles komité bestående af 6 af hver gruppe, som skulle samles i Gråsten 5. februar for at give udkast til en fuldstændig plan for oprettelse af en folkehøjskole for Als og Sundeved.

Den 18. februar meddeles, at proprietær N. Ahlmann, gårdejer Hans Lassen⁹ fra Lysabild og gårdejer, dannebrogsmænd Petersen fra Hostrup i forrige uge rejste »som deputation til lensgreve Reventlow på Pederstrup for at bede greven overlade den ubenyttet stående hovedbygning på gården Sandbjerg til brug for den i Sundeved påtænkte folkehøjskole. Det glæder os at kunne berette, at deputationens andragende har vundet Hans Excellences bifald«.

Den 20. februar indbydes til møde i Hotel Alssund den 26. for at vedtage de nærmere bestemmelser i højskolespørgsmålet.

Den 27. februar: På mødet i går – – – vedtoges statutter, og der dannedes en folkehøjskoleforening med en provisorisk bestyrelse bestående af proprietær N. Ahlmann, boelsmændene Mads Madsen, Mindebjerg, Johan Møller, Lysemose, Wolf, Gammelgab, og møller Gorrisen i Nybøl.

Den 7. september meddelte den midlertidige bestyrelse, at Sandbjerg folkehøjskole ville begynde sin virksomhed den 1. oktober, og at elever kunne anmeldes til forstanderen, kandidat Knudsen, på Sandbjerg.

Den 25. september indkaldtes til ordinær generalforsamling i folkehøjskoleforeningen 8. oktober. Samme dag meddelte forstander Knudsen, at »Folkehøjskolen på Sandbjerg agtes med Guds hjælp åbnet fredag den 1. oktober, og jeg indbyder herved enhver, der har interesse for skolen, til på denne dag kl. 2 at møde på Sandbjerg.«

Den 28. september meddelte Knudsen imidlertid, at skolen på grund af forbud fra landråden ikke ville blive åbnet 1. oktober, hvorfor han tilbagekaldte sin tidligere meddelelse desangående. »Efter hvad vi hører«, siges det om skolen andetsteds i bladet, »fordres det, at

Cand. theol. Adolf Knudsen (1825–73), højskolelærer ved Ågård Landboskole 1865–69 og forstander for folkehøjskolen på Sandbjerg 1869–71. (Privat eje)

den skal stilles under autoriteternes tilsyn, som skal have den afgørende stemme m. h. t. lærernes personlighed, skoleplan etc.»

Den 9. oktober: Ved folkehøjskoleforeningens generalforsamling valgtes til medlemmer af bestyrelsen: Drescher, Egen mølle, formand, propr. J. Møller, Lysemose, møller Gorrissen, Nybøl, købmand Jørgensen, Gråsten, og propr. Wolf, Gammelgab.

Forstander Knudsen bemærkede, at han efter 14 dages venten havde fået den besked af landråden, at kirkevisitatoriet ikke på egen hånd kunne afgøre, om skolen måtte åbnes, men at dette skulle afgøres af regeringen. Landråden havde betonet, at der m. h. t. forstanderens moralske, tekniske og videnskabelige kvalifikationer ikke var videre at erindre, men at moralsk også måtte tages i politisk forstand, så at det kom an på, om hr. Knudsen opdrog gode preussiske

statsborgere, og i den henseende kunne landråden ikke anbefale ham. – Da der ikke fandtes at foreligge hjemmel i lovgivningen til at sætte skolen under kontrol eller underkaste forstanderen prøve, aftaltes, at bestyrelsen sammen med forstanderen enten hos regeringen eller overstatsadvokaten i Kiel skulle søge forbudet hævet.

Den 6. november: »Efter hvad vi har erfaret, er der nu udsigt til, at åbningen af skolen på Sandbjerg – som alt for længe er blevet forhalet – om ikke lang tid kan finde sted. Efter at formanden, hr. Drescher, og skolens forstander, Knudsen, der havde henvendt sig til regeringen i Slesvig, derfra havde fået det svar, at man godkendte visitoriets fordringer, har hr. Knudsen indsendt alle forlangte dokumenter, og der kan således nu intet være til hinder for at skolen bliver åbnet. Visitoriet har vel udhalet tiden noget ved atter at indsende dem til regeringen; men der kan næppe være nogen tvivl om, at denne afgørelse vil blive gunstig for skolen«.

Den 2. december meddelte Knudsen så, at han efter at have modtaget regeringens tilladelse agtede at åbne skolen tirsdag den 7. december.

Den 16. december 1869 bragte Dybbøl-Posten et udførligt referat af højtideligheden, da skolen åbnede med 21 elever, og en talrig skare folk fra Sundeved og Als samledes på stedet. Der blev afsunget en af Chr. Richardt til lejligheden forfattet sang. Forstander Knudsen holdt velkomsttale. Desuden var der taler af bl. a. Ahlmann og Hans Lassen. Mads Madsen takkede »navnlig de lærere, som ganske ofrede sig for sagen, hvortil forstanderen bemærkede, at det ikke kunne kaldes et offer, som var hans kæreste glæde. Lærer Møller gjorde rede for sin del i undervisningen, og hvad han ville stræbe at opnå – –«.

Om Knudsens korrespondenter Gram og Rosendal skal blot yderligere nævnes:

Adam Vilhelm Gram (1824–1906) blev student 1843 fra Borgerdydsskolen på Christianshavn. Han blev cand. theol. og var 1859–86 adjunkt ved Århus Katedralskole.

Hans Rosendal (1839–1921) var i en årrække forstander for Vinding Højskole på Vejleegnen, derefter for Grundtvigs Højskole i Lyngby.

Brevene

Adolf Knudsen til A. V. Gram.

Hatlund, Kværn sogn i Angel, d. 5. jan. 1866
 Kære ven! Om også et par skrevne ord nu og da er det eneste ydre bånd imellem os, så ville jeg dog nødigt, at det skulle bryde, så tarveligt det end er; skønt jeg tvivler ingenlunde om, at vi også uden det nok skulle huske hinanden. Nu har jeg jo også skiftet fædreland og må sende mine venner bud fra mit nye hjem, for at de ikke skal tabe mig af syne. Du har vel været i København i julen og ved vel så om den forandring, jeg har gjort med min stilling. De fleste af mine venner ryster stærkt på hovedet ad min letsindighed, og jeg må indrømme dem, at der er noget misligt i at opgive »det visse«, en behagelig, magelig stilling og det gode udkomme for, hvad der i bedste tilfælde er meget usikkert; men hvor letsindig jeg end kan være, så var mit sind efter den ulykkelige krig og fredslutning så tungt, at det eneste, der kunne lette det, var netop det, jeg gjorde, og som jeg håber ikke at skulle komme til at fortryde. Jeg bilder mig dog ind at kunne gøre danskheden lidt gavn herovre, om end nok så lidt; det må være enhver dansk mands pligt nu at gøre, hvad han kan i den retning, og jeg havde aldrig fået ro på mig, så længe jeg ikke opfyldte denne pligt.

Med vor skole i Ågård går det kun småt; 5 elever er imidlertid mere end ingenting, og vi håber, at den kan få fremgang, når der kommer lidt ro på folk. Jeg synes også, at det må have megen betydning, at den overhovedet holdes igang. Fra den nærmeste omegn har vi desværre ikke stor udsigt til at få elever; dels er folk for tyske og dels for fattige der. Det ville hjælpe herpå, om man kunne få nogen til at forære et par fripladser til skolen; så kunne vi nok finde elever, selv hernede, som vi kunne være tjent med.

Fra nytår af drives gården for min regning; men Viinsted,¹ der vedbliver at være forstander for skolen, har også foreløbig opsyn med driften, indtil jeg mener at kunne påtage mig det selv; desuden har vi en forvalter. Af flere grunde vedbliver Viinsted at være ejer af navn; så du må ikke kalde mig proprietær, hvis du skriver til mig. Jeg venter ikke at spinde silke ved min handel; men jeg håber at kunne slå mig igennem.

Ågård ligger smukt; gården går ned til Træ-Søen, Træ-Sjå, som den kaldes her, hvorfra Træ-Åen (Trenen) udspringer, der løber ind

forbi gården og rundt om haven, der desværre er i sin barndom. Fra vinduerne har vi mod syd en smuk udsigt over de bakkede marker, den bugtede å og engene til skovene i baggrunden; kom hened og se det!

Min adresse er: Ågård, Oversø sogn, afl. hos købmand Thomsen i Røde Gade, Flensborg. Her i Hatlund har jeg tilbragt julen hos en elskværdig familie i et hyggeligt hjem, hos dr. Ussings.² Imorgen drager jeg hjem til Ågård, hvor jeg egentlig ikke har det hyggeligt og savner selskab eller omgang. Hertil er 3 mil; men til Flensborg har jeg dog kun 1¹/₄ mil, og der er mange brave og venlige folk. – Farvel, kære ven!

Adolf Knudsen til A. V. Gram.

Ågård, d. 16. maj 1866.

»Når det bliver forår, læg så engang en tørret blomst fra din egn ind i et brev til mig!« det bad du mig om i dit sidste kærlige brev, og blomsten har jeg længe haft liggende til dig; men brevet, den skulle ligge i, lod sig ikke plukke i skoven og havde måske ladet vente på sig til hen i sommeren, om ikke egennyttige hensyn havde skyndet på mig. Vi tænker nemlig på, med vor skole, som i sommer kun har 6 elever (unge, flinke mennesker på 16 år) at besøge landmandsmødet i Århus i sommer; det kunne, tror jeg, være gavnligt på mere end én måde. Men det bliver nødvendigt at se at gøre det så billigt som muligt for de unge mennesker, og da navnlig om muligt skaffe dem gratis kvarter. Det er nu faldet mig ind, at den latinske skole måske kunne huse vore 6 ynglinge, hvis den har et lokale, en gymnastiksal f. eks., der kunne undværes i et par dage. Senge kunne der jo så ikke være tale om; men halm kan jo også gøre det. Mener du ikke, det kunne lade sig gøre? Jeg synes, det var smukt, om den højfornemme latinske skole i Nørrejylland hovedstad viste gæstfrihed imod sin fattige, plebejiske søster fra Sønderjylland.

Da jeg er vis på, at du ligesom jeg anser det for ønskeligt, om nogle af denne egns dansksindede landsmænd kunne deltage i mødet, så beder jeg dig forhøre hos vedkommende, om der ikke kunne skaffes gratis logi til nogle flinke bønder herfra, der gerne ville deltage i mødet, men vel ellers ville lade sig afskrække af bekostningerne; det sidste år har ved den slette høst været endnu mere trykkende for os landmænd hernede end krigsåret. Vær nu god og overbærende

og bliv ikke vred over mine besværlige kommissioner; hvis det overstiger dine kræfter at udføre dem, så lad det være; men i hvert fald hører jeg vel snart fra dig.

Jeg kan hilse fra fælles venner i København, hvor jeg nylig har været nogle dage. Jeg var glad ved at være lidt sammen med Fritz Olsen,³ vi gjorde en tur til Dyrehaven og var en aften sammen hos gamle Liebenberg⁴ med Mantzius,⁵ en rigtig rar, hyggelig aften. Jeg var et øjeblik inde hos Nørregaard,⁶ som du jo nu får over i din nærhed. Også L. C. Hansen⁷ så jeg; han er vel fornøjet på Bornholm; det lader til, at han har greb på at tage de vanskelige forhold derovre.

Om mit liv her vil jeg kun sige, at jeg er glad ved at være her, om jeg end må finde mig i mange savn. Det værste er, at der er så store mangler ved mig selv som lærer ved en sådan skole; det er min eneste trøst, at så ringe som jeg er, så er jeg dog den eneste, der *ville* være her, og at skolens eksistens er afhængig af mig. – En stor glæde havde jeg lige før min rejse til København, idet fru Hage (konsulens kone)⁸ uden nogensomhelst foranledning fra min side sendte mig 100 rdl. med løfte om den samme sum i de følgende 3 år til en friplads i vor skole.

Adolf Knudsen til Hans Rosendal.

Sandbjerg, d. 17. jan. 1870.

Siden vi sås i København, har vi jo her haft en del genvordigheder med vore fjender for at få lov at åbne skolen, og de 2 måneders lidelse og ærgrelse trykkede os med skam at tale således, at virkningerne endnu mærkes; jeg var ganske syg i al den tid og kan ikke ret komme mig, skønt jeg jo nu har al grund til i glæden over skolens velgående at glemme de overståede trængsler. Vi vandt da, Gud ske lov! sejr, og skolen trives efter omstændighederne godt. Vi har nu 28 elever, hvoraf de 22 bor hos os, og det er et rigtig flinkt hold, og de er også glade ved at være hos os. Det eneste bryderi, jeg har, er med min medhjælper, Møller,⁹ men det er også galt nok. Jeg har været meget uheldig med ham, eller rettere jeg var meget ubesindig, da jeg antog ham. Han er en af sine kundskaber yderst indbildsk, forfængelig seminarist med megen ærgerrighed, men uden kærlighed til noget som helst andet end sig selv, altså heller ikke til sin gerning, som han da også mangler de vigtigste betingelser for at kunne udføre, da han er opstyltet og deklamerende og alt andet end folkelig. Han

begyndte allerede, inden jeg havde set ham, med skriftlige grovheder, og jeg fandt det i den anledning nødvendigt at gøre opmærksom på, at han måtte kunne finde sig i at underordne sig mig, når han ville være lærer hos mig. I de 2 måneder, vi ingen skole havde, var han ganske skikkelig; men den første dag, vi holdt skole, blev han rasende over ingenting og sagde mig op. Jeg var godmodig nok til at bede ham betænke sig til næste dag; men heldigvis behøvede han længere tid til at besinde sig, og efter nogle dages forløb og gentagne uforkammetheder slog jeg det fast, at han forlader skolen til 1. maj. Han har nu vist sig også at være en æsel, da han har gjort et forsøg på at trænge mig til side; i en overordentlig ringe afhandling om »Folkeskolen«, som har stået i Dybbøl-Posten,¹⁰ ender han med at advare imod at lade folkehøjskolerne blive private entrepriser og opfordrer til at virke hen til, at »folkets valgte førere« får »råd og stemme i skolens indre og ydre liv«; og samtidig har han bestormet Ahlmann med lange breve, hvori han først sværter mig i mit forhold til ham og dernæst søger at godtgøre nødvendigheden af, at lærerne ved en sådan skole er sideordnede, og dertil mener han, at bestyrelsen for Højskoleselskabet for Als og Sundeved må hjælpe ham. Han truer endog med offentliggørelse i Dybbøl-Posten og henvendelse til den danske regering! Ahlmann har svaret ham, at den sag aldeles ikke vedkom selskabet, da skolen er min, og ville han blive hos mig, så måtte han enes derom med mig, som havde antaget ham og lønner ham, og derpå har M. atter svaret, at han var så blodig fornærmet, at han ikke kunne gøre det første skridt til forsoning. Men om han så falder på knæ for mig, så beholder jeg ham ikke, og heldigvis råder Ahlmann mig også kraftig derfra, da han jo nu også kender fyren, og jeg tror, at enhver, der blot har set lidt til ham, vil give mig ret deri. Jeg er ked nok af, at jeg må beholde ham til maj, thi det er en kval at have ham i huset; men når han blot vil gøre sig flid med skolen, som Ahlmann har formanet ham til, så får jeg finde mig deri, skønt der naturligvis aldrig kan komme noget rigtig godt ud af det, når man ikke kan arbejde sammen i samdrægtighed og i samme ånd.

Nu ville jeg gerne høre Deres mening, om jeg ikke kunne undvære en lærer til sommer, da her jo skal være pigeskole og jeg får frøken Møller¹¹ herved til hjælp foruden min kone. Dette pigeskolevæsen er jeg ikke rigtig på det rene med endnu, hvordan det skal gribes an, og

jeg ville derfor være Dem meget taknemlig, hvis De ville komme mig til hjælp med Deres erfaring. Hvordan har De ordnet undervisning med pigerne, hvilke fag tager De med, og hvormegen tid gives til hvert fag? etc. etc.? Hvis jeg kunne hjælpe mig uden lærer i sommer, så havde jeg bedre tid til at se mig om efter en flink mand.

Af eleverne har vi kun glæde. Aarø, som De jo kender, er unægtelig en af de flinkeste, om han end i henseende til dygtighed og arbejdsomhed i de enkelte fag har flere overmænd. En slem mare, der rider os hernede, er tysken, som nødvendig skal læres – den indrømmelse må man gøre dem; det tager os megen tid og kræfter. Ejenommeligt er det for os, at vi har ved siden af gamle soldater, der har været med på Dybbølbjerg i 64, og nye permitterede danske soldater, også preussiske soldater, en etårig, som er en af de allerflinkeste, og flere, som aspirerer til at blive det; men vi har ikke en eneste tysker. Befolkningen besøger også stedse talrigere vore sammenkomster om søndag eftermiddag. Når det er månelyst, trakterer vi med foredrag, ellers i alm. kun med oplæsning, som også behager meget.

Jeg håber nu snart at høre fra Dem, og så fortæller De mig vel også om, hvorledes De og Deres og skolen har det. Min hustru, som er rigtig glad med de mange glade, elskværdige sønner, hilser venligst.

Adolf Knudsen til Hans Rosendal.

Sandbjerg, d. 16. feb. 1870.

Den afskyelige karl, jeg havde til medhjælper, har da nu drevet det til det yderste og forlod skolen igår. Jeg ved ikke, hvad jeg skal tro om det, om hans opførsel er foranlediget af hidsighed alene, eller, hvad jeg snarere tror, han i sin ondskab har handlet med overlæg for at skade mig og sætte mig i den store forlegenhed at stå ene med skolen. Og hvad var så anledningen til katastrofen? Intet mere, end at jeg igår endnu sad i skolen og rettede stile, da hr. M. kom ind for at give undervisning! Det gjorde jeg også i fredags, men veg straks pladsen, idet jeg bemærkede, at jeg måtte tage tiden med til det yderste for at blive færdig med stilene, og ligedan rejste jeg mig igår, da M. kom, og ville gå; men han havde nu netop arrangeret en scene, og den skulle opføres for eleverne! Jeg vil ikke besvære Dem med at fortælle, hvordan han overfusede mig og udskældte mig; men enden

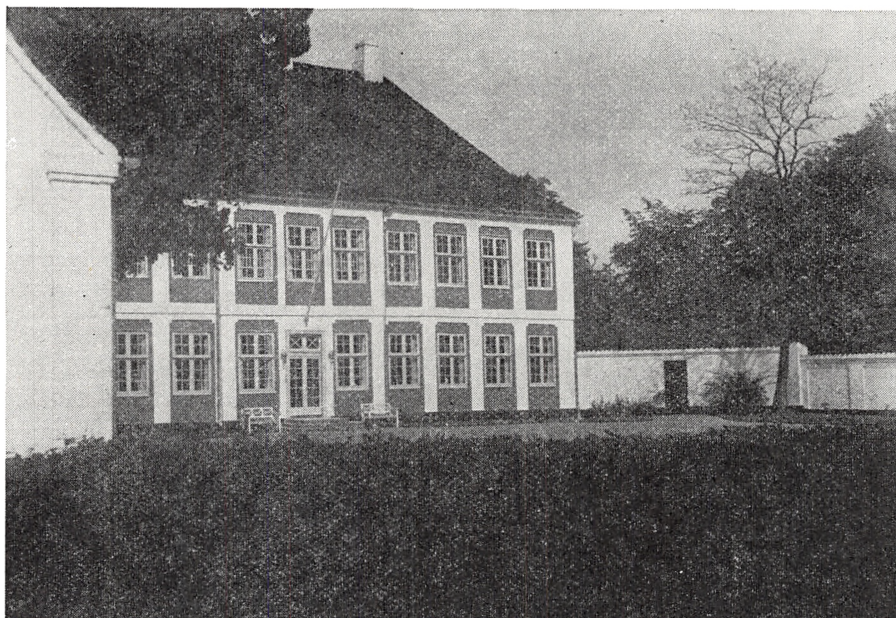
på det blev, at han erklærede sin virksomhed for endt og forlod huset. Igår aftes kom eleverne til mig og bad mig, om de måtte bede M. om at blive, og de gjorde det på så smuk en måde, at jeg ikke kunne nægte dem det. At det har gjort de kære drenge frygtelig ondt også for min skyld, er tydelig, og de har heller ikke overset den store skade, det vil gøre skolen, når den sag kommer ud blandt tyskerne. De var da hos ham; men han ville ikke give noget bestemt svar; han ville først henvende sig til »skolerådet«, havde han sagt; han ved imidlertid godt, at der ikke eksisterer noget skoleråd m. h. t. Sandbjerg skole, og har engang forgæves henvendt sig til møller Drescher,¹² der er formand for det selskab, der støtter skolen med penge, og til Ahlmann om at skaffe ham en sideordnet stilling her ved skolen; og så er det mig ikke rigtig klart, hvad han egentlig vil; og om jeg tager imod ham igen for de tiloversværende måneder er naturligvis afhængig af, på hvad måde han kommer; jeg har tilladt eleverne at bede ham komme igen, og altså indrømmet at ville modtage ham; men hvis han benytter betænkningstiden til at søge at styrte mig (hvilket er ham en komplet umulighed), så anser jeg mig for løst fra min indrømmelse. Men jeg tror ikke, at han efter en forgæves påkaldelse af hjælp hos de omtalte mænd vil komme tilbage; han er alt for hovmodig til det, og skolens vel, ja, dens eksistens er ganske vist den forfængelige egoist aldeles ligegyldig, medens han derimod hader mig så grundig, at han gerne vil ofre noget på at skade mig.

Jeg har allerede skrevet til Flensborg, hvorfra jeg tænkte mig muligheden at få undsætning for en månedstid. Men så har jeg en dristig plan, der går ud på, at De skulle udstrække det besøg, De har lovet mig i april måned, til hele måneden, og så gøre mine elever færdige med landmåling og nivellering. Er det en umulighed? Er det en mulighed, så tror jeg, De gør det, så vidt jeg kender Dem. Ja, jeg behøver ikke at spille mange ord på overtalelse til Dem; sagen taler for sig selv. Svar mig snart og glæd helst mine elever og mig ved Deres svar.

Adolf Knudsen til Hans Rosendal.

Sandbjerg, d. 24. feb. 1870.

Vi har haft store ubehageligheder og sorger, siden jeg sidst skrev til Dem; men Gud være lovet! nu er alting godt igen, ja meget bedre end før. Møller er borte, og kommer aldrig her mere; men det var

Sandbjerg slot, palæet set forfra. Slottet, der er opført 1787–88, har i tidens løb været anvendt til mange forskellige formål. Her skal nævnes højskolevirksomheden, der påbegyndtes 1869 og standsede 1874 ved myndighedernes udvisning af den sidste forstander Jens Langejær. Fra 1959 ejes slottet af Aarhus Universitet og bruges til kursusformål. (Foto: H. F. Garde)

nærved, at det var lykkedes ham at gøre skolen ubodelig skade. Det var meget letsindigt af mig, at jeg i tillid til min gode sag og sandhedens magt forholdt mig aldeles rolig og lod M. snakke i krogene; at han var nederdrægtig nok til at besnakke og smidske for eleverne, faldt mig ikke ind, og at også tyskerne var på færde og prædikede for eleverne, at når de ikke kunne beholde M., skulle de forlade skolen, det har jeg først fået at vide bagefter. Imidlertid havde M. fået mange på sin side i langt højere grad, end jeg anså det for mulig, havde fået eleverne til at underskrive en erklæring!!! som de straks fortrød, etc. etc. og bragt det så vidt, at, da jeg havde fået en flink lærer, var eleverne bedrøvede derover og erklærede på min forespørgsel, at de hellere ville beholde M. end nogen anden, og at højskoleselskabets bestyrelse kom her med M. i lørdags for at sætte hans fordringer igennem og påtvinge mig ham. En af fordringerne

var, at han ville være ligestillet med mig! Men allerede inden de herrer kom her, havde de ved at tale med Ahlmann, tror jeg, fået en anden betragtning af sagen, begyndte med at gøre undskyldning for, at de kom her, hvor de intet havde at bestille, og indrømmede mig, at jeg ikke kunne tage imod M. på de betingelser, og at det var bedst for skolen, at han ikke kom igen. Hvad der har gjort mig mest ondt ved den hele sag, var elevernes forhold; men jeg har ved nærmere overvejelse og undersøgelse fået den overbevisning, at de besnakkede af M. ikke har vidst hverken ud eller ind, har troet, at når blot M. kom igen, så var alting godt og skandalen forbi etc.; ja de ved såmænd selv ikke, hvad det er de har underskrevet, og det skulle ikke undre mig, om den erklæring, M. oplæste her i lørdags for bestyrelsen af selskabet, var en helt anden end den eleverne har underskrevet; thi han er ligefrem en nederdrægtig karl, et ondt menneske. Han hviler ikke endnu; men han kan ikke længere gøre skolen eller mig nogen skade, navnlig fordi jeg har eleverne med mig på det fuldstændigste.

Den brave Johansen,¹³ som har bragt mig og skolen det offer at forlade sin virksomhed midlertidig for at hjælpe mig, vil blive her, indtil De kommer. Jeg arbejder nu på landmålingen, som viser sig ikke at være hekseri, og når De vel kommer efter påske og øver den praktiske landmåling, så har vi jo næsten 14 dage dertil; kan det ikke gå an? Kan De komme tidligere, så meget desto bedre. Er det fornuftigt at rejse til Bornholm i april måned? Er det med skolen, De gør turen eller med familie? Vi gjorde gerne turen med Dem; men vi skal jo benytte den korte tid, vi har, til skolen. – Desværre kan jeg ikke beholde Johansen her som lærer, da han har forpligtelse imod den familie i Flensborg, han er huslærer hos; han er et rart naturligt og hjerteligt menneske, egenskaber, jeg har lært at skønne på i denne tid! Hvor skal jeg dog få et godt menneske fra?

Adolf Knudsen til Hans Rosendal.

Sandbjerg, d. 7. marts 1870.

Tak for Deres venlige brev og Deres lykønskning; men De må ikke tro, at alt er overstået her; nej, det værste var os forbeholdt efter M.'s afrejse, og det allerværste forstår os måske endnu. Forleden kom hr. Drescher fra Egen mølle på Als, formand for højskoleselskabets

bestyrelse, tilligemed en anden af bestyrelsen herover for at meddele mig, at denne havde blandt andre for mig nærgående bestemmelser vedtaget at forelægge selskabet en ny lovbestemmelse, at forstanderen for Sandbjerg skole ikke skulle kunne afskedige en lærer uden at indhente selskabets bestyrelses tilladelse. Anledningen hertil var den uheldige historie med M.; men, gudbevares! det var langt fra at være noget mistillidsvotum; man gav mig fuldstændig ret i, at M. var ikke til at have med at gøre, og det var godt, at han var kommet bort; men den historie havde dog overbevist dem om nødvendigheden af, at de havde myndighed til at blande sig i slige forhold. Kan De få mening i den snak, så kan De mere end jeg kan, og jeg kunne heller ikke straks forstå, hvad der stak dem. Men det blev værre endnu; thi da jeg erklærede, at jeg aldrig ville lade mig sligt byde, svarede hr. formanden med en opsigelse og blev vred og grov på en simpel måde, at man knap skulle have anset det for muligt. Ulykken er vel sagtens den, at vore forhold, som jo medfører så mange goder, er også fordærlige i mange retninger; de har blandt andet avlet en forfængelighed, som er grænseløs, og så smitsom, at jeg tror, der er kun én mand, der hidtil er gået fri, og det er Ahlmann. Folk uden dannelse kan ikke tåle at blive fremtrædende personligheder; således er det gået Krüger,¹⁴ han stinker jo af forfængelighed; og stakkels Drescher, hvem vel væsentlig hans gode ejendom, vand- og vindmølle og gode penge har skubbet frem, skønt han er en rå, højst ubetydelig karl, synes at være gået aldeles fra snøvsen; nu er møller Dr. blevet formand, og så skal han nok lære den lumpne forstander at bøje sig. Han har desuden lyttet til M.'s tuderer og vistnok følt sig krænket over, at jeg ikke henvendte mig til hr. formanden med meddelelse o.s.v. i anledning af M. Jeg finder det derimod yderst inhumant, at han lytter til M.'s bagvaskelser og ikke underretter mig derom og endelig trommer bestyrelsen sammen her for at blande dem i sager, som slet ikke kom dem ved, atter uden at melde mig et ord derom. Jeg kom imidlertid aldeles uskyldig og tilfældig til at krydse planerne ved at få Ahlmann herover – min eneste ven i denne kreds, tror jeg – og ham bøjer Dr. sig uvilkårlig for. Dr. var da aldeles flad og reddede sig kun yderst kejtet ud af det; men ved den lejlighed kom jeg, uden at tænke på den insinuation imod Dr., der lå deri, til at sige til Ahlmann: »Dem har M. nok taget sig i vare for at henvende sig til, da han vidste, at han ingen medhold ville få.«

Den ytring er det måske også, Dr. nu siger tak for. Skønt jeg nu opfatter forholdet således, at skolen er min og ikke står i noget andet forhold til selskabet, end at den får understøttelse af det, som Deres skole får af den danske regering, så vil jeg dog, hvis en generalforsamling vedtager den nye bestemmelse trods min erklæring, at jeg betragter det som et mistillidsvotum, ikke længere være her; jeg vil naturligvis ikke konkurrere med en skole, som befolkningen så selv ville oprette, om jeg også havde den virkelige majoritet for mig, thi jeg er ikke kommet her for at bringe splid. Så tænker jeg, at jeg forærer dem mit inventar og drager til Italien for at komme lidt til kræfter igen.

Det er velsignet, at De kommer her! Oprigtig talt glæder det mig lige så meget for min egen skyld som for skolens; thi oprigtig talt er denne modgang næsten mere, end jeg kan bære, og jeg trænger til at opmuntres ved at se et sundt, livskraftigt, bravt og troende menneske som Dem; jeg har næsten tabt troen på mennesker.

Sig mig lidt besked, kære Rosendal, med, hvilke redskaber jeg skal anskaffe til landmålingen, og hvorledes de skal være; men husk på, at jeg er aldeles uvidende og kun for 14 dage siden har begyndt en skøn dag at optræde som lærer i landmåling og nivellering. Jeg har ikke andet end et vinkelspejl. Skal jeg have vinkelsøjle også? Hvordan skal stokkene være? Kan jeg lade en landsbysnedker gøre dem? Skal jeg have »det togrenede vatrerrør« eller »vatrerrør med svømmende sigteledere« eller »v.redskab med faste sigteledere«? eller måske noget ganske andet? Og hvor skal jeg have det fra? fra København? og fra hvem da? Sig mig endelig besked med det aller ubetydeligste. Kan man få sligt i Vejle, så kunne jeg måske få Dem til at tage det med til mig derfra.

Adolf Knudsen til Hans Rosendal.

Sandbjerg, d. 20. marts 1870.

Jeg har 300 rdl. liggende til Dem og beder Dem lade mig vide, om jeg skal sende dem til Vinding eller andetsteds hen. Gør Dem blot ingen betænkeligheder ved at modtage dem; det har kostet mig grumme lidt ulejlighed at skaffe dem tilveje; jeg savner dem ikke, og jeg kan ikke tænke mig nogen bedre anvendelse for dem, end den at hjælpe Dem. Jeg indser fuldkommen det rigtige i alt, hvad De

siger mig i anledning af mine genvordigheder, hvormeget der taler for, at jeg ikke bør forlade min post her; men mit sind er så oprørt og mit helbred så medtaget af de uafsladelige fortrædeligheder, jeg nu har været plaget af siden oktober, at jeg næppe kan bekvemme mig til at underkaste mig de urimelige fordringer, man nu stiller til mig. Bestyrelsen er imidlertid splidagtig ang. denne sag; man har været samlet desangående i torsdags og har ikke kunnet blive enige, og der er sammenkaldt et møde af kredsformanden til på lørdag. En af bestyrelsesmedlemmerne, som var her hin fæle dag med formanden og var uartig, men siden har fortrudt det og har været her 2 gange og gjort sig al umage for at gøre sig behagelig, sagde mig det idag om dette møde på lørdag, for at jeg kunne møde og tale min sag; det vil jeg da gøre, og da jeg ved, at jeg foruden denne meget upålidelige dog har én pålidelig ven i bestyrelsen, og vel også kan regne noget på sund sands hos kredsformændene, som vel for største part er upartiske, og jeg endelig har den første mand i Sønderjylland, Ahlmann, afgjort og ubetinget på min side, en mand, som vanskelig nogen sætter sig op imod (det skulle da være den kloge, men meget forfængelige og herskesyge Hans Lassen, som, *mirabile dictu*, har stillet sig frem som Møllers ridder og nu vanskelig lader den sag falde, om han også indser, at der er den blodigste uret på den side), så håber jeg at få sagen begravet på lørdag, og skulle det ikke lykkes, så er der da en generalforsamling tilbage, og skulle det gå galt der også, så kan jeg ikke se rettere, end at befolkningen ikke sætter pris på at beholde mig. I så fald kan jeg ikke finde mig i at blive her, og jeg skal sandelig gerne tro, at den mistillid, der således vises mig, kan være fortjent. Jeg er kommet ind på denne virksomhed, fordi der den gang ikke var andre, der ville det henede, ikke fordi jeg troede mig særlig kaldet dertil, der skulle jo nogen til det værste. Jeg har dog den tilfredsstillelse, at jeg har holdt liv i Ågård og derved i hele højskolesagen henede, indtil andre derved fik mod til at tage fat på det samme, og bliver jeg nu nødt til at vige, så er det vel fordi min hjælp ikke længer er fornøden, fordi sagen nu er så vidt fremmet, at den fordrer bedre kræfter end jeg kan ofre.

Ja, kære ven, jeg tager Dem på ordet og beder Dem besørge alt, hvad De kan, for mig i København. Selv er jeg jo aldeles ukyndig i disse ting, kan vanskelig eller aldeles ikke få dem herovre, har des-

uden i denne tid alt for meget arbejde og alt for få kræfter og har endelig aldrig været bange for at tage imod tjenester af gode mennesker. Af stokke har jeg bestilt 16 hos en flink snedker, og et vinkelspejl har jeg; men dermed er jeg færdig. Vil De besøge resten til mig? Af nivellerinstrumenter vil jeg helst have det, som er nemmest at håndtere, og det er vel kviksølvinstrumentet; at det er billigt er jo også et rimeligt hensyn, såvelsom at det er »almindeligst mellem landmænd«. Også en landmålerkæde og en nivellerstang, vil De besøge mig alt dette og hvad der ellers kunne være godt at have? Alle eleverne har bestik, som forresten ikke er rigtig gode, linealer, trekkanter og målestokke, som jeg tror er gode. Skriv mig også til, hvor mange penge jeg skal sende Dem til instrumenterne. Jeg havde forleden kært besøg af 2 af Deres elever, den ene Ludvigsen fra Avnbøl. – Det er da en stor glæde, Deres elever har beredt Dem med Vinding Højskoleforeningen! Gid jeg havde med sådan en forening at gøre istedet for med min.

Til påske har vi vel åbent vande i Flensborg Fjord, så kan De aller nemmest komme over Flensborg og med dampskib, som går flere gange om dagen til Sønderborg eller Nybøl, hvor jeg henter Dem. Men der bliver jo tid nok til at tale om det. Hils Deres kone¹⁵ – og Rømer!¹⁶

Adolf Knudsen til Hans Rosendal.

Sandbjerg, d. 12. juli 1870.

De sanker rigtignok gloende kul på mit hoved ved at skrive til mig og endda begynde med en undskyldning for opsættelsen! Og jeg har gået imidlertid og skammet mig (men ladet det blive derved) over, at jeg ikke forlængst havde skrevet til Dem og takket for Deres hjælp og trøst. Ja tusind gange skal De takkes for at De ville tilbringe den måned hernede! Tak for den gode hjælp, De ydede mig, for den trøst, De var mig ved Deres venlighed, for den opmuntring og styrke, De gav mig ved Deres nærværelse. Kunne jeg ikke give Dem noget godt til gengæld, så trøster jeg mig med, at Deres ophold her dog ikke har været helt uden glæde, da De jo dog har haft de kære elever, som jeg er overbevist om, at De har haft megen glæde af.

Med vor pigeskole har vi kun grund til at være fornøjede, og jeg tror at måtte give Dem ret i, at pigerne er meget bedre at have end

karlene; men desværre har jeg kun kunnet tage mig grumme lidt af dem, da det den meste tid har været usselt med mit helbred, meget dårligere end i vinter. Gud ske lov, at vi har haft Dora Møller, som er prægtig mod pigerne og ganske utrættelig; hun har måttet trække hele læsset, medens jeg kun har læst mine 2–3 timer om dagen. I den sidste måned har det bedret sig noget med mig, så jeg atter håber på at komme mig; jeg kan dog nu f. eks. gå til Sønderborg eller Dybbøl. Vi har kun 12 piger; men de har været her alle siden 1. maj og ville gerne blive her august og september også, når vi blot kunne beholde dem. En af dem, en rigtig rar pige, som har et dårligt hjem hos en rå fader (hestehandler i Møgeltønder) og en sindssyg søster, har vi tilbudt at komme og være her til vinter, da såvel Ingeborg Smidt som Noline forlader os til november, og hun har med stor glæde og taknemlighed modtaget vort tilbud.

2. pinsedag var her skovfest, og vi havde da om aftenen besøg af 9 af vore vinterelever, med hvem vi da havde en rar aften med sang og dans i havestuen, hvor klaveret nu står. I søndags morges sejlede hele skolen over sundet til Rønhave Mark, hvor 3 vogne fra kammeråd Fenger¹⁷ på Augustenborg holdt og tog os op at køre til Augustenborg, hvor vi tilbragte en udmærket behagelig dag hos de gæstfri Fengers. Påskud for turen var at se mejeriet, der er indrettet på den nye måde med afkøling i vand; men det tog dog ikke alle de 12 timer, vi tilbragte på gården; dog gik der ikke så lidt tid hen nede i mælkestuen, da hele selskabet én for én skulle vejes. Dora Møller blev fundet for let, hvorfor min kone har fået den idé, at hun sulter her hos os. Vi har stærkt i sinde at drage over til skyttefesten ved Kværndrup,¹⁸ så De ser, vi er ikke bange for at more os.

Tak for Deres indbydelse til at komme og høre Rasmus Niensens¹⁹ foredrag! men jeg er bange for, at det ikke lader sig gøre, da vi i ferien får besøg af min søster²⁰ med børn og et par tanter. Når disse gæster er rejst, er det sandsynligt, at jeg gør en tur til Ribe og videre op i Nørrejylland, og da aflægger jeg vist også et besøg i Vinding. Jeg har længe ligget på rejsen op til Vejle, da jeg skulle se på en lærer i Hornsyld; men jeg har ikke haft kræfter dertil, og nu tror jeg, at jeg får en seminarist Knudsen,²¹ der er i Vonsbæk hos West,²² som har sagt ham op.

Det er skade, at der er så langt og en kostbar rejse mellem Vinding og Sandbjerg; De burde dog se Sandbjerg ved sommertid!

Adolf Knudsen til Hans Rosendal.

Sandbjerg, d. 28. sept. 1870.

Tak for sidst, specielt for det rare følgeskab til Frederits! De siger, De søger, er til tjeneste og skal snart blive sendt; men først ønsker jeg svar på følgende spørgsmål:

Vil De have alt landmålerøjjet, begge kæder og alle stokke? Jeg har udlånt en kæde og nogle stokke til en tidligere elev, men antager, at han har afbrudt dem.

Er det kun Snorre, De ønsker, ikke Saxo? For det tilfælde, at De ville afsætte nogen af dem, bemærkes, at når man tager både Snorre og Saxo, får man dem i bogladen for 4 rdl., hvorimod Snorre eller Saxo enkeltvis koster, tror jeg, 15 mrk. Bindene har kostet 3 mrk. Da jeg har solgt 1 eksemplar af hver og foræret 1 bort, har jeg nu kun 8 tilbage.

Vi slap igår vor indkvartering, men glæden er kun kort; idag får vi nye, og da de skal have varme stuer, og forvalteren ikke kan skaffe dem det, så skal de alle, 20 mand, bo her på palæet. Det er med et tungt hjerte, vi gør i stand til dem nede i skolelokalet. Vi tænker mer og mer alvorlig på rejsen til Italien. Ved De ikke et godt sted for vor skikkelige Hanne at være i vinter? Nicoline har fået en plads i Flensborg; men Hanne er vi i forlegenhed med. $\frac{1}{4}$ års løn skal vi jo betale hende, så er det kun kosten, hun skal have i den tid, og den er hun rigelig værd.

Skønt jeg i den sidste måned har det uendelig meget bedre, end jeg ellers har haft det i hele dette år, minder hoste, stakåndethed og smerter i brystet mig stadig om, at det har været en grundig sygdom, som det ikke er så let at få fuldstændig bugt med, og det er min trøst for den tvungne ledighed i vinter, at den måske er nødvendig for mig for at komme til kræfter igen.

Christen Hanssen²³ fra Nørremølle var her forleden for at rådføre sig med mig om, hvilken skole han skulle sende sin søn til, og jeg anbefalede ham Vinding. Jeg antager, at De da får drengen, som rigtignok er temmelig ung, knap 16 år. Jeg kender ikke stort til ham, men han er af en brav, i Sundeved meget udbredt og anset familie, og han er musikalsk. Vi havde søsteren i sommer og skulle have en anden søster næste sommer.

Adolf Knudsen til A. V. Gram.

Sandbjerg, d. 1. okt. 1870.

Jeg er rigtig glad over, at jeg ved dette besøg i Århus var lidt mere sammen med dig end sædvanligt; du er jo vanskelig at få fat på; men så er det så meget rarere, når man har dig fat og føler, at man rigtig har dig og har hjertet med lige så fuldt som i gamle dage. Det var i det hele en rigtig opmuntrende tur, jeg gjorde i de 14 dage i Nørrejylland, og man kan nok behøve opmuntring en gang imellem, når man lever under så trykkende forhold, som vi gør her. Ja, nu flygter jeg jo snart helt bort for i vinter fra alt det uvæsen her, og jeg er glad ved det, thi det er drøjt at se preussere indtage elevernes plads, og vi har nu huset fuldt af dem, 1 officer og 20 mand, der breder sig både i huset og haven, så der næsten ikke er plads til os selv.

Kun af besøget hos Rømer havde jeg ingen glæde; han har haft en strid med skolebestyrer Krarup²⁴, som han har taget aldeles forkert, og som har vakt hans gamle bitterhed mod alverden; han tror sig forfulgt og miskendt. Han var forøvrigt også legemlig syg og havde været det en 8 dages tid.

Cyklamenknoldene, som jeg talte om, havde allerede begyndt at skyde, så jeg nænnede ikke at tage dem op og sende dem; men når jeg nu kommer til Italien, skal jeg nok grave nogle op til dig.

Hermed følger et par små melodier; brug dem, om du synes om dem. Lev vel!

Adolf Knudsen til Hans Rosendal.

Sandbjerg, d. 16. juni 1871.

Jeg kom da hjem fra Italien lige så dårlig, som jeg rejste hjemmefra, og det kolde forår, der modtog os ved hjemkomsten, havde nær helt slået mig omkuld. Jeg har i den sidste månedstid været lige så ringe som ifjor ved midsommertid, da jeg havde det allerdårligst, og min tilstand tvinger mig til at tænke alvorlig på min stilling her. Jeg kan næppe tænke på at gøre nogen nytte ved skolen til vinter, da der efter menneskelig beregning ingen udsigt er til bedring, og jeg kan ikke vente på en mulig bedring, da der skal tid til at ordne sagerne, hvis skolen skal fortsættes, når jeg træder fra. Jeg bliver vel altså nødt til snart at tage denne beslutning, så ondt det end vil gøre mig at opgive en virksomhed, jeg har fået kær, og det uden udsigt

til nogen anden, og at forlade en bolig og en egn, som jeg vanskelig får erstattet, og et land, som jeg nu har elsket med en ulykkelig kærlighed i 23 år. At blive boende her og modtage elever i mit hus, men overlade undervisningen til andre – som en god ven har rådet mig til – det har jeg ingen mod på; en sådan halv opgivelse ville næsten være værre end en hel.

Hvordan højskoleselskabet her vil forholde sig, når jeg opgiver skolen, ved jeg slet ikke; men efter det bekendtskab jeg har gjort med selskabets bestyrelse og nogle af de toneangivende blandt befolkningen, ville jeg anse det for meget uheldigt, om en tilkommende forstander for en skole her kom til at stå mindre uafhængig af dem, end jeg har været, og jeg anser det derfor for ønskeligt, om man kunne finde en mand, der havde mod til at gå ind i min plads. Skal hr. Drescher antage en forstander, så er det ikke umuligt, at det kan blive hr. Møller! – dog – så gal er Dr. vel næppe; men det bliver så en slave af dhhr. bønder med Drescher i spidsen. Vanskeligt bliver det jo vistnok at finde en mand, der vil indlade sig på et så voveligt foretagende. Forholdene er jo meget ugunstigere, end da jeg begyndte; en ny fra kongeriget kommende forstander ville måske næppe blive antaget af visitatoriet og regeringen, og endelig ville han under de nuværende forhold ikke kunne vente mange elever, måske slet ingen. Men det kunne jo tænkes, at man kunne finde en helt, der turde vove forsøget, og det skader i hvert fald ikke at se sig om efter en sådan. De kender vel ingen, som der kunne være tale om? Vi har 4, siger og skriver fire elever i sommer. De samme 4 piger er meget flinke og elskværdige, så flinke, at deres flinkhed godt kunne have været fordelt på et større antal uden skade. Det ringe antal ligger vel væsentlig i den modløshed, som ganske naturligt har grebet befolkningen; men naturligvis må jeg høre ilde for, at jeg har averteret for sent og er kommet for sent hjem, hvilket skulle have afholdt folk fra at beslutte sig til at sende deres døtre hertil. Jeg averterede imidlertid, såsnart tiderne var nogenlunde fredelige, og der var håb om at kunne begynde uden at støde på hindringer, hvorom jeg i forvejen korresponderede med Ahlmann; begynde skolen, så længe belejringsstilstanden varede, kunne der dog ikke være tale om, og jeg skal dog ikke bære ansvaret for krigen.

Fra hr. Th. C. Møller har jeg hørt flere gange gennem hans »advokat« hr. Stilhoff i Gråsten, der sidst lod mig vide, at når jeg ikke

inden d. 15. juni betalte ham løn og kostpenge for $\frac{1}{4}$ år, så så han sig nødt til at lade mig indstævne for amtsretten. Det er ikke umulig, at sagen kan blive afhængig af hr. Møllers ed på, at jeg har jaget ham væk, og i så fald er min sag tabt.

Jeg hører vel nu snart fra Dem?

Adolf Knudsen til Hans Rosendal.

...

Sandbjerg, d. 21. juni 1871.

Den beslutning at opgive skolen til efteråret, som jeg omtalte i mit sidste brev, modner mer og mer, og min svigerfader er henrykt ved tanken om at kunne flytte sammen med os. Det bliver da sandsynligvis i København, vi opslår vor bolig. Blive her i dette elskede, ulykkelige land, tror jeg ikke, jeg kunne finde mig i efter at have opgivet kampen, og så kan jeg ikke finde noget mere passende sted at tage bolig som aftægtsmand end i København. . . .

Adolf Knudsen til Hans Rosendal.

Sandbjerg, d. 2. juli 1871.

Det usle lille »Apenrade« går da også altid i stykker, når vi skal bruge det! Det er nu 4. gang, det spiller os det puds, og denne gang er det nok en alvorlig skade, det har taget, så det ikke kan komme i gang før om 2–3 uger. De kommer altså til at tage over Flensborg herner, hvilket jo bliver lidt mere vidtløftigt; men jeg håber, det ikke vil afholde Dem fra at komme.

Det tunge skridt er nu gjort, jeg har slået det fast, at vi opgiver skolen til efteråret. Det kneb hårdt at gøre det; men jeg indså, at det var nødvendigt; da varmen nu ikke har bragt mig lidt kræfter eller standset hoste, og jeg ikke har det bedre i sommer end i fjor på denne tid, så er der ingen grund til at tro, at vinteren skulle være mig bedre end de 2 foregående vintre; det går vel snarere tilbage end frem. Med min svigerfader, som har været hos os nogle dage, aftalte vi, at vi alle flytter til København, hvor han så skal bo hos os.

Jeg har meddelt højskoleselskabet min beslutning. Vi får vel snart at vide, hvad de vil gøre, da der vel nu må sammenkaldes en generalforsamling. Jeg tænker, Drescher antager Møller til forstander for en eventuel højskole, som skal stå under foreningens specielle tilsyn; jeg er ondskabsfuld nok til at ønske det.²⁵ Jeg håber altså snart at se Dem og Rømer.

Adolf Knudsen til Hans Rosendal.

Sandbjerg, d. 8. nov. 1871.

Nu ligger skibet her uden for haven, som skal tage vort gods ombord, og folkene er i fuldt arbejde med at lade, så der er ikke megen ro i det ydre, så lidt som der er nogen ro i mit indre. Men jeg må dog endnu tage mig tid til at sende Dem mit farvel fra Sandbjerg og min tak for den trøst og hjælp, De har ydet mig. De ved, at jeg har elsket min gerning, og ingen kan bedre end De fatte min smerte ved at måtte opgive den. Det er en bitter lindring for mig i min sorg, at den lavhed og usselhed, snæverhertethed og nederdrægtighed, som lige fra begyndelsen forbitrede mig tilværelsen her og næppe har nogen ringe del i den sygdom, som nu jager mig herfra, endnu ikke er ked af at forfølge mig med over til kongeriget; det gør mig afskeden på en måde lettere. Jeg er ikke færdig med det kære selskab endnu, og advokat Becker trækkes endnu på mine vegne med den vanvittige Møller for amtsretten i Sønderborg.²⁶

Alt, hvad De har af mine sager, vil jeg helst sælge Dem, når De har brug for dem og for den pris, De selv vil sætte.

Hvad pengene angår, så haster det slet ikke med betalingen. Det skal være mig en sand fornøjelse ad åre at tage i øjesyn den nye svinesti etc. Min lille kone har i længere tid været pak- og flyttekarl, medens jeg har siddet lunt i kakkellovnskrogen, thi mange kræfter har jeg ikke, omend der er en betydelig forandring til det bedre siden i sommer. Nu ser vi endelig enden på dette roderi, og jeg er især på hendes vegne glad for det. For mig er afrejsen fra Sandbjerg endnu ubegribelig; men snart vil den være en kendsgerning, som jeg nødes til at tro på.

De store planer med at købe hus bliver foreløbig opgivet. Vi skal i vinter bo i Rosenvænget nr. 23, 2. sal. Søg os der!

NOTER

Indledning

1. Iflg. historikeren Frederik Barfod var Ph. J. Knudsen og hans navn i samtiden »så kendt som Randers handsker«. (Et livs erindringer, 1938, s. 269). I øvrigt henvises til H. F. Garde: Prokurator, skønånd og patriot, Personalhistorisk Tidsskrift 1963, s. 161–69.
2. C. Hostrup: Erindringer fra min barndom og ungdom, 1891, s. 242.
3. Otto Zinck: Fra mit studenter- og teaterliv, 1906.
4. Forholdene dér er beskrevet i et brev til Gram 17.1.1859.
5. Historiske efterretninger om Herlufsholms stiftelse, 1885, s. 419.

6. F. eks. Fritz Olsen til Gram 10.2.1864: »Det er hans varme hjerte (og urolige sind), der driver ham af sted; men han er næppe stærk nok til at udholde strabadserne, og man kan kun med sørgelige anelser se ham drage bort. At forsøge på at holde ham tilbage er unyttigt . . .«
7. Rosendals søn, forstander H. A. Rosendal, har i et brev i oktober 1952 meddelt mig følgende: »... hans enke testamenterede den smukke buste af ham til min fader. Saabye, som hun havde meddelt sin bestemmelse, beklagede sig over det og ville have hende til at skænke den til galleriet, da det var hans absolut bedste portrætbuste; den måtte ikke gemmes hen i en jysk privatbolig. Hertil svarede fru Knudsen: »Nej! for når den står på galleriet, er det en buste af Saabye, men i Rosendals stue er det en buste af Adolf Knudsen!« Busten skal senere være kommet til Askov Højskole, hvor den dog ikke findes mere.
8. Nicolaj Ahlmann (1809–90), rigsdags- og landdagsmand.
9. Hans Lassen, Lysabild (1831–96), rigsdags- og landdagsmand.

Brevene

1. Johan August Viinsted (1830–1909), cand. pharm., 1857–63 lærer ved Røding Højskole, 1863–69 ejer og leder af landbrugsskolen Agård syd for Flensborg, derefter apoteker i Kjellerup, senere i Horsens.
2. Conrad Vilhelm Ussing (1835–1914), læge i Hatlund 1862–67, derefter i Frederikssund, senere forstander for Kong Frederik VII's stiftelse på Jægerspris.
3. Jvf. indledningen.
4. Litteraten F. L. Liebenberg (1810–94).
5. Kristian Mantzius (1819–79), skuespiller ved Det kongelige Teater, hørte til den nære vennekreds.
6. Jens Nørregaard (1838–1913), som 1866 blev forstander for den nyoprettede Testrup Folkehøjskole mellem Århus og Odder.
7. Lauritz Christian Hansen (1822–1907), sognepræst i Olsker og Allinge, senere i Ramløse og provst; blandt de nærmeste venner.
8. Frederikke Vilhelmine Hage f. Faber (1810–91), gift med Peter Anthon Alfred Hage (1803–72), ejer af Nivågård m. m.
9. Theodor Christian Møller (1839–1913), gårdejersøn fra Toftlund, 1864–65 huslærer hos Hans Krüger, fra 1872 lærer i Silkeborg, »hvilken plads hans veninde, Hans Krügers tossede søster Ingeborg har forskaffet ham«. (Brev fra Adolf Knudsen til Rosendal 17.10.1872).
10. T. C. Møllers artikelserie »Folkeskolen« i Dybbøl-Posten 11., 21., 28., 30.12. 1869 og 4.1.1870.
11. Dora Møller, kusine til Margrete Knudsen, se brev 12.7.1870.
12. H. C. C. Drescher, ejer af Egen mølle, var 8.10.1869 blevet valgt til formand for Højskoleforeningen for Als og Sundeved, jvf. indledningen.
13. Johan Peter Johansen (1844–1915), huslærer i Flensborg 1869–70, lærer på Sandbjerg 1870–72, senere bryggeriejer i Ålborg, insektforsker.
14. Hans Andersen Krüger (1816–81), rigsdagsmand 1867–81.
15. Rosendals første hustru var Hansine Augusta Ravn (1840–73).
16. Ludvig Ferdinand Rømer (1823–1908) hørte som Olsen, Gram og L. C. Hansen til den nærmeste vennekreds. Cand. theol. 1854, 1865 lærer i Vejle, 1871 hjælpepræst i Vejle-Hornstrup, fra 1875 kapellan og hospitalspræst i Horsens. Der er skrevet en bog om ham, Carl Christensen: En romantiker blandt præster, 1923.

17. Hans Frederik Fenger (1816–1901), forpagter af Augustenborg hovedgård, senere ejer af herregården Gottesgabe på Lolland. Gift med Frederikke Mathilde Fjelstrup (1816–94).
18. Svendborg Amts Skytteforenings folkefest skulle have været afholdt i Kværndrup på Fyn 25.7.1870, men blev aflyst på grund af udbruddet af den fransk-tyske krig. (Dybbøl-Posten 12. og 19.7.1870).
19. Rasmus Nielsen (1809–84), professor i filosofi og forfatter.
20. Louise Knudsen (1822–1908), gift med fysikus i Næstved P. A. C. J. E. Knudsen, faderens halvbroder.
21. Muligvis Knud Thomsen Knudsen (1842–1900), 1863–67 andenlærer i Gl. Haderslev, fra 1877 lærer og degn i Marstrup.
22. Adolf Poul West (1841–1921), 1865 lærer i Flensborg, 1869–70 forstander for Vonsbæk højskole, derefter igen i Flensborg, 1879–80 udgiver af Haderslev Avis, 1882 overlærer i Store Heddinge.
23. Christen Hanssen, Nørremølle (1825–91), rigsdagsmand H. P. Hanssens fader.
24. Formentlig identisk med Hans Achton Krarup (1836–1911), senere rektor ved latinskolen i Vejle.
25. Den nye forstander blev Jens Langkjær, der tidligere havde været lærer ved Monrads og Holdts danske skoler i Flensborg. I 1874 blev Langkjær udvist på grund af sin nationale holdning. Han blev senere skoleinspektør i Nykøbing Falster.
26. Ifølge brev fra Knudsen til Rosendal 17.10.1872 tabte Møller retssagen.

Indre Mission i Nordslesvig før århundredskiftet. En oversigt.

Af *Günter Weitling*

Indledning

Såvel danske som tyske historikere har beskæftiget sig med den nordslesvigske Indre Missions historie, idet kendskabet til denne bevægelse ud over den kirkehistoriske værdi er uundværligt for forståelse af grænselandets politiske historie i de bevægede årtier forud for genforeningen. Et mærkbart savn har det været, at man ikke har haft en fremstilling af de rigsdanske kredsers indflydelse på den nordslesvigske Indre Mission. Denne indflydelse, der har fundet sted, ikke mindst med dagbladene som formidlere, har imidlertid været af ganske væsentlig betydning. Selv om den rigsdanske Indre Mission ikke fik nogen direkte indflydelse på bevægelsens liv i tiden forud for århundredskiftet, fastlagdes dog den holdning til den nationale sag, der i tiden efter århundredskiftet fik mange nordslesvigere, der hidtil af religiøse grunde havde været politisk indifferente, til at engagere sig aktivt i den danske sag samtidig med, at de fortsat sympatiserede med Indre Mission.

Hvad vækkelsesarbejdet karakter og bevægelsens organisatoriske forhold angår, har den nordslesvigske Indre Mission fuldtud været sig sit slægtskab med den danske Indre Mission bevidst, og den nordslesvigske forenings leder og suveræne organisator, pastor Hans Tonnesen fra Hoptrup, har i overensstemmelse med de historiske kendsgerninger udtalt, at det ikke må glemmes, »at Indre Mission ikke er af nordslesvigsk byrd. Den er en fremmed plante indført fra Danmark«. ¹

En af årsagerne til, at en fremstilling af den nordslesvigske Indre Missions forbindelse mod nord længe har været savnet, er, at de hidtil

anvendte nordslesvigske kilder forholder sig tavse vedrørende dette spørgsmål. Det har derfor været nødvendigt at fremdrage nyt materiale dels i form af udtalelser fra danske blade og tidsskrifter dels i form af artikler og indlæg i de slesvigske dagblade Dannevirke, Flensborg Avis m. v. Den til tider livlige debat i dagbladene afspejler især befolkningens syn på bevægelsen. Egentligt arkivmateriale, f. eks. superintendent Theodor Kaftans visitatsberetninger, myndighedernes brevveksling med præster og provster m. v., der ville kunne belyse forholdene, ud over den viden, der kan øses af Hans Tonnesens og andre impliceredes skrifter, er gået til i tyske arkiver under 2. verdenskrigs bombardementer. Alt i alt kan historikeren kun støtte sig til meget få arkivalier fra denne periode i bevægelsens historie.

Den nordslesvigske Indre Missions hovedorgan Sædekornet findes ikke i de danske offentlige biblioteker i et komplet eksemplar. Da det imidlertid er af umådelig stor værdi »år for år« at kunne »følge bevægelsens vækst og høre dens ledende mænds stemmer«, er opsporingen af denne kilde et særdeles vigtigt arbejde.²

Det er således et vovestykke at skrive Indre Missions historie i tiden før århundredskiftet. Når det alligevel må anses som væsentligt at gøre forsøget, er det først og fremmest for at blotlægge nogle af de årsager, der førte til bevægelsens sprængning i 1912 og for at forstå Indre Mission som en betydningsfuld faktor i den nationale kamp i det sidste årti før genforeningen.

En skildring af den nordslesvigske Indre Missions virksomhed indtil århundredskiftet må nødvendigvis have fortsatte undersøgelser til følge, der resulterer i en redegørelse for tiden fra århundredskiftet og indtil bevægelsens integration i den danske Indre Mission efter 1920. Til belysning af denne periode foreligger der et ganske omfattende materiale, ligesom lokalhistoriske efterforskninger af de enkelte samfunds udfoldelser vil kunne yde værdifulde bidrag til et sammenfattende helhedsbillede.

Forhistorie og stiftelse

Den nordslesvigske Indre Mission havde en lang og bevæget forhistorie bag sig, da den trådte ind i sit afgørende stadium i årtierne efter 1886. Udviklingshistorien, der begynder i pietismens dage i årene omkring 1720, er især markeret af Brødremenighedens virke

og de såkaldte »gudelige forsamlinger«, der opstod i begyndelsen af det 19. århundrede som befolkningens reaktion imod rationalismen. Yderligere impulser kom fra den i 1857 grundlagte slesvig-holstenske lægmandsmission, der 10 år senere legaliseredes af landskirken og siden kom under Baron Jasper von Oertzens myndige ledelse. Også pastor Harald Bruun von Neergaards virke i Aller i årene 1865–1866 må nævnes i denne forbindelse. Det har været nævnt, at den betydelige slesvig-holstenske kirkemand Claus Harms, der levede i årene 1778–1855, har haft en i hvert fald ganske betydelig indirekte indflydelse på den senere Indre Mission. »Hans mange og dygtige disciple her i Nordslesvig har pløjet hjertemuld og folkeager og derved skabt jordbunden for Tonnesens sædekorn«. ³ Claus Harms skulle bl. a. gennem sin lærebog *Gnomon* have øvet en betydelig indflydelse gennem den indtil 1888 benyttede Læsebog i Slesvigs danske Skoler, udgivet af B. N. Juhl og D. A. Noiesen, hvis sidste udgave stammer fra 1883.

Claus Harms' indflydelse på slesvig-holstensk kirkeliv og hans fortjenester som den, der formåede at genskabe kirkens forståelse for den lutherske bekendelse og det kirkelige embede, kan ikke bortforklares. Det er netop disse forestillinger, der genfindes hos den nordslesvigske Indre Missions læremester Emil Wacker, og en af de faktorer, der kunne forklare, at den nordslesvigske bevægelse fik et udpræget luthersk præg. På den anden side må det understreges, at Claus Harms' indflydelse er indirekte for såvidt, som man end ikke var sig bevidst, at han var disse anskuelsers ophavsmand. Claus Harms omtales uhyre sjældent af den nordslesvigske Indre Missions folk, og der er et og andet, der taler for, at nordslesvigske kirkehistorikeres understregning af hans stærke indflydelse på nordslesvigske kirkeliv trænger til en omvurdering. I Tonnesens postil *Dagligt Brød* nævnes Harms navn én gang i forbindelse med omtalen af en episode fra hans levnedbeskrivelse. I de første 5 årgange af *Sædekornet* omtales han ligeledes kun én gang i forbindelse med en opbyggelig episode fra hans liv som »en mægtig røst i den rationalistiske ørken«. Der ville ellers netop i Tonnesens postil og *Sædekornet* have været rig lejlighed til at øse af Harms' postil og andre skrifter. Det er imidlertid så godt som udelukkende danske prædikanter, der refereres til i *Dagligt Brød*. ⁴

Tyske forskere har i nyeste tid været betydelig mere tilbagehol-

dende i vurderingen af Claus Harms' indflydelse. Man har anset det for en »tragisk tilskikkelse«, at den vækkelse, der udgik fra Harms, svækkedes efter hans død og ikke formåede at forny menighedslivet. På grund af de politiske tildragelser var det endvidere tilhængerne af Claus Harms' tanker, der efter Treårskrigen forlod Slesvig for at slå sig ned i forskellige tyske landskirker.⁵ En ofte fremhævet påstand hos slesvig-holstenske kirkehistorikere er således, at Claus Harms' ideer »ikke kunne trænge igennem . . .«, og at hans ry som »nationalhelgen« derfor næppe vil kunne opretholdes.⁶

Det vil være rimeligt i denne sammenhæng at gøre opmærksom på dr. Asger Nyholms udførlige omtale af Claus Harms og hans indflydelse på hertugdømmernes kirkeliv. Det understreges deri, at Harms fik indflydelse »i helstatens sydlige områder«, og at det bl. a. skyldtes hans fremhævelse af den augsburgske konfessions krav om, at man skulle være rettelig kaldet for at kunne udøve en forkyndergerning og understregningen af sognebåndet, at der rejste sig en skarp modstand imod en indre missionsvirksomhed med lægprædikanter. De spor, Harms' indflydelse satte sig, har således i forbindelse med den nordslesvigske Indre Mission været af negativ art.⁷

De direkte forløbere er Kirkelig Forening til Guds Riges Fremme i Slesvig, der stiftedes i 1868, præsten Emil Wackers virke i Rinke-næs og tidsskriftet Sædekornet, der grundlagdes af Hans Tonnesen i 1883 og senere blev den nordslesvigske Indre Missions talerør. Bladet blev udgivet af Tonnesen og i begyndelsen trykt hos J. Böheim i Åbenrå. I halvfemserne tryktes det hos Theodor Jahnke i Åbenrå. Det udkom den 1. og 15. i hver måned og kostede 1 Pfennig stykket. Først i 1891 hævedes prisen for et årsabonnement til 35 Pfennig. Fra nytår 1895 udkom bladet ugentlig, og et årsabonnement kostede 80 Pfennig. Hvert nummer omfattede 4 sider med opbyggelige prædikener, fortællinger fra missionsmarken, fortællinger fra historien af opbyggeligt indhold m. v. Allerede den 1. november 1884 kunne pastor Tonnesen meddele, at bladet havde 8000 abonnenter. Han beder derfor i Sædekornet af 15. december samme år om ikke at sende flere frivillige bidrag til bladets udbredelse:

»De kjære læsere, der har givet frivillige bidrag til Sædekornets understøttelse, takker jeg hjerteligt, men da Sædekornet nu nok kan stå på sine egne fødder, ja endogså bringer et lille overskud, der af mig anvendes i veldædige øjemed, trænger det ikke mere til denne

Sædehornet.

No. 22.

Den 15. November.

1894.

Til Abonnentsamlerne!

Fra Nytaar 1895 af udkommer „Sædehornet“, om Gud vil, ugentlig — altsaa i 52 Numre aarlig i Stedet for som hidindtil 24.

Enhvert Nummer bliver trykket saa tidlig, at det kan være i Abonnenternes Hænder før Loverdag Aften, saa at de paa denne Maade faae en regelmæssig Søndagslæsning.

Da „Sædehornet“ har vundet sin store Ilybbedelse ved, at næsten alle Lærere i Nord-slesvig ere Abonnentsamlere, hvilket jeg skylder dem hjertelig Tak for, saa henvender jeg mig herved til dem paa ny med den Bøn, at de ogsaa fremdeles ville blive staaende som Mellemmænd mellem Befolkningen og mig.

Ogsaa de andre kjære Abonnentsamlere baade i Nord-slesvig og Danmark beder jeg om, ikke at blive trætte.

Prisen for hele Aaret bliver nu 80 Penning — endnu kun halv saa meget, som andre Blade af samme Størelse koste.

Forat det imidlertid ikke skal blive en trykkende Afgift for Smaaafsaarsfolk, beder jeg disse om, hellere at slaa sig sammen med en Nabo og holde Bladet i Fællesskab end at afflange det.

Da Nummer 1. for 1895 skal trykkes før Jul og før Nytaarsaften være i Abonnenternes Hænder, beder jeg Abonnentsamlerne om at ville indkassere Pengene før den 15. December og sende mig dem med Bestilling inden den 20. Forudbetaling er nødvendig, da de ellers stundom have svært ved at faa Pengene bagfter paa Grund af Bortflytning eller Dødsfald.

Hoptrup i November 1894.

Tonnesen.

Det lønlige Skriftemaal.

Ved detirkelige, lønlige Skriftemaal er det egentlig Gud, man skriver for, og det gjør igjen Skriftemaal til en Stund, fuld af den helligste Bøven, men tillige fuld af sand og virkelig Løgedom. Aldrig føler man sig vel her paa Jorden mere indladt for Guds hellige Throne, end i Skriftemalets Stund, og er det den alvidende Guds Dom og Aabenbarelse af det Skulle, man vil forekomme, da bærer man for at gjøre sig skyldig i det mindste Bedrag, skjule Noget, besmykke det eller undskyldte sig. Den, som her bedrager, bedrager ingen Andre end sig selv. Ved at Skriftemaal staar under disse strænge Vilkaar, see vi, hvorledes det bliver til den Blusel og Stamrodme, som Luther taler om, ja vel til den dybeste Blusel, et Menneske kan gennengaa: det er aandelig Afklædning. — Men saa er der til Gjengæld ogsaa Hjælp i de samme strænge Vilkaar. Bevidstheden om, at man beskænder for Gud, hjælper til at beskænde helt ud og uden Undskyldning; man bærer for at gaa bort med en ny Falskhed istedetfor helbredet. Jo viskere man skriver for Gud og ikke blot for et Menneske, jo viskere føler man sig ogsaa afsløret af Gud og ikke blot af et Menneske.

En varmere Ven af Skriftemaal end Luther er ingen af os. Han siger: O, om vi visste, hvilken Straf der forekommes ved saadan frivillig Skamrodme, og hvilken naadig Gud det giver, at et Menneske saaledes giver ham Giren og hymnger og tiltættgjør sig selv, da vilde vi grave Skriftemaal op af Jorden og heite det over tusinde Mile borte. Der er ingen Faste, ingen Bøn, ingen Afad,

Tidsskriftet Sædehornet blev fra 1880 til genforeningen udgivet af pastor Hans Tonnesen i Hoptrup. Det fik stor betydning for udbredelsen af Indre Missions tanker og havde op til 8000 abonnenter, men er nu en bibliofil sjældenhed.

understøttelse, og beder jeg derfor om at give gaven til de andre ovennævnte kærlighedsgjerninger«.

Sædekornet uddeltes især gennem skolerne, ligesom abonnementsprisen blev indsamlet af ca. 200 lærere.

I bladets løbende meddelelser om indkomne gaver, der ikke altid var pengegaver, men også gamle frimærker, sølvskeer, mønter m. v. afspejles, hvilke kærlighedsgjerninger de vakte kredse ønskede at understøtte. Det var hovedsageligt netop de foretagender, som også den senere nordslesvigske Indre Mission understøttede. De største beløb blev ydet til arbejdet i Breklum, Den nordslesvigske Asylforening, der i disse år øgede sin virksomhed og var i konstant penge nød og til Diakonisseanstalten i Flensborg. Den allerstørste bevågenhed nød dog indtil 1888 det ydre missionsarbejde, der gennem missionær Petersen i Tirupati udførtes af den Nordslesvigske evangelisk-lutherske Missionsforening. Sædekornet omtaler hyppigt de foretagender, der ydes penge til. Udførligst kommer diakonissesagen til orde. Også træk fra forskellige missionsmarker og opfordringer til at støtte asylsagen optager en del spalteplads.

I tråd med tidens tyske erfaringsteologi og den senere indre missionske forkyndelse stiller de opbyggelige artikler og uddrag menneskers erfaringer af Guds kærlighed og frelsergerning overfor den enkelte i centrum. Der må således tillægges Sædekornet den største vægt som vejbereder for den nordslesvigske Indre Mission.

Også den danske Indre Mission har ydet sit bidrag til den nordslesvigske forenings udviklingshistorie, og har allerede på et tidligt tidspunkt af sit virke knyttet sit navn til Nordslesvig. Til trods for at Indre Mission i årene efter 1862 gjorde et forsøg på at intensivere sit arbejde i Jylland, har dog først foreningens indsats på nordslesvigske jord i den dansk-tyske krig i 1864 gjort dens arbejde kendt i hele landet. I 1864 var Indre Missions udsendinge i aktivitet sammen med et væld af andre mennesker, der ud fra religiøse og humanitære bevæggrunde udførte et sjælesørgerisk og karitativt arbejde, der i sin helhed aldrig er blevet undersøgt til bunds.

Før krigsudbruddet havde man næppe for alvor fået øje på de muligheder, der lå i Nordslesvig. Man nøjedes med at udsende en kolportør ved navn Johannes Vilbek, der fra 1862 og indtil krigsudbruddet havde sit virke i Haderslev, uden at denne gerning dog efterlod sig påviselige spor.

Med militærpræsten Johannes Clausen, der var en af den danske Indre Missions bestyrelsesmedlemmer, samt en række kolportører og indremissionærer kom Indre Mission første gang til Als.

Efter vanskelige forhandlinger i ministerierne udnævntes pastor Erik Høyer-Møller fra Nordborg, som allerede under Treårskrigen havde beklædt embedet som feltprovst, atter til leder for de danske militærpræster. Høyer-Møllers mange publikationer, som blev udgivet under pseudonymet »En gammel feltpræst«, er en rig kilde til forståelse af det humanitære arbejde i den dansk-tyske krig. Forfattereskabet, der til trods for dets høje litterære værdi næsten helt er gået i glemmebogen, indeholder også vigtige henvisninger til det kirkelige arbejde, der blev ydet i det historisk så betydningsfulde år 1864. I Høyer-Møllers Livs- og Krigserindringer skildres især Johannes Clausens gerning. Feltprovsten fremhæver betydningen af, at pastor Clausen fik sit virke på Als, fordi der næppe fandtes et sted, der havde vækkelse og åndeligt liv mere behov. Da Clausens evner som prædikant var velkendte, undte Høyer-Møller øens befolkning denne prædikants indtrængende forkyndelse, idet han håbede senere at kunne høste dér, hvor pastor Clausen havde sået. Som det fremgår af brevvekslingen mellem Høyer-Møller og Johannes Clausen var feltprovsten sympatisk stemt overfor Indre Mission, selv om han ikke personligt havde sluttet sig til foreningen. Med billigelse fra denne mand, der havde ansvaret for hele den kirkelige betjening af den danske hær, kunne Kirkelig Forening for Indre Mission i Danmark påbegynde et omfattende arbejde blandt de danske værnepligtige. Den første, der klart erkendte, at der udover den officielle sjælesorg var et betydeligt behov for et sådant virke, var pastor Vilhelm Beck. Fra Danevirke skrev de danske soldater, at de i næsten to måneder ikke havde haft mulighed for at besøge en gudstjeneste. På tilskyndelse af en adelig dame, hvis indtrængende brev Vilhelm Beck offentliggjorde i Indre Missions Tidende, blev det derfor besluttet at tage initiativet til stiftelsen af en soldatermission.

De første, der blev sendt til Dybbøl skanser, var indremissionærerne A. Wippert fra Mårslet ved Århus og Julius Dahlstrøm fra Galten ved Århus. På Als virkede endvidere Knud Hansen fra Sydsjælland, Ole Nielsen fra Fyn og Jens Pedersen fra Fårevejle, som det lokale samfund havde udsendt på eget initiativ. Udsendingenes uforfærdethed kunne ikke undgå at gøre indtryk på soldaterne, der flok-

kedes om dem og beredvilligt lyttede til deres forkyndelse. Indremissionærerne skyede ingen fare. De opholdt sig i skanserne, hvor kampen rasede heftigst og delte krigens mange savn sammen med soldaterne. Efter at Als var blevet besat af preussiske tropper, blev Wippert og Dahlstrøm arresteret, mistænkt for at have drevet spionage. På foranledning af generalen for den 13. preussiske infanteri-division von Wintzingerode, blev de dog atter frigivet. Da Wippert, der var preusser af fødsel, forklarede generalen, hvilket ærinde de havde haft i den danske hær, sagde denne: »Så er vi jo brødre«, og lod udstede et bevis, ved hjælp af hvilket de frit kunne passere nordpå.

Især småskrifterne, der indeholdt ord til trøst i krigens trængsler, og de Nye Testamenter, indremissionærerne medførte, var eftertragtede af soldaterne. Alt i alt udsendte Indre Mission 8 kolportører og indremissionærer til de danske værnepligtige. På grund af denne indsats i en af landets skæbnetimer var den danske befolkning i de kommende år lydhøre over for Indre Missions forkyndelse.⁸ Krigens negative udfald for Danmark og Nordslesvigs indlemmelse i Preussen betød imidlertid også, at den danske Indre Mission måtte indstille sit virke i Nordslesvig.

Først i midten af firserne kom landsdelen atter for alvor i den danske Indre Missions søgelys i forbindelse med dannelsen af Kirkeleg Forening for Indre Mission i Nordslesvig i 1886.

I dette år udgik initiativet til dannelsen af en nordslesvigsk Indre Mission fra to sider. På den ene side var det kommuneforstander Chr. Holm fra Vinderup ved Christiansfeld, der henvendte sig til lederen af den slesvig-holstenske lægmandsmission, Baron von Oertzen, i håb om, at denne ville starte et lignende arbejde i Nordslesvig. Holm foreslog, at man som den første udsending skulle antage den danske indremissionær Lars Birk, der ligeledes boede i Vinderup. Baron von Oertzens svar var imødekommende. En stor vanskelighed lå imidlertid deri, at Lars Birk ikke forstod tysk, og at von Oertzen på sin side ikke var inde i det danske sprog. Han mente derfor ikke at kunne føre en forsvarlig kontrol med Lars Birks indstilling til Bibelen og den lutherske konfession. For at overvinde denne vanskelighed forhandlede von Oertzen med Vilhelm Beck. Denne viste interesse for planen og gav sin tilslutning til, at Lars Birk blev afstået til Nordslesvig.

Vilhelm Beck satte stor pris på von Oertzen og så i ham en lige-

sindet, der sydpå formåede at yde det samme arbejde, som Indre Mission håbede at kunne gøre nordpå. Vilhelm Becks mening om von Oertzen var, at denne var en erfaren mand i arbejdet til Guds Riges fremme, da han selv forestod en lægmandsforening bl. a. i det tysktalende Slesvig, hvor han virkede med 12 lægprædikanter.

På den anden side var Vilhelm Beck ikke ukendt i Slesvig-Holsten. I anledning af den slesvig-holstenske Indre Missions årsfest i Neumünster den 15. og 16. september 1886 var han sammen med den kendte tyske præst og grundlægger af det store hjælpearbejde for epileptikere i Bethel ved Bielefeld, Friedrich von Bodelschwingh, en af hovedtalerne. Vilhelm Becks emne var: »Lægfolkets deltagelse i arbejdet på den lutherske folkekirkes genoplivelse ved gerningens og ordets vidnesbyrd«. Begivenheden omtales særdeles udførligt i Sædekornet af 1. oktober 1886. Hans Tonnesen overværede selv begivenheden. Han beretter, at forsamlingen var Vilhelm Beck »hjertelig taknemmelig, fordi han havde bragt det store offer, at tale i det for ham fremmede, tyske sprog og hvori han kun besværligt bevægede sig ...« Vilhelm Beck skildrede i dette foredrag den danske Indre Missions udvikling og fremhævede samarbejdet mellem præster og lægfolk som værdigt til efterfølgelse. Beck fremhævede, at det var »en ubetinget nødvendighed, at en indremissionær går som kolportør fra hus til hus«. Prædiken og sjælesorg alene ville forlede ham til kun at opholde sig på steder, hvor man tog godt imod ham. Det var imidlertid bevægelsen magtpåliggende ikke at blive en sekt. Derfor udfoldede man kun en virksomhed i de sogne, hvor præsten gav tilladelse dertil, og hvor man kunne tjene folkekirken. Vilhelm Beck sluttede: »Skal der i det hele taget komme noget godt ud af lægprædikanters virksomhed, så må den hvile på gensidig tillid mellem dem og præsterne«.

Foredraget blev fulgt med den største interesse, bl. a. af prins Julius, en bror til kong Christian den IX, der yderligere i en time-lang samtale med Vilhelm Beck fik en orientering om det åndelige liv i Danmark.

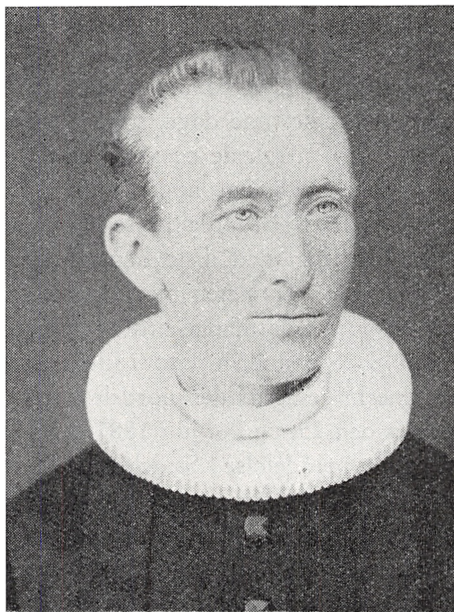
Der er særdeles meget, der taler for, at denne begivenhed har været den impuls, der udløste det nordslesvigske initiativ og førte til dannelsen af Kirkelig Forening for Indre Mission i Nordslesvig. Jordbunden var velforberedt af forløberne og forskellige politiske og nationale faktorer. Medens disse ting udgør bevægelsens dybere årsager,

må mødet i Neumünster prioriteres højt som den egentlige anledning til den nordslesvigske Indre Missions start.

At mødet har gjort indtryk på Tonnesen viser artiklens begyndelse: »Således skulle nu et par festlige dage, som jeg nylig har tilbragt i Neumünster, ej blot være til glæde og velsignelse for mig selv, men jeg vil se, om jeg ikke kan bringe noget med til Sædekornets kære læsere«. Det andet initiativ til grundlæggelse af en nordslesvigske Indre Mission blev taget samtidig med disse bestræbelser. En mand henvendte sig til pastor Hans Tonnesen med ønsket om at måtte blive udsendt som kolportør. Trods mange anstrengelser er det ikke lykkedes fuldtud at opklare denne initiators identitet. Måske kan Vilhelm Becks øjenvidneskildring af den nordslesvigske forenings første årsfest, der afholdtes den 25. og 26. juli 1887, som blev trykt i Indre Missions Tidende og en meddelelse i Sædekornet den 1. august samme år give et fingerpeg. Begge steder nævnes side om side med Lars Birk den nordslesvigske Indre Missions første kolportør mureren og tømreren Peter Iver Petersen fra Foldingbro. Sædekornets meddelelse går ud på, at han ansættes fra 1. september 1887, og at han ikke skal bestille andet »end gå med bøger«. I tiden indtil jul skulle han navnlig sælge Kristelig Folkekalender, der redigeredes af foreningens formand pastor N. C. Nielsen. Indre Missions venner opfordres derfor til ikke at købe den populære kalender andetsteds. Kolportøren fik også en god start, og den 15. april 1888 meddeler Sædekornet, at Peter Iver Petersen havde fortsat sit bogsalg efter »de såkaldte kalendermåneder«, og at det var gået over forventning godt. »Han er gået fra hus til hus i flere sogne og har solgt mange bøger, især småskrifter«.

Det forekommer ikke usandsynligt, at Peter Iver Petersen kan have været »manden«, der tilbød Hans Tonnesen at gøre tjeneste som kolportør. Få måneder senere, da muligheden for at ansætte en kolportør var tilstede, har foreningen sagt ja til hans tilbud.

Peter Iver Petersen har igennem mange år haft sit virke i Nordslesvig især som bogsælger og leder af samtalemøder, medens hans ry som taler ikke var særlig stort. Da Vilhelm Beck udtrykkeligt nævner ham ved siden af Lars Birk, der ved dette missionsmøde blev præsenteret som Nordslesvigs første indremissionær, og da Sædekornet på dette tidspunkt er fremme med en meddelelse om hans ansættelse, er der en mulighed for, at den nordslesvigske Indre Missions ukendte anden initiativtager kan have været Peter Iver Petersen.

Pastor Nic. C. Nielsen (1848–1932) blev 1886 den første formand for Kirkelig Forening for Indre Mission i Nordslesvig. Han ønskede ikke at engagere sig i de dansk-tyske brydninger og er i eftertiden især kendt under sit selvvalgte tilnavn »den sidste slesviger«.

Efter forskellige forhandlinger lykkedes det at forene de to initiativer. Resultatet blev dannelsen af Kirkelig Forening for Indre Mission i Nordslesvig med en bestyrelse bestående af 5 præster og 2 lægmænd. Bestyrelsen konstituerede sig med pastor N. C. Nielsen, Højrup, som formand, pastor Hans Tonnesen, Åbenrå, senere Hoptrup som sekretær, pianofabrikant Jacobsen, Haderslev, som kasserer og pastor Lawaetz, Ulkebøl, pastor Obbarius, Hammelev, pastor Bahnsen, Bylderup, samt baron Jasper von Oertzen som yderligere bestyrelsesmedlemmer. De bekendte sig alle til pietismens og vækkelsesbevægelsernes teologi og forkyndelsesmetoder og garanterede ved deres overensstemmende syn foreningens fremtidige slagkraft og styrke. Medens det første møde afholdtes i november 1886 i Åbenrå, fulgte den egentlige stiftelse og navngivelsen sandsynligvis først på et møde i Vojens samme år. Den egentlige stiftelsesdato kan ikke med sikkerhed konstateres. Almindeligvis antages, at det har været den 4.

november 1886, og foreningens 25-års jubilæum afholdtes den 9. november 1911. Det første tegn på foreningens eksistens spores i Sædekornets spalter i udgaven af 15. januar 1887. Der kvitteres for et beløb på ialt 7,94 mark, som 8 givere havde betænkt Indre Mission i Nordslesvig med.

Efter Lars Birks udtrykkelige ønske fik foreningen navnet Kirkelig Forening for Indre Mission i Nordslesvig. Man valgte dette navn efter dansk forbillede, fordi man ikke som den tyske Indre Mission i første række ville koncentrere sig om gerningsmissionen, men om forkyndelsen, og fordi man ganske bevidst ønskede at give udtryk for slægtskabet med den danske Indre Mission. Den 1. april 1887 trådte foreningen frem for offentligheden ved en meddelelse i Sædekornet. Det hedder i bekendtgørelsen: »Undertegnede have forenet sig med det formål, at holde en indremissionær i Nordslesvig, og som sådan antaget Lars Birk, der er bosiddende i Hvinderup ved Christiansfeld, men har stået i den Indre Missions tjeneste i Danmark i 15 år.

Indremissionæren gør husbesøg, for at falbyde bøger og samtale med folk om Guds Rige. Hvor sognepræsten synes om det, og en eller anden af beboerne vil indrømme ham plads dertil i sit hus, holder han også opbyggelige forsamlinger.

Ved kun at falbyde bøger, der er udsøgt og godkendt af bestyrelsen, byder indremissionæren befolkningen garanti for, at den får sund gudelig læsning.

Ved at pleje samfundslivet blandt de vakte, værner han om vor lutherske kirkes tro ligeoverfor sekterne.

Vi anbefaler herved denne gren af arbejdet i Herrens vingård til de nordslesvigske menigheders forbøn og velvillige understøttelse. Der kvitteres i Sædekornet for de gaver, som indremissionæren eller bestyrelsen modtager til sagens fremme«.

Erklæringen er underskrevet af ovennævnte bestyrelsesmedlemmer.

Efter at Lars Birk ved hjælp af den tyske landskirkes ledelse i Kiel var blevet preussisk statsborger, kunne man påbegynde arbejdet i foråret 1887. I Sædekornet den 15. juni 1887 aflægges regnskab for afholdte forsamlinger og gaver til Indre Mission ved Lars Birk. Det fremgår af dette regnskab, at det første møde afholdtes hos Klaus Hansen i Vinderup den 8. april.

I den nye forenings historie har det første årsmøde, der afholdtes

i Åbenrå, fået afgørende betydning. Mødet varede i to dage, og der blev prædikeret såvel på tysk som på dansk. Som hovedtalere havde man inviteret Vilhelm Beck og Baron von Oertzen. De gav tilsagn om at komme og gav således udtryk for deres medansvar over for det nye missionsarbejde i Nordslesvig. Vilhelm Beck har senere adskillige gange givet udtryk for, at han personligt har stået fadder til den nordslesvigske Indre Mission.

Da Vilhelm Becks indbydelse og tilstedeværelse på årsmødet i juli 1887 har fået en enorm historisk betydning, har dr. Jens Holdt, der bl. a. i Sønderjyske Årbøger før sin død nåede at skrive adskillige vægtige afhandlinger om emnet, stillet spørgsmålet, hvem initiativet til Vilhelm Becks invitation er udgået fra.⁹

Han har gjort sig til talsmand for, at det var formanden pastor N. C. Nielsen, der tog dette initiativ, fordi han kendte Beck personligt. Pastor Nielsen havde igennem mange år vist interesse for den danske Indre Mission, og var ofte taget over grænsen til Danmark for at danne sig et personligt indtryk. Den 18. november 1879 hørte han således Vilhelm Beck i Ribe Domkirke. Også ved indvielsen af missionshuset i Esbjerg den 26. maj 1880 og i Århus om sommeren det samme år fik han lejlighed til at høre Beck prædike. Når pastor Nielsen fortalte om sit første møde med Vilhelm Beck, plejede han at sige, at han havde været indremissionsk, før dette navn overhovedet eksisterede.

Hvad der gælder for N. C. Nielsen, er imidlertid også kendetegnende for pastor H. C. S. Lawaetz, der havde været en af foregangsmandene i tressernes nordslesvigske vækkelse. Hans bror Otto Lawaetz i Kalundborg var trods store saglige uoverensstemmelser en meget nær ven af Vilhelm Beck. Denne siger således om Otto Lawaetz i sine Erindringer: »Jeg nævner ham først, fordi han er vedbleven at være vor trofaste ven til vor alderdom, medens båndene løsnedes hos adskillige andre.«¹⁰ Pastor Lawaetz kom ved besøgene hos sin bror i nær kontakt med den danske Indre Missions arbejde og holdt bevidst denne forbindelse vedlige.

Da foruden disse to bestyrelsesmedlemmer også Hans Tonnesen er blevet nævnt som ophavsmand til Becks invitation, han havde jo også Beck i frisk erindring fra Neumünster, foreligger der således ingen afgørende begrundelse for, at alene N. C. Nielsen skulle have ytret ønske om at invitere den danske Indre Missions formand som

festprædikant. At den danske Indre Mission gjaldt som forbillede, og Vilhelm Beck derfor burde overtage fadderskabet, var en indiskutable kendsgerning. Angående invitationen har der rimeligvis hersket fuld enighed i bestyrelsen. Dette gælder også von Oertzens invitation, der til trods for, at denne formelt tilhørte bestyrelsen, ikke kan tillægges nær så stor betydning som Vilhelm Becks.

I store dele af den nordslesvigske befolkning imødeså man med forventning pastor Becks prædiken, som holdtes kl. 10 om formiddagen den 26. juli i Åbenrå kirke, der var festligt pyntet til lejligheden. En tilstedeværende journalist fortæller, at fordi pastor Vilhelm Beck i Nordslesvig ansås for at være en fortræffelig prædikant og en ivrig arbejder i missionsgerningen, kunne det forudses, at en stor menighed fra by og land ville indfinde sig i kirken for at høre ham forkynde Guds ord. Dette blev også tilfældet, idet den rummelige kirke var tæt besat af tilhørere, således at ikke blot pladsen i samtlige stolestader, men også de to rækker af bænke og stole, der var anbragt på gangen, var optaget. Teksten for sin prædiken tog Vilhelm Beck fra profeten Ezekiels 47. kapitel. Journalisten fortæller, at udlægningen var i høj grad fængslende. Den smukke prædiken blev holdt i en klar og let forståelig form, var meget opbyggelig og hørtes i stor andagt.

Vilhelm Beck prædikede på grundlag af Ezekiel 47, 1–12 om den hellige strøm, der fra templet skulle ledes ud over jordelivets flade ørken. At avisreporterens beretning om den fængslende prædiken må have haft sin rigtighed, bekræftes af pastor Carl Matthiesen i Sædekornets Jubilæumsudgave, hvor han skildrer, at hans 18-årige bror måtte stå op under hele prædikenen, fordi der ikke var ledige siddepladser, men at han kunne have stået meget længere, selv om Vilhelm Beck talte i over 1½ time. Prædikenen var i den grad fængslende og aktuel, at den unge mand ikke lagde mærke til, hvordan tiden gik.

Vi har endnu mulighed for at danne os et indtryk af pastor Becks prædiken, der, da den holdtes i Åbenrå, allerede forelå trykt i postillen Paa Livets Vej, hvis første del var udkommet i 1885. Endvidere gengiver Sædekornet den 15. august hovedtankerne i Becks prædiken. Han var af den mening, at en prædiken blev bedre, når man gentog den. Dette standpunkt forsvarede han blandt andet over for Hans Tonnesen på en årsfest for den danske Indre Mission, hvor han også holdt en prædiken, der allerede var udkommet på tryk.

Vilhelm Becks prædiken har dannet rammen om den nordslesvigske Indre Missions første 25 år, idet pastor Tonnesen læste den op i anledning af 25-års jubilæet i november 1911.

Man kan levende forestille sig den nordslesvigske befolknings intense opmærksomhed, når det i denne prædiken efter en omtale af »strømmen« Kristus som den eneste vej til frelse igennem dåbens nåde og en omtale af den Indre Mission som »en forening af hyrder og evangelister til at gå denne englegang, til at gå som gode ånder fra hus til hus, for at føre folk hen til strømmen« har lydt: »Det er ikke nok, at Du selv svømmer i nåden, men Du må være med til at føre den ud over grænselandet og den flade ørk. Hvad er grænselandet? Foruden gudsfolket på den ene side og fritænkerne på den anden side gives der et tredie, nemlig grænsefolket. De ville nok tro noget af det, der står i Guds ord, men ikke alt. De ville ikke være fritænkere og frilevere, men heller ikke som disse »gale hellige«. De ville være skikkelige folk. Det er grænselandet. Der skal den hellige strøm føres ud, og det vil den indre Mission være med til. Den vil nøde dem, som bo i grænselandet til at gå enten til den ene side eller den anden. Allevegne, hvor den fulde nåde forkyndes, der kommer grænsen frem, så der bliver ingen plads for grænsefolket«. ¹¹

Og opmærksomheden har sikkert ikke været mindre intens, når talen var om »dette flade politiske liv, hvor alle livets store spørgsmål skulle tvinges ind i to flade rubrikker«. ¹²

Selv om Vilhelm Beck her i sin oprindelige prædiken har tænkt på den rigsdanske indenrigspolitiske kamp mellem partierne Højre og Venstre, så var det dog nærliggende at drage en sammenligning mellem denne kamp og Nordslesvigs nationale kamp, der ganske vist var af en helt anden karakter, men som førtes med mindst lige så stor forbitrelse. Citatet om det politiske liv genfindes ikke i Sædekornets forholdsvis korte referat af den lange prædiken.

Med sin billedlige tydning af »grænselandet« og »den flade ørken« kunne Vilhelm Becks allerede trykte juleprædiken således af forståelige grunde let tilpasses situationen i Åbenrå i sommeren 1887. Efter prædiken var der lejlighed til at styrke sig, idet der var arrangeret fællesspisning à 1,20 Mark hos gæstgiver Krause i Vestergade og à 80 Pfennig hos Erik Hansens enke på Nørretorv.

Pastor Becks deltagelse ved den første årsfest var den eneste gang, hvor han direkte havde lejlighed til at deltage i arbejdet i Nordsles-

vig. De preussiske myndigheder var i denne periode i stigende grad fjendtligt indstillet overfor alt, som kom nordfra, og også Vilhelm Beck måtte nøjes med at understøtte arbejdet i Nordslesvig gennem sine artikler, der hovedsageligt offentliggjordes i Indre Missions Tidende. Den 25. om aftenen kl. 20 holdt Baron von Oertzen et tysk foredrag, hvis hovedtanker gengives i Sædekornet den 1. september. Han gik ud fra ordene hos Johs. 1, 35–42, hvor han fandt grundprincipperne for al kristelig samfundspleje. Baron von Oertzen beklender sig også ved denne lejlighed til kirken. Spørgsmålet om, hvor Jesus opholder sig, besvares på følgende måde: »Og Gud ske lov, han opholder sig i vor midte, nemlig i den hellige almindelige kirke, som han har indstiftet og givet sine rige nådemidler i forvaltning. I den hellige almindelige kirke er især den afdeling, som vi kalde den lutherske, rigt velsignet af Vorherre. Dersom jeg kendte en kirke, der var rigere og renere end denne, så ville jeg straks træde over til den; men jeg ved ingen, derfor bliver jeg i min dyrebare lutherske kirke.«

Resultatet af den nordslesvigske Indre Missions første årsfest kan konkluderes derhen, at det blev fastslået, at vide befolkningskredse imødeså foreningens arbejde med forventning, at trofastheden over for den bestående lutherske kirke var uanfægtet, og at der endvidere knyttedes faste bånd til den rigsdanske Indre Mission.

Modstand og arbejde

Den nye forenings virke havde ikke været af lang varighed, førend et væld af vanskeligheder begyndte at hobe sig op. Fem præster fra Sundeved offentliggjorde en erklæring, hvori de i stærke vendinger erklærede sig som modstandere af den planlagte ansættelse af en indremissionær. Argumenterne minder i mangt og meget om de angreb, den danske Indre Mission var udsat for i begyndelsen af sit virke, og som bl. a. ledende kirkefolk som Sjællands biskop Hans Martensen betjente sig af. Der meldte sig dog også forsvarere for den nye forenings målsætning og arbejdsmetode. I et brev gav Vilhelm Beck udtryk for sin forbitrelse med en bemærkning om, at dette var en særdeles sørgelig historie, og at de slesvigske præster var endnu værre end de danske. I Dagbladet omtalte han de fem protesterende præster som »nogle tåbelige hierarkiske præster«, hvoriblandt der endog fandtes dansksindede, der ville have Indre Mission forbudt adgang

til deres sogne, fordi ingen uvedkommende måtte komme indenfor disse »gejstlige pashaers« territorium.

Også stiftprovst Zeuthen fra Viborg, der var en af den danske Indre Missions førende mænd, kom til orde i Sædekornet den 15. april 1887 med artiklen »Om lægmandsprædiken«. På grundlag af den augsburgske bekendelses 14. artikel med dens krav om, at ingen bør lære offentlig i kirken eller forvalte sakramenterne uden at være lovlig kaldet, fremstiller han fordelene og farerne ved indremissionærernes gerning. Da artikel 14. ikke kunne betragtes som et dogme, måtte det anses for urimeligt, at de lægmænd, der havde noget at sige, skulle tie i folkekirken, medens sekternes forkyndere, »djævelens profeter«, frit kunne komme til orde.

Artikel 14. forudsatte således en stat, der forbød alle fra folkekirken afvigende lærdomme. Provst Zeuthen mente, at der især i folkerige egne syntes at være behov for lægmændenes vidnesbyrd, og at det ofte var de dygtigste præster, der spurgte mest efter lægprædikanter. Hans synspunkt var, at »skal der komme et rigtigt menighedsliv frem, så må der ved siden af gudstjenesten holdes gudelige forsamlinger, som adskille sig fra denne ved, at ved hin er præsten menneskelig talt den eneste ydende, medens derimod i disse flere kræfter kunne virke sammen, og hver yde sit.«

Faren ved indremissionsgerningen er derimod: prædikesyge, hovmod, dømmesyge, selvbehagelig vigtighed på grund af manglende dannelse og endelig lediggangen som »fromhedens særegne fare«, der fører til lægprædikantens ligegyldighed og forsømmelighed »med sin jordiske gerning«. Farerne formår imidlertid ikke at fortrænge de positive aspekter og »skulle man nogensinde forbyde lægmandsvidnesbyrdet at lyde, måtte man da tillige indskrænke religionsfriheden, hvilket næppe kan anses for rigtigt.«

De fem præsters angreb på Indre Mission stod imidlertid ikke isoleret. Mere end halvdelen af Nordslesvigs præster protesterede over for konsistoriet, der var Landskirkens øverste myndighed, mod foreningens virke, og da de kirkelige myndigheder behandlede sagen tøvende, klagede man til det preussiske kultusministerium. Det var præsteskabets udtrykkelige ønske, at foreningen måtte afgå ved en hurtig død.

Først da bevægelsen kom under indflydelse af pastor Emil Wacker, der var blevet leder af diakonissestiftelsen i Flensborg, og da der

Emil Wacker (1839–1913), forstander for diakonissestiftelsen i Flensborg 1876–1910. Wacker havde oprindelig været modstander af den indremissionske lægmandsforkyndelse, men havde i 1888 skiftet holdning og blev med tiden den nordslesvigske Indre Missions »teologiske læremester«.

omkring århundredskiftet ydermere kunne konstateres en stærk fremgang for kirkebesøget i de sogne, hvor Indre Mission virkede, ændrede mange præsters holdning sig. Ti år efter århundredskiftet havde foreningen således adgang til så godt som alle nordslesvigske sogne, og halvdelen af grænselandets ca. 100 præster deltog aktivt i foreningens arbejde.

Da ikke blot præsterne, men også størstedelen af befolkningen i bevægelsens første dage viste sig at være modstandere af Indre Mission, tydede meget således på, at foreningen snart skulle gå helt i stå,

eller at den i bedste fald ville komme til at føre en ubemærket tilværelse.

Det gik imidlertid helt anderledes. Lægmandsforkyndelsens gamle modstander Emil Wacker, der var en nær ven af de fem protesterende præster, og som på en landsomfattende luthersk konference skulle give bevægelsen dødsstødet, havde ændret sin indstilling.

Da Wackers afvisende holdning til lægmandsforkyndelsen var almindelig kendt fra hans virke som præst i Rinkeby, og da præsterne betragtede det som en selvfølge også fremdeles at se Wacker på deres side, var hans offentliggørelse af to foredrag fra året 1888 intet mindre end en kirkelig sensation. Særlig foredraget, som han havde holdt på den omtalte konference i Flensborg, og som bar titlen Lægmandsforkyndelsen vakte opmærksomhed.

Efter en indgående undersøgelse kom Wacker til det resultat, at lægmandsforkyndelsen og indremissionærernes arbejde var i overensstemmelse med Bibel og bekendelse. Den tidligere modstander af lægmandsforkyndelsen var nu blevet dennes varme fortalere, og udarbejdede et konstruktivt program for indremissionærernes uddannelse og virke, der i øvrigt i mangt og meget mindede om de danske indremissionærers instruks fra 1881.

Wacker fremhævede især det arbejde, som pastor Vilhelm Beck med »beundringsværdigt held og stor energi har bredt ud over hele Danmark«. ¹³ Med rette har man kaldt diakonissepræsten fra Flensborg den nordslesvigske Indre Missions »teologiske læremester«, og det må tilskrives Wackers indsats, at ingen præst, der følte sig knyttet til Indre Mission, efter århundredskiftet blev nægtet ansættelse i en menighed i grænselandet. Emil Wackers indflydelse har holdt den nordslesvigske Indre Mission fast på den lutherske bekendelses grund og gjort den til den »kirkelige« forening, som det var stifternes hensigt at kalde til live.

Den nordslesvigske vækkelse havde et helt igennem luthersk præg. I og for sig var det ikke noget nyt, at en vækkelsesbevægelse ville beskæftige sig med den rene lære og ønskede at træde frem som vogter af den fra fædrene nedarvede kristentro. Alle store vækkelser i det 19. århundrede har mere eller mindre haft et dogmatisk konservativt præg. Det var livet og ikke læren, der var disse vækkelsers hovedanliggende.

Den enkeltes fromhedsliv stod i forgrunden, og »man skulle sige

»jeg« og ikke »man« (»vi«!) ...«¹⁴ At forkyndelsen i Nordslesvig ingenlunde udartede i følelsesladede appeller til den enkelte »menneskesjæl«, skyldtes Emil Wackers indflydelse. Han fremhævede Guds handlen igennem prædiken, dåb og nadver – det objektive, som han kaldte det – og ikke det enkelte menneskes fromme følelser. Den nordslesvigske vækkelse fik således et kirkeligt præg. Dens tilhængere isoleredes ikke i konventikler, de små kredse af vakte, og senere i missionshusene, men førtes ind i sognemenighedens liv, hvilket landsdelens fyldte kirker omkring århundredskiftet var et tegn på.

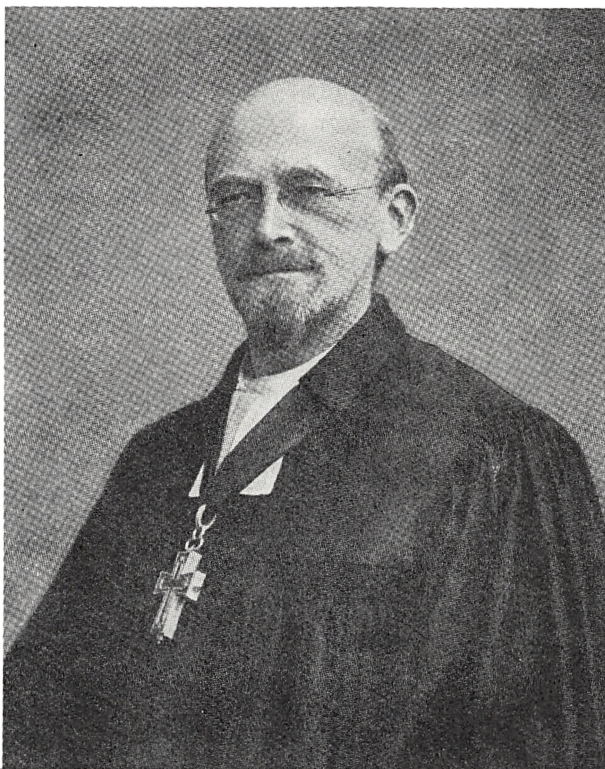
Denne udvikling var således synlig for alle og anerkendt allevegne. Anklagerne om vranglære, kætteri m. v., der rejstes i begyndelsen, forstummede således snart. Hvad forholdet til de kirkelige myndigheder først og fremmest konsistoriet i Kiel under ledelse af juristen Fr. Mommsen angik, så taler samtlige fremstillinger af den Indre Missions historie i Nordslesvig og samtidige kilder om en mærkbar kløft mellem konsistorium og vækkelsesbevægelse. Selv om Indre Mission kaldte sig »kirkelig«, stillede sig på folkekirkens grund, ville gøre sit arbejde til levendegørelse af netop denne kirke, og selv om Hans Tonnesen altid understregede, at man i folkekirken havde den kirkelige form, hvorunder vækkelsesarbejdet bedst kunne trives, kom det til kontroverser med landskirkens ledelse. Det må heller ikke glemmes, at nordslesvigeren Theodor Kaftan udnævntes til biskop (superintendent) for Slesvig stift i det år, den nordslesvigske Indre Mission stiftedes. Kaftan var en af grænselandets dominerende kirkelige personligheder. Han stod midt imellem de kirkeligt ultrakonservative med Emil Wacker i spidsen og de afgjort liberale. Kaftans venskab med diakonissepræsten Wacker fik et afgørende knæk, da han udnævntes til biskop, ligesom han blev en skarp modstander af Indre Mission. Kaftan betragtede bevægelsens teologi og forkyndelse snarere som et udtryk for det 17. århundredes luthersk-konfessionelle skolastik og en slags såvel gammel som ny mystik end som udtryk for en ægte luthersk arv. Emil Wacker og Indre Mission mente derimod, at biskoppen hverken havde »hele troen« eller den »rigtige teologi«.

Grunden til divergenserne var først og fremmest sogneprincippet eller »parochialretten«, som man i Tyskland kaldte dette kirkelige princip. Denne sogneret gav præsten en monopolstilling inden for sit sogn og stillede i det hele taget sognet i centrum for kirkelivet. Også

i Danmark førtes adskillige kampe om retten til at virke på tværs af sognegrænserne.¹⁵ I modsætning til Danmark var en sognebåndsløsningslov dog ukendt i Slesvig-Holsten, og det understregedes kraftigt, at enhver form for åndelig aktivitet i sognet kun kunne ske med præstens udtrykkelige tilladelse. På grund af denne lov blev den nordslesvigske Indre Mission, der igennem sine indremissionærer og kolportører syntes at ville rukke ved det gejstlige sognemonopol, i stigende grad kirkeregimentets smertensbarn. Arkivmaterialet i det slesvig-holstenske landsarkiv, der indeholder de preussiske myndigheders korrespondance, foranlediget af de første meddelelser om den Indre Missions virke i Nordslesvig, lader erkende, at de kirkelige myndigheder ikke stillede sig helt og holdent afvisende over for tanken om en lægmandsmission i Nordslesvig, og at man i ministerierne i Berlin var lidet interesseret i de kirkelige aspekter, men fortrinsvis ønskede at erfare, hvorvidt indremissionærerne måtte anses for at være en nationalpolitisk fare, d.v.s. fremmede for den danske sag. Kampen mellem Indre Mission og konsistoriet strakte sig over årtier, og den ene skrivelse og forordning afløste den anden. Helt tydeligt er det imidlertid, at denne kamp særlig efter århundredskiftet var præget af myndighedernes gradvise tilbagetog.

Den nordslesvigske Indre Missions ønsker om at måtte gøre sit arbejde, hvor det ønskedes, og hvor man skønnede, der var behov derfor, blev ført ud i livet. I de sogne, hvor præsten havde afvist indremissionærernes og de vaktens ønske om afholdelse af offentlige møder, var det alligevel ofte kommet til afholdelse af møder på opfordring af troende husfædre. Møderne fandt så sted i hjemmene under private former. Også dette forekom dog de kirkelige myndigheder uacceptabelt udfra en streng fortolkning af sogneretten. I sidste ende måtte det dog føles problematisk for en udpræget luthersk kirkes konsistorium at ville forhindre, endsige øve kirketugt imod, at en husfader helt i Luthers ånd ønskede at afholde bibelske forsamlinger i sit hjem, ikke mindst efter at det stod enhver klart, at der på dette tidspunkt ikke udgik nogen national fare fra de vakte kredse. Da flere og flere præster sluttede sig til Indre Mission, blev parochialretten også af denne grund ret overflødig.

Allerede i 1897 har bevægelsens indflydelse været så stor, at en kritik imod afholdelse af Evangelisk luthersk Fællesforening for de Unge i Nordslesvig's store møder i offentlige sale ved jernbanesta-

Theodor Kaftan (1847–1932) var 1886–1917 generalsuperintendent (biskop) over Slesvig stift. Han stod uden for tidens åndelige strømninger i stiftet og modarbejdede Indre Mission. Diakonissesagen var han dog positiv overfor.

tioner, som øjensynlig nogle præster havde rejst, kunne fejes til side. Tonnesen, der var fællesforeningens formand, erklærede, at man ikke agtede at indhente tilladelse hos stedets sognepræst. Stationerne blev betragtet som neutralt område, og disse vandremøder åbnede intet missionsarbejde i præstens sogn. I øvrigt anså man det som givet, at præsterne var venner af ungdomsarbejdet. Sognepræsten var selvfølgelig altid velkommen.¹⁶ Indre Mission vandt i kampen med konsistoriet og de præster, der ikke bakkede sagen op, og fik således mulighed for at blive en virkelig betydningsfuld faktor i grænselandets kirkelige liv.

Foreningens virke har i formel som praktisk henseende haft så meget tilfælles med den rigsdanske Indre Mission i den tilsvarende periode, at vi kan undlade en beskrivelse af disse ting her for i stedet at beskæftige os med det, der var et særkende for den nordslesvigske forening.

Indremissionærernes virksomhed har krav på en ganske særlig opmærksomhed ikke mindst, fordi det netop var denne gerning, der var grund og årsag til foreningens virke. Aktiviteten var ret beskeden i begyndelsen og kunne ingeni lunde måle sig med det arbejde, der i 1912 blev ydet af foreningens 21 indremissionærer, 3 ungdomssekretærer og 2 missionærer for børn.

I 1887 nærede man kun et beskedent ønske om at kunne påbegynde arbejdet med en enkelt indremissionær. Manden, som man anså for at være egnet til arbejdet, og som Vilhelm Beck havde anbefalet, var Lars Birk fra Vinderup. Indremissionæren skulle gøre husbesøg, medens han kun måtte afholde opbyggelige møder, hvor det udtrykkeligt blev tilladt ham af præsten. Da Lars Birk i sommeren 1887 kunne påbegynde sin virksomhed, var det ham strengt forbudt at samarbejde med andre personer, end bestyrelsen gav tilladelse til. Denne bestemmelse i foreningens statutter medførte nogen debat. »Andre samfund«, i første række formodentlig Brødremenigheden i Christiansfeld, har betragtet forbudet som et mistillidsvotum. Bestyrelsen afviste dette, og i en erklæring af 3. marts 1895 begrundede Tonnesen standpunktet med, at forbudet er en beskyttelse »for den enkelte missionær én gang for alle og en fritagelse for selv at skulle afgøre, hvilke personer han kan gå sammen med og hvilke ikke. Ansvarer blev nemlig slet ikke til at bære for en missionær, når han selv skulle afgøre det i hvert enkelt tilfælde, thi når han sagde ja til en og nej til en anden, så kunne den sidste straks føle sig stødt og forlange grunde. Nu derimod have vi et godt hegn mellem vore missionærer og andre foreningers udsendinge, og et godt hegn er som bekendt det bedste middel til fred. Når hegnet er dårligt mellem to naboer, så løber den enes kreaturer stadig over på den andens mark, og det giver stadig anledning til strid. Når hegnet derimod er godt, kunne de to naboer række hinanden hånden over hegnet og hilse venligt på hinanden.«¹⁷

Indremissionærerne i Nordslesvig var jævne mænd fra bonde- og håndværkerstanden. Ingen havde gennemgået en systematisk uddannelse; men alle var de i troen prøvede mænd, som samfundsrådene i

by og på land havde anbefalet bestyrelsen som egnede til denne gerning. Efter en indgående prøvelse af samfundsrådets anbefaling traf bestyrelsen sin afgørelse. Var denne afgørelse positiv, forpligtedes den således kaldede til at gennemgå en uddannelse i den lutherske troslære. Foreningens bestyrelse forestod uddannelsen og garanterede for, at indremissionæren stod på bibelens og den lutherske bekendelses grund. Det daglige opsyn udøvedes af Hans Tonnesen, der havde særlige pædagogiske evner. Uden undtagelse har indremissionærerne modtaget en grundig undervisning i den lutherske lære, ligesom det fremgår af instruksen for indremissionærerne, at disse altid var bundet til bestyrelsen som kontrolinstans. Instruksens § 1 lød: »Indremissionær N. N. er udsendt af »Kirkelig Forening for Indre Mission i Nordslesvig«, som derved har overtaget garantien for, at han forkynder Guds ord purt og rent i overensstemmelse med vor lutherske kirkes bekendelse«. ¹⁸ Især Emil Wacker har fået indflydelse på uddannelsen. Hans bog om frelsesordenen (Die Heilsordnung), som alle indremissionærer var fortrolige med, blev Indre Missions standardværk. Igen og igen blev bogen gennemgået, og understregningen af den lutherske lære om frelsen alene af nåde, altså som Guds og ikke som menneskets sag, såvel som Wackers klare ja til sakramenterne dåb og nadver har bevaret den nordslesvigske forening for sværmeri, metodisme m. v. Med glæde konstaterer Wacker, at det er en hel fornøjelse at høre, hvordan de nordslesvigske indremissionærer kunne prædike i overensstemmelse med den uforfalskede lutherske lære.

Sædekornet, hvori såvel bevægelsens præster som indremissionærer kommer til orde, genspejler forkyndelsens indhold og form. At den rene lære på den anden side ikke er tilstrækkelig understreges dog samtidig kraftigt. I kravet om, at livet måtte komme til læren, stod man fast på den pietistiske arv. »Man kan have både den rene lære og en god lære, uden at have livet . . .«, som det kommer an på, sagde Tonnesen. ¹⁸

Medens de første indremissionærer blev uddannet hos de præster, der havde sæde i bestyrelsen, gik man senere over til at afholde længere kurser, som oftest i Haderslev, og supplerede ydermere disse kurser med månedlige møder, der var obligatoriske for alle indremissionærer. Indremissionærernes instruks krævede desuden, at de i alle tilfælde måtte sørge for, at der levnedes dem tid til en stille og grundig forberedelse forud for møderne.

En særlig skole for indremissionærer, som Emil Wacker var gået ind for, ønskede man dog ikke at oprette. På dette punkt fulgte man Wilhelm Beck, der plejede at afvise en sådan uddannelse med en bemærkning om, at han ikke ville have »halvstuderede røvere«. Også Hans Tonnesen udtalte senere, at man i Nordslesvig ikke havde gjort de bedste erfaringer med dem, der havde mest teologi i hovedet.

Heller ikke det af Wacker ønskede brødræsamfund med en slags ordination og en særlig klædedragt kunne man gå ind for. Man ønskede nemlig ikke på denne måde at skabe en lavere, mindre lærd og mindre uddannet præstestand ved siden af den studerede. Den vigtigste opgave, formidlingen af et grundigt kendskab til Bibel og den lutherske bekendelse, blev alligevel løst takket være Emil Wackers indsats. I årene efter 1893 fik Wacker desuden en betydelig indflydelse på grænselandets præstestand igennem den lutherske konference, der årligt afholdtes i Flensborg under mottoet: »Omvendelse og bekendelse«.

I årene indtil århundredskiftet udsendte foreningen 8 indremissionærer. Af disse var Lars Larsen Birk, Peter Iver Petersen, Jørgen Friis, Johannes Lund, Iver Mørk og Jakob Davidsen Brink dansksindede, medens Hans Peter Lorentzen hørte til dem, der kraftigst tog afstand fra den nationalpolitiske kamp. Georg Cordsen, der ansattes som den sidste før århundredskiftet, stillede sig på tysk side.

Det kunne selvfølgelig ikke undgås, at indremissionærernes virke i høj grad blev præget af de spændingsfyldte national-politiske forhold, hvor sprogeskriptet og Köllerpolitikken var de dominerende emner. To paragraffer i indremissionærernes instruks gav regler for deres stilling til det nationale spørgsmål. Da disse paragraffer har dannet grundlaget for megen strid og debat i vækkelsesbevægelsens videre forløb, skal de gengives her:

§ 8: »Indremissionæren må under den nationale og politiske kamp i Nordslesvig indtage en sådan stilling, at det tydelig kendes, Guds riges fremme er hans eneste synspunkt og formål. Forkyndelsen må vidne om en fin taktfølelse overfor de vanskelige forhold, hvorunder vi lever. Mand og mand imellem skal han have lov til, især hvis han udæskes, at udtale sin egen opfattelse, når man kun ikke får det indtryk, at han vil pånøde andre den eller måske henstille andre som mindre gode kristne, fordi de ikke deler hans nationale syn«. ¹⁹

I § 9 hedder det endvidere, at offentlige lokaler og forsamlings-

huse i regelen kun skal benyttes, når de i politisk henseende er neutrale. Skal et ikke neutralt forsamlingshus benyttes, så må det ordnes således, at missionsvennerne i sognet eller Kirkelig Forening for Indre Mission lejer huset, så alt skin af samarbejde mellem den politiske forening, som huset tilhører, og Indre Mission på forhånd er udelukket.

Alligevel lagde myndighederne ofte hindringer i vejen for indremissionærernes virke. Før disse kunne påbegynde arbejdet, måtte der foreligge en kolportage- og kollekttilladelse fra regeringen. Desuden skulle missionærerne melde sig hos den amtsforstander, i hvis område de ønskede at kolportere, med en liste over de bøger, der ønskedes solgt. Amtsforstanderen kontrollerede fremfor alt, om der fandtes bøger, som måtte anses for at være farlige i nationalpolitisk henseende. Ofte blev indremissionærernes virksomhed mistænkeliggjort som skjult dansk-politisk agitation. Hvad de kunne komme ud for viser følgende eksempler. Indremissionær Peter Iver Petersen solgte kristelige bøger i Skrydstrup sogn og indbød samtidig til et gudeligt møde om aftenen. Denne aktivitet forekom fordægtig. Den følgende dag trådte gendarmen derfor i aktion og eftersøgte indremissionæren. Han traf ham på gaden, undersøgte bogtasken og reviderede hans bogliste. De bøger, der kolporteredes, stammede fortrinsvis fra danske forlag. Størsteparten fik man fra Siloam i København-Frederiksberg, og den danske Forening til gudelige Småskrifters Udbredelse havde endvidere gjort den nordslesvigske Indre Mission det tilbud, at man kunne aftage samtlige foreningens skrifter til halv pris.

Gendarmen fandt også et par bøger, der var oversættelser af tyske bøger, men som ikke var opført på listen. Indremissionæren blev derfor arresteret og ført til Haderslev, hvor han indsattes i arresten. Her sad han til om eftermiddagen og blev så løsladt, da myndighederne skønnede, at gendarmen havde været for tjenestivrig.

Det hændte også, at Lars Birk mødte frem hos amtsforstander Jensen i Christiansfeld med sin bogtaske for at få attesteret, at bøgerne måtte kolporteres. Amtsforstanderen spurgte, om Lars Birk ville garantere, at der ikke fandtes socialistiske skrifter i bogtasken. Det ønskede indremissionæren ikke med den begrundelse, at hvis politiet på et senere tidspunkt betegnede et eller andet skrift som fordægtig, ville garantien alligevel være værdiløs. Lars Birk tilbød, at amtsforstanderen måtte beholde bogtasken og dens indhold til gennemsyn. Det ønskede

Hans Tonnesen (1854–1935), sognepræst i Hoptrup 1888–1927, den ledende skikkelse i den nordslesvigske Indre Mission før genforeningen. Tonnesen var selv tysk indstillet, men anerkendte den nordslesvigske befolknings ret til at bekæmpe den nationale undertrykkelse. (Historiske Samlinger for Sønderjylland)

denne imidlertid ikke, men nøjedes med at beholde boglisten. Lars Birk fik derefter lov til at gå hjem med bøgerne og en formaning om ikke at sælge farlige skrifter.

I begyndelsen var det også forbudt at indsamle frivillige gaver ved møderne til fordel for indre missionsarbejdet. Da tilladelsen senere blev givet, kunne det alligevel ske, at en gendarm greb ind i misforstået embedsiver. Folk har bl. a. moret sig over en hændelse ved et

friluftsmøde i Gravenshoved. Ved slutningen af mødet opfordrede pastor Tonnesen missionsvennerne til at give en gave til fordel for arbejdet. Den tilstedeværende gendarm afbrød præsten og råbte: »Holdt, jeg forbyder det. Det er ulovligt!« Provst Neiling fra Tyrstrup, der overværede mødet og var i besiddelse af megen myndighed, greb imidlertid ind og spurgte gendarmen, om han havde læst det sidste nummer af kredsbladet. Da gendarmen benægtede, fik han besked på at tage hjem og indhente det forsømte, hvorefter han skulle komme igen. Af forståelige grunde viste han sig ikke, fordi kredsbladet indeholdt meddelelsen om, at forbudet imod kollektindsamling var blevet ophævet.

Møderne foregik i øvrigt altid under tilsyn af gendarmen, idet der bestod anmeldelsespligt til sogneforstanderen af ethvert offentligt møde. Sogneforstanderen gav så gendarmen ordre til at føre det nødvendige tilsyn. Glemte indremissionæren at anmelde et møde, kostede det ham en bøde på 15 mark.

Indremissionærernes virksomhed afspejles i Sædekornet gennem de regnskaber, der aflagdes for indkomne gaver til Indre Mission. Siden juni 1887 offentliggjordes månedlige gavelister, der giver et fingerpeg om, hvilken aktivitet først Lars Birk og siden også de andre missionærer udfoldede, hvor han virkede, og hvordan befolkningen understøttede hans gerning.

I begyndelsen lå virksomhedens geografiske tyngdepunkt, som naturligt var, på baggrund af Lars Birks bopæl i Vinderup, i de nordlige egne, især i Haderslev amt. Allerede i det første års tid af foreningens historie kom indremissionæren dog især som gæst hos bestyrelsens medlemmer også til Åbenrå, Sønderborg og landsdelens sydlige egne. Det fremgår af regnskaberne, at mindst 19 præster har afholdt møder sammen med Lars Birk i løbet af det første år.

Hans virksomhed blev i øvrigt noget begrænset ved, at han plagedes af sygdom en del af vinteren. Også senere ramtes Lars Birk ofte af sygdom. En af årsagerne har givetvis været den anstrengende gerning. I Sædekornet 12. jan. 1896 takker Tonnesen Indre Missions venner, fordi de optager indremissionærerne i deres huse. Han beder dog samtidig indtrængende: »Men vil I nu ikke også sagtens tænke lidt på . . . at afdampe det sengetøj og især det sengelinned, som de skulle ligge i, da de ellers stadig er udsatte for forkølelse og reumatisme.«

Det er ikke muligt at få et nøjagtigt overblik over de midler, der blev givet til arbejdet i det første år af foreningens virke. Alt i alt synes der i året 1887 at være indgået 1655,51 mark til Indre Mission, hvilket må anses for at være et betydeligt beløb i forhold til, hvad der ellers blev givet til kristelige formål.

En og anden har sikkert ment, at der eksisterede for mange kollekter. Tonnesen fremhævede i hvert fald i Sædekornet 1. okt. 1887, at »når vi er ærlige, så må vi indrømme, at hvad vi give til velgørende formål og Guds Riges anliggender, det er forskrækkeligt lidt i sammenligning med, hvad vi give ud til vor egen fornøjelse. Tænk engang, hvad der ryges op i tobak og cigarer!«

Med tiden udviste Indre Missions tilhængere i Nordslesvig en usædvanlig stor offervilje såvel over for foreningen som over for de mange andre kristelige foretagender, der til dels allerede var blevet understøttet før foreningens stiftelse.

En akut situation opstod i midten af 1894, hvor der var ebbe i kassen, og kassereren i et par måneder måtte udrede indremissionærernes gage af egen lomme. En kraftig opfordring fra Tonnesen løste dog problemet.

En sammenligning af regnskabet for hhv. 1894 og 1899 viser, at indtægter og udgifter er mere end fordoblede. I denne femårige periode har der været en stigning i indtægter og udgifter fra 3782,52 mark til 8419,25 mark. De øgede indkomster anvendtes til udvidelse af medarbejderstaben, og de ganske betydelige årsbidrag fra faste bidragydere, der blev ydet ud over det i regnskaberne anførte, dannede foreningens reservefond. Det var hensigten at lade dette fond vokse så meget, at renterne deraf kunne underholde en missionær. Dette var betingelsen for, at regeringen ville give foreningen korporationsrettigheder, d.v.s. rettighed til at modtage testamentariske legater eller til at lade sig tilskøde grundejendom i form af missionshuse m. v. En kolportagekasse synes ligeledes at have været holdt udenfor det almindelige regnskab.

Indremissionærernes færden med husbesøg hos de troende har til tider sat gang i rygtedannelser, som bestyrelsen skønnede at være af så alvorlig en karakter, at den pålagde missionærerne at imødegå rygterne ved at gå rettens vej.

I Sædekornet 24. juni 1900 meddeltes det, at der gik rygter om missionærerne Mørk og Friis. De beskyldtes for at have haft usædelig

omgang med visse navngivne kvinder. Friis rejste på bestyrelsens opfordring privatklage, hvorefter den anklagede idømtes en bøde på 80 mark og sagens omkostninger. Bladet meddelte, at Mørk ville gå samme vej, dersom de rygter, der verserede om ham, ikke blev bragt til ophør. Også en af de implicerede ægtemænd meldte sig til orde i Sædekornet med en meddelelse om, at rygterne om et forhold mellem hans kone og en af foreningens missionærer var det pure opspind.

Alt i alt har dette dog været en episode, der ikke formåede at lamme det på denne tid blomstrende arbejde.

Det er et vigtigt spørgsmål, hvordan Indre Missions liv og forkyndelse har formet sig. Også den nordslesvigske forening bestræbte sig på at tilskynde den enkelte til omvendelse. Med begrebet omvendelse mente man den »overgang fra døden til livet«, hvorved der oprettedes et »skel mellem troende og vantro, gudsbørn og verdensbørn«. ²⁰

Sagde man, at mennesket skulle omvende sig, så mente man, at det skulle erfare Guds nåde og blive sig bevidst, at Gud havde antaget det som sit barn. »Omvendelsen er ikke noget, som jeg kan gøre, men noget, som Herren skal gøre ved mig.« ²¹

Selv om visse kredse beskyldte Wacker for ikke at fremhæve omvendelsen tilstrækkelig i sin forkyndelse, så var den nordslesvigske Indre Missions syn på omvendelsen i høj grad præget netop af Emil Wackers forståelse. Med ham holdt man fast ved, at omvendelsen var det øjeblik, hvori der oprettedes et skel mellem liv og død, lys og mørke, »verden« og Guds rige. Det gjaldt et enten-eller, og en mellemtilstand, hvor man hverken var omvendt eller ikke-omvendt, ansås for at være en umulighed. Mennesket kunne dog ikke fremkalde omvendelsen: »Det er ham (Gud) ene, der virker omvendelse. Der kan ikke være tale om nogensomhelst medvirkning fra vor side.« Omvendelsen var menneskets tilbagevenden til dåbens nåde. Denne tilbagevenden kunne ske pludselig. »Disse pludselige omvendelser have noget gribende ved sig, og derfor mene overfladiske kristne, at de er de eneste rigtige.«

Med Wacker har Indre Mission ikke lagt vægt på en nøjagtig datering af omvendelsen, idet man var af den mening, at omvendelsesøjeblikket i langt de fleste tilfælde først efterhånden gik op for den enkelte. »Langt hyppigere er de langsomme og mere stille omvendelser, der foregår på den måde, at Ånden ved ordet efterhånden viser mennesket, at det hidindtil har været et egenkærligt, selvbeholdende

menneske, som havde alt i sig selv og hvilede i sit eget. Derved brydes det gamle sind, og omsider kommer den tid, da det kaster sig i nådens arme.«²²

Den nordslesvigske Indre Missions mål var først og fremmest igennem forkyndelsen af lov og evangelium og under henvisning til dåbens sakramente at kalde, invitere og vejlede den enkelte, idet vækkelsen var den nødvendige forudsætning for omvendelsen. Det er interessant at forfølge, hvordan prædikenen fra at koncentrere sig om en vækkelse i Nordslesvig går over til at få omvendelsen til hovedtema for derefter i midten af halvfemserne at koncentrere sig om »samfundslivets pleje«.

Vækkelsen bestod på samme tid af en erkendelse af syndens radikalitet og menneskets frelse derved, at der »i dåben tilegnes os al Jesu fortjeneste« (Wacker).

Vækkelsen, der samtidig var begyndelsen til et nyt trosliv, har ikke blot grebet den enkelte, men det er især i den vestlige del af Nordslesvig kommet til kollektive vækkelser af hele menigheder. I 1898 i årets første uge skete der således en vækkelse i Abild sogn. Menighedens præst var den senere missionsinspektør i Breklum, Hans Detlef Bracker. Han fortæller, at der midt på ugen gik en vækkelse gennem hele menigheden, som ingen forblev upåvirket af. Ugen blev holdt som en bedeuge, og tilstrømningen til forsamlingerne var stor. Drengene måtte fremskaffe ekstra bænke fra landsbyen. Vækkelsen ytrede sig først deri, at mange købte sig en Bibel, at mange læste deri, og at frelsen var det stadige samtaleemne, også når man tilfældigt mødtes på gaden. Nogle tog også Luthers Lille Katekismus frem. En ældre pige løb således over til naboen, viste hende katekismen og sagde: »Det passer, hvad præsten prædiker!«²³

Sådanne kollektive vækkelser var tilsyneladende ikke altid en kort rus af stemninger og emotioner. I tilfældet Abild har indremissionærerne således igennem en lang årrække kunnet konstatere vækkelsens eftervirkninger.

Det, der var vækkelsens og ikke mindst omvendelsens synlige resultat, var den »nye vej«, som den omvendte slog ind på. Et interessant spørgsmål er, hvordan man i den nordslesvigske Indre Mission mente at kunne konkretisere denne nye vej. Udover at man førte et kristenliv i de former, som også kendes fra de danske vakte kredse, var det i særlig grad Den nordslesvigske Asylforening, Diakonissestiftelsen i

Diakonissestiftelsen i Flensborg, oprettet 1874. (Postkort i Historiske Samlinger for Sønderjylland)

Flensborg og det arbejde for ydre mission, der udgik fra Breklum, man ydede støtte.

Arbejdet for de forsømte børn havde i længere tid interesseret de vakte nordslesvigske kredse, og i 1877 var Asylforeningen blevet dannet. I årene indtil århundredskiftet tog man sig årligt af 5–6 børns opdragelse og byggede efter 1910 børnehjem i Erlev, Arnum og Toftlund. I beretningen om Asylforeningens virksomhed i årene 1892–94 blev det gjort op, at man ved slutningen af 1891 havde taget sig af ialt 58 børn. Ved slutningen af 1894 var tallet vokset til 81, i midten af 1895 til 87 og i 1897 til ialt 102 børn.

Økonomien var mere end stram, og der opfordredes derfor jævnlige i Sædekornet til at betænke sagen. Den daglige udgift for et barn udgjorde i 1890'erne 37 pfennig. Da de frivillige bidrag ikke kunne dække udgifterne, der f. eks. i 1891 udgjorde 2691,60 mark, medens indtægterne kun var på 1219,60 mark, blev appellerne til de vakte kredse kraftigere. Da underskuddet i 1895 var vokset til 2810,60 mark, kommenterede Tonnesen tallet med ordene: »Det kan Herrens menighed i Nordslesvig ikke være bekendt.«²⁴

Til diakonissestiftelsen i Flensborg blev der knyttet særligt snævre

bånd. Ikke mindst Sædekornet har været en utrættelig fortaler for den evangeliske diakoni i landsdelen, der fik et opsving sammen med den fornyelse af diakonien, der skete i det 19. århundrede. I Flensborg gik bestræbelserne tilbage til den tysk-danske krig i 1864, hvor kvinderne gjorde en uvurderlig indsats for de såredes og syges pleje. I 1873 havde man truffet beslutning om oprettelse af en diakonissestiftelse i Flensborg, og året efter kunne arbejdet påbegyndes. Forudsætningen for samarbejdet mellem den nordslesvigske Indre Mission og diakonissestiftelsen var, at Emil Wacker blev dens leder. Endvidere havde en række nordslesvigere sæde i bestyrelsen. I 1885 nævnes grev Schack-Schackenberg, provst Reuter i Rise, provst Valentin i Haderslev og godsejer Lorensen på Refsø som bestyrelsesmedlemmer.

Mindst en tredjedel af husets diakonisser stammede fra Nordslesvigs vakte kredse, og det blev af ikke uvæsentlig betydning for landsdelen, at disse diakonisser udførte deres gerning i en lang række lokale menighedsplejer. I 1885 havde diakonissestiftelsen 70 søstre, hvoraf 38 var indviede diakonisser, 23 novicer og 9 prøvesøstre. 39 søstre var udstationeret på forskellige stationer i Slesvig-Holsten. I Nordslesvig gjorde 9 søstre tjeneste: 4 i Åbenrå, 3 i Tønder og 2 i Sønderborg. I 1892, da stiftelsen havde 114 søstre, var antallet af tjenestegørende diakonisser i Nordslesvig steget til 20: 8 i Haderslev, 7 i Åbenrå, 3 i Tønder og 2 i Sønderborg.

Diakonissestiftelsen har helt bevidst plejet forbindelsen nordpå. Dette skete bl. a. gennem et gratis tillæg om diakonien, der 4–6 gange årligt fulgte med Sædekornet. Endvidere var Emil Wacker en af de mest benyttede prædikanter i Nordslesvig.

Diakonissestiftelsen nød i høj grad de nordslesvigske patienters tillid. »Et forholdsvis stort antal« af de ca. 180 syge, der var plads til »er fra Nordslesvig«. ²⁵

Skulle man underkaste sig en svær operation eller en længere medicinsk behandling, foretrak man en indlæggelse i Flensborg fremfor Kiel. Ved placeringen af denne slesvig-holstenske diakonisseanstalt havde man valgt Flensborg, fordi det lå »midt imellem Nord- og Sydslesvig og i midten af landets kirkeligste egne.« ²⁶ Pr. år kunne der behandles ialt 900 patienter på hospitalet. De var inddelt i tre klasser. 1. klasses patienter betalte 4,50 mark om dagen, 2. klasses 3,00 mark, 3. klasses 1,50 mark, mindre børn 0,80 mark og syge,

der lå for fattigvæsenets regning betalte 1,25 mark om dagen.

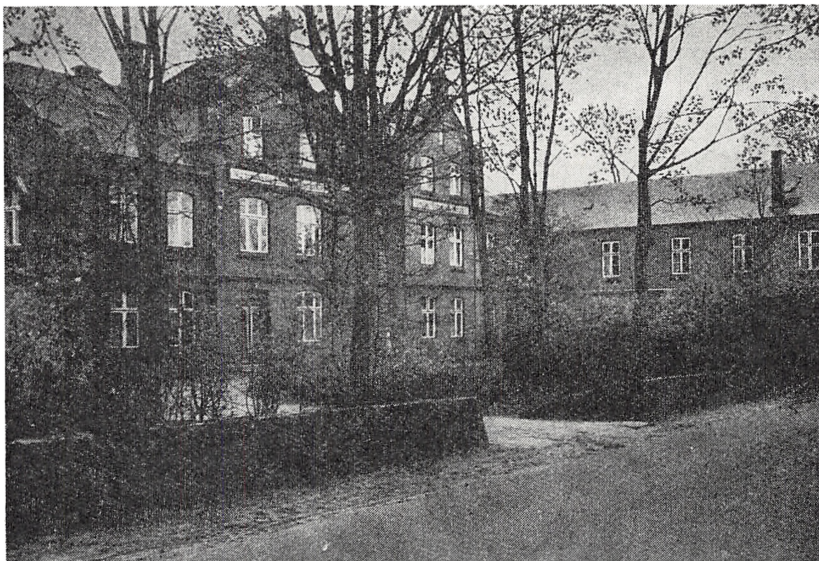
Ikke mindst de sociale og medmenneskelige opgaver, som diakonisserne påtog sig, har sat sig varige spor. Søstrenes gerning i landsdelen blev i høj grad påskønnet, og den aktivitet over for gamle, svagelige og fattige, der til jul stadig udøves af sygeplejeforeninger i de sønderjyske købstæder, kan føres tilbage til diakonissernes aktivitet.

I Sædekornet den 1. dec. 1885 berettes under overskriften »Et dejligt syn« om diakonissernes omsorg for fattige familier. Diakonisserne dækkede et julebord og pyntede et juletræ til en del af de familier, som de året igennem havde haft kontakt med. Der var indsamlet gaver i form af levnedsmidler, legetøj, klædningsstykker m. v. Juleaften eller aftenen før gik diakonisserne med træet og gaverne til de fattige og forsamlede hele familien til en julefest med salmesang, gaveuddeling m. v.

Også i landsbymenighederne søgte man at skabe interesse for diakonien. Man tilbød bl. a. ugifte kvinder og enker mulighed for at modtage et kursus i sygepleje på diakonissestiftelsen. De erhvervede kundskaber og færdigheder skulle så komme landsbyen tilgode. Muligvis fik en sådan kvinde også lyst til »helt at træde ind i diakonien« ved at konstatere, »hvor dejligt et livskald det er for en kvinde«.27

Direkte opfordringer skorter det heller ikke på. I Sædekornet 15. maj 1885 skriver en unavngiven iagttager efter at have omtalt træk fra diakonien: »Kære unge læserinder i Nordslesvig, synes I ikke, at diakonissegerningen må være en dejlig livsopgave? Efter at jeg nu i 5 år har haft lejlighed til, dagligt at iagttage søstrene i deres stille arbejde og daglig at tale med dem om dette arbejde, kan jeg forsikre jer, at deres grundstemning lyder: »O hvor er jeg bleven rig, siden jeg er bleven diakonisse.«

Ud over et godt helbred, uplettet rygte, en alder mellem 18–36 år samt evt. forældres eller værges skriftlige samtykke, krævedes en prøvetid på mindst et år. Derefter blev prøvesøsteren optaget i noviciatet. Hun blev så »klædt«, og moderhuset sørgede for hendes vel. Efter to til tre års novicitat indviedes diakonissen i en højtidelig gudstjeneste til sit kald. Hun var trådt ind i søstrenes snævrere kreds og bar diakonissekorset. Derimod aflagdes intet løfte angående tjenestens varighed, selv om embedet almindeligvis blev opfattet som en livslang opgave.

Missionshuset i Breklum. Breklummissionen var stiftet i 1876 og fik efterhånden en nær forbindelse med den nordslesvigske Indre Mission. (Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig)

At diakonissestiftelsen har haft en særlig interesse i at pleje forbindelsen til Nordslesvig, tydeliggøres også derved, at Wacker, da han ønskede at fratræde sin stilling i 1906, krævede, at hans efterfølger på grund af denne forbindelse måtte være fuldstændig inde i det danske sprog. Man opfyldte pastor Wackers krav og valgte en af den nordslesvigske Indre Missions førende mænd, pastor Carl Matthiesen, til hans efterfølger.

Interessen for Breklummissionen har ligeledes haft et betydeligt omfang. Pastor Bahnson har sagt, at netop ydre mission har været en vækkelsesfaktor, som der næppe findes magen til. En selvfølgelig ting har forbindelsen mellem Indre Mission og Breklum imidlertid ikke været. De ydre vanskeligheder var betydelige. Breklum lå i den tysksprogede del af Slesvig, og vejen til årsfesten var lang. Desuden savnede Breklum i disse første år publikationer på dansk, ligesom Breklum-missionærernes danske sprogkundskaber var yderst mangelfulde. Alligevel opstod der et snævert samarbejde mellem Breklum og den nordslesvigske Indre Mission. Man har således også søgt at

trække unge konfirmerede piger til et efterskoleophold i Breklum. Forbindelsen til diakonissestiftelsen og Breklum bekymrede iøvrigt de danske politiske ledere en hel del.

En vigtig årsag til den tætte forbindelse var, at Rudolf Bahnsen, der hørte til initiativtagerne og støtterne af Indre Mission, og Detlef Bracker blev kaldet til ledende poster i Breklum. Disse to mænd udfoldede i årene omkring århundredskiftet en utrættelig virksomhed som rejseprædikanter, hvilket blandt andet bevirkede, at missionsfesten i Tinglev, der efter 1905 afholdtes til fordel for Breklum, og hvor der udelukkende blev talt på dansk, i nogle år blev besøgt af flere mennesker end selve årsfesten i Breklum.

Et yderligere resultat af den snævre forbindelse var, at der i den nordslesvigske Indre Missions samfund voksede et ikke ringe antal mænd og kvinder op, der senere udøvede en mangeårig gerning som missionærer på Breklums missionsmarker.

I modsætning til de vaktens liv stod »verdens« liv. Man vendte sig med bestemthed imod alle de ting, der omkring århundredskiftet ikke med urette blev betegnet som anfægtelser for grænselandets befolkning. Vidt udbredt var kortspillet ikke blot som en selskabelig harmeløshed, men som en alvorlig sag, der formåede at bringe lidenskaberne i kog. Særligt i tilslutning til de store kvægmarkeder er der blevet spillet om svimlende pengebeløb.

I værtshuse og kroer blev der endvidere drukket tæt, og i de offentlige dansesale hørte fuldskab og blodige slagsmål til dagsordenen. Mange tog ligeledes anstød af de overdådige orgier, som den tyske forening celebrerede i anledning af kejserens fødselsdag og ved andre lejligheder.

Indre Missions indstilling til disse ting har i høj grad påvirket livet i Nordslesvig. Alkoholmisbruget indskrænkedes mærkbart, handelsmoralen bedredes, og søndagsroen blev respekteret. En række missionshoteller, bl. a. missionshotellet i Haderslev med staldplads til 24 heste, der blev indviet som det første den 7. nov. 1900, gav mulighed for, at den rejsende kunne tage ind på steder, hvor alkohol m. m. ikke udgjorde nogen fristelse.

Visse aktiviteter kan i dag virke en smule overdrevne, som når man f. eks. grundlagde Hesteforsikrings-Foreningen for troende Hesteejere eller gik ind for oprettelsen af særlige kristelige andelsmejerier.

Missionshotellet i Haderslev, det første i Nordslesvig, blev indviet den 7. nov. 1900. (Haderslev byhistoriske Arkiv)

Som forbillede tjente andelsmejeriet Vesterløkke i S. Bjert, hvor mælkekuskene ikke kørte om søndagen. Andelshaverne kunne så enten anvende mælken fra lørdag aften og søndag morgen i hjemmet eller selv transportere den for at få den centrifugeret på mejeriet.

Indleveringstiden søndag morgen rettede sig efter kirketiden, og alt arbejde på mejeriet var helt færdigt, inden gudstjenesten begyndte. Som en alternativ løsning kunne andelshaverne selv levere mælken fra søndag morgen om mandagen i særligt markerede transportspande. Juleaften, 1. juledag og langfredag fandt intet arbejde på mejeriet sted. Praksis viste, at halvdelen af andelshaverne ikke arbejdede om søndagen.²⁸

Motiverne til oprettelse af foreningens missionshuse var dels, at man ønskede at undgå kroer, forsamlingshuse o. lign., dels at de vaktets antal var vokset så meget, at hjemmene ikke kunne rumme alle de mennesker, der ønskede at deltage i møderne. Missionshusene gjorde Indre Mission uafhængig af alle de lokaliteter, der hidtil anvendtes til formålet.

I november 1896 indviedes de første to missionshuse. Den 1. no-

vember blev huset Bethanien i Hoptrup, hvortil midlerne var givet af indremissionær og forretningsmand Jørgen Friis i Haderslev, taget i brug, og den 25. november kunne indvielsen af missionshuset i Bedsted finde sted. År 1900 kunne missionshuset i Agerskov tages i brug. Ved indvielsen af missionshuset i Hoptrup fremhævede Tonnesen, at huset skulle være et hjem for menigheden, hvor bl. a. missionssyforeningen kunne holde til, og hvor samfundslivet plejedes. Dette liv skulle danne grundlag for en naturlig kirketugt, genvindelse af det tabte private skriftemål m. v. Endvidere skulle missionshuset være et vidnesbyrd om menighedens offersind. Tonnesen afviste de anklager, der gik ud på, at missionshuset kunne skade kirken, bl. a. fordi kritikerne ellers ikke havde kirkens vé og vel i sinde.²⁹

Af yderligere aktiviteter, der udgik fra foreningen kan Indre Missions boghandel nævnes, der i 1892 oprettedes på Sommersted station i kolportør P. J. Petersens hus og siden flyttedes til Haderslev, hvor indremissionær Lund tog sig af den, indtil den i 1900 fik til huse i missionshotellet i Haderslev.

En aktivitet, som man for alvor tog fat på i 1896, og som efter århundredskiftet blev en af indfaldsportene for Indre Missions nationalisering, var oprettelsen af en evangelisk luthersk fællesforening for de unge i Nordslesvig.

Initiativet udgik fra ynglingeforeningen i Sønderballe, der opfordrede de 11 foreninger, der på det tidspunkt fandtes i Nordslesvig, til at slutte sig sammen. På et møde i Vojens Kristi Himmelfartsdag, hvori 600 mennesker, mest unge, deltog, og som blev karakteriseret som »over forventning vellykket«, stiftedes fællesforeningen med Tonnesen som formand, gårdejer Jürgen Møller, Tiset, som næstformand, købmand Abkjer i Bolderslev som kasserer og lærer Wienberg, Sønderballe, som sekretær. Det var foreningens formål at styrke de enkelte ynglinge- og pigeforeninger, afholde fællesmøder samt oprette et bibliotek. Foreningens organ var Sædekornet. Samme år udarbejdedes statutter for de enkelte foreninger. Et bibliotek, der inddeltes i afdelinger og skiftevis blev overladt til lokalforeningerne, blev oprettet ved hjælp af boggaver, og sekretæren, der udførte det egentlige arbejde med fællesforeningen, besøgte lokalforeningerne for at stimulere arbejdet, hvilket åbenbart lykkedes, selv om kritikken som omtalt andetsteds ikke udeblev.

Særligt det national-politiske liv har stillet Indre Mission over for

vanskelige spørgsmål og afgørelser. Problematikken nationalpolitik og Indre Mission har også i årene før århundredskiftet haft så stor en betydning, at spørgsmålet må gøres til genstand for en særlig behandling. Hvad den nordslesvigske Indre Missions arbejde og forkyndelse angår, kan det konstateres, at en manglende interesse overfor kirkens lære, der er karakteristisk for så mange tidligere vækkelsesbevægelser, og hos disse gik hånd i hånd med den manglende interesse for kirkens gudstjeneste og sakramenterne, ikke er typisk for den nordslesvigske vækkelse.

Billedet er et ganske andet i grænselandet. Kirkelig Forening for Indre Mission i Nordslesvig har været ikke blot særdeles tro overfor den lutherske bekendelse, men også kirke- og gudstjenestevenlig. Præster og lægfolk, der stod bevægelsen nær, lod sig inspirere af den lutherske bekendelse og af sådanne skrifter, der var i overensstemmelse med denne bekendelses ånd.

Vilhelm Beck og Nordslesvig

Vilhelm Becks og den danske Indre Missions indflydelse på den nordslesvigske forening er hidtil aldrig blevet undersøgt til bunds. En løsning af dette spørgsmål er imidlertid en absolut forudsætning for en historisk korrekt bedømmelse af den nordslesvigske Indre Missions forløb.

Der er en hel del, der peger på, at den danske Indre Mission har haft en betydelig større indflydelse på Nordslesvig også i årene før århundredskiftet, end man hidtil har ment.

Diskussionen i Danmark om den rette forståelse af forholdet mellem kristendom og folkelighed og den nye bedømmelse af denne problematik har i høj grad været medbestemmende for forløbet af den nordslesvigske Indre Mission.

Allerede Vilhelm Becks deltagelse i årsmødet i Åbenrå udløste en voldsom debat. Vilhelm Beck selv kaldte årsmødet i Åbenrå en god begyndelse, men var samtidig af den mening, at arbejdet kun kunne føre til et godt og varigt resultat, dersom man holdt sig borte fra den politiske strid. Han mindede om, at dette ligesom i Danmark havde sine store vanskeligheder, og at den danske Indre Mission forlængst ville have været tilintetgjort, hvis det var lykkedes for politikerne at drage den ind i den politiske hvirvelstrøm. Vilhelm Beck forudså, at man ville gøre et lignende forsøg i Nordslesvig. Derfor gjaldt det

for missionsvennerne at holde fast ved, at man havde dannet en »kirkelig« og ikke en »politisk« forening for Indre Mission i Nordslesvig.

I maj måned 1888 tog den kendte danske præst Mourits Mørk Hansen i Vonsild disse udsagn op til debat og angreb Vilhelm Beck på det voldsomste. Han beskyldte denne for at samarbejde med de preussiske undertrykkere og for at modarbejde nordslesvigernes kærlighed til deres danske modersmål. I kampens hede overså Mørk Hansen dog, at Vilhelm Beck i Åbenrå havde prædikeret på dansk, og at også indremissionærernes arbejde helt og holdent foregik ved hjælp af det danske sprog. Lars Birk beherskede i begyndelsen af sit virke knap nok et forståeligt tysk.

Det er muligt, at Mørk Hansen blander møderne i Neumünster i 1886, hvor Vilhelm Beck jo havde talt tysk, og Åbenrå sammen. Det forekom Mørk Hansen fordægtigt, at Vilhelm Beck som den eneste danske præst havde fået de preussiske myndigheders tilladelse til at deltage i et møde i Nordslesvig. Han mente således, at pastor Becks medvirken ved mødet i Åbenrå måtte være et led i den preussiske tvangspolitik, der kun ville bruge Vilhelm Beck som et middel i undertrykkelsen af nordslesvigernes kærlighed til deres modersmål og det gamle fædreland.

Også redaktør J. Jessen, Flensborg Avis, tog parti imod Vilhelm Beck og lod Mørk Hansens beskyldninger aftrykke i sit blad. Først efter århundredskiftet havde redaktør Jessen lært Indre Missions væsen at kende til bunds og betragtede den fra da af med større sympati. Vilhelm Beck havde imidlertid også varme fortalere. I det hele taget er det langt fra givet, at de preussiske myndigheder har været vidende om, at pastor Beck skulle tale i Åbenrå, da de tildelte ham indrejse-tilladelse i sommeren 1887.

I Flensborg Avis ønskede en anonym forfatter således at minde om, at pastor Beck aldrig sluttede en gudstjeneste uden at have gjort forbøn for de slesvigske brødres genforening med Danmark.

Også Vilhelm Beck selv tog til genmæle og skrev en alvorlig protest i Dagbladet, hvori han pegede på, at det var ham, der havde indført forbønnen for Slesvig i den offentlige gudstjeneste, og at han i over 25 år i enhver søndagsgudstjeneste i de fem menigheder, hvori han havde været præst, og i de utallige gudstjenester og møder i hele landet, som han havde deltaget i, havde fastholdt denne praksis i håb om at gøre denne forbøn til hele folkets bøn.

Det evangeliserende arbejde var imidlertid det afgørende og måtte gå forud for et nationalpolitisk virke. For at fremme dette formål havde en række dansktalende præster i Nordslesvig sluttet sig sammen uden skelen til hinandens nationale sindelag. De havde sat »Guds riges sag« over deres nationale følelser og overført den danske Indre Missions arbejdsmetode til Nordslesvig.

Vilhelm Beck var på dette tidspunkt af den opfattelse, at det havde god mening at arbejde på denne måde. Havde man i Nordslesvig bevidst engageret sig og taget parti i den nationalpolitiske kamp, så ville det være gået Indre Mission som enhver anden kirkelig-nationalistisk aktivitet, der med hård hånd var blevet undertrykt af myndighederne. Som et nationalpolitisk arbejde ville man ejheller kunne undgå at få tilgang fra folk, for hvem evangeliet ikke var et hjerteanliggende, og som udelukkende ønskede at bruge Indre Mission som et middel i den nationalpolitiske kamp.

Endelig fremhævede Vilhelm Beck, at mange danske nordslesvigere havde udtrykt deres taknemmelighed over, at han deltog i mødet i Åbenrå, og at også pastor Mørk Hansen havde udtrykt sin glæde, da Vilhelm Beck på hjemrejsen fra Åbenrå prædikede i dennes egen menighed. Mørk Hansen har senere bestridt at skulle have udtalt sig på denne måde. Den skildrede diskussion viser klart og tydeligt, at det nationale problem skulle blive et hovedproblem også for den nordslesvigske Indre Mission. Vilhelm Becks standpunkt var på dette tidspunkt, at man i Nordslesvig fremfor alt måtte bestræbe sig på at holde den nationalpolitiske kamp ude fra det åndelige arbejde.

Måske har de indrepolitiske kampe i Danmark påvirket Vilhelm Beck, således at han accepterede denne praksis. I disse år kulminerede den danske forfatningskamp mellem partierne Højre og Venstre, og den rigsdanske Indre Mission kæmpede energisk for ikke at blive sønderlemmet i de politiske giganter strid. Kendetegnende for mange store kirkeledere og prædikanter er det så vidt muligt at konkretisere evangeliet i overensstemmelse med tidens akutte og aktuelle problemer. I lighed med denne praksis var Vilhelm Becks indstilling til nordslesvigernes problemer og kampen mellem dansk og tysk præget af erfaringerne fra den indenrigspolitiske situation i Danmark domineret af kampen mellem Højre og Venstre, selv om de to fænomener set ud fra et historisk perspektiv er vidt forskellige.

I begyndelsen af halvfemserne (1894) normaliseredes forholdene i

Danmark imidlertid, og samtidig med denne normalisering kan der også konstateres en ændring af Vilhelm Becks indstilling til den nordslesvigske Indre Missions forhold til det nationale spørgsmål, som han nu erkendte som værende væsentlig forskellig fra et politisk opgør, som den danske forfatningskamp var det. Hvor stor betydning dette indrepolitiske omsving har betydet i forhold til en række andre faktorer, er et endnu ikke helt afklaret spørgsmål.

I Danmark stod Indre Mission ikke mere over for spørgsmålet, hvordan man skulle forholde sig i den politiske strid, og det er bemærkelsesværdigt, at Vilhelm Beck i halvfemserne ikke mere berører dette spørgsmål i årsberetningerne, medens han i tidligere år altid havde understreget, at Indre Mission skulle holde sig på afstand af den politiske kamp. Med rette har P. G. Lindhardt peget på, at Vilhelm Becks og Indre Missions holdning til kampen mellem Venstre og Højre ikke var så neutral endda, »når man energisk opfordrer missionsfolket til at undlade at stemme ved politiske valg, og det med temmelig stor sikkerhed kan siges, at de fleste i den gruppe ville have stemt venstre, så må – i samme grad som parolen følges (hvad den vist i øvrigt ikke blev) – det betyde at Venstre unddrages stemmer og Højre derved styrkes.«³⁰ Hvad de vakte angik, så havde hver enkelt ret til at have sin egen politiske overbevisning, ligegyldig hvordan den end var, så længe han blot også i politiske spørgsmål opførte sig i overensstemmelse med, hvad der kunne kræves og forventes af et Guds barn.

For helt at kunne forstå Vilhelm Becks motiver og forudsætninger i det nordslesvigske spørgsmål er det nødvendigt at skildre hans meget omdiskuterede indstilling til værdierne: folk, fædreland og nation. Hvordan skal det kristne menneske forholde sig til disse værdier?

Også i halvfemserne måtte Vilhelm Beck hyppigt forsvare såvel sig selv som Indre Mission over for påstande om, at Indre Mission lærte, at fædrelandskærlighed var en ting, der hørte »verden« til, som Guds børn ikke skulle spille tiden på. En gennemgang af kilde materialet viser dog, at disse anklager er ubegrundede, hvad Vilhelm Beck angår. Han bedømte tværtimod kærligheden til folk og fædreland positivt. Med hans forbøn for Slesvig, som allerede blev omtalt i forbindelse med debatten med pastor Mørk Hansen, har det forholdt sig på følgende måde. Axel Beck fortæller om sin far, at denne var præget af sin ungdomstids skandinavisme. Begejstringen efter

Treårskrigen greb også Vilhelm Beck, og nederlaget i 1864 opfattede han som Guds straf, fordi man havde glemt at give ham æren for 1848! Siden nederlaget i den dansk-tyske krig bad han derfor følgende forbøn:

»Og så beder vi, kære Gud, for vore fraskilte landsmænd, som er skilte fra os ved fjendehånd; Herre, lad dem ikke være skilte fra dig, fra din ånd, dit ord og dit rige og lad dem heller ikke for bestandig være skilte fra os, deres gamle fædreland«. ³¹

I de preussiske ministerier i Berlin mente man senere at vide, at Vilhelm Beck skulle have gjort forbøn for Preussens udslettelse. Dette medførte et vist politisk og diplomatisk tovtrækkeri, der endte med at den danske kultusminister biskop Sthyr nedlagde forbud imod forbønnen for Slesvig. Vilhelm Beck fik imidlertid aldrig dette forbud tilsendt fra sin provst og har derfor heller ikke overholdt det. Hele affæren beror formodentlig på en forveksling af den oven omtalte bøn med en anden forbøn, som pastor Beck holdt i 1874 ved et missionsmøde i Ribe, og hvor han virkelig bukkede ret kraftigt under for den tidsånd, som han normalt stod hævet over med en bemærkelsesværdig nøgternhed.

Trods sin nationale holdning var Vilhelm Beck sig bevidst, at kærligheden til land og folk måtte være en frugt af den sande kristendom, og derfor måtte kampen for Guds riges fremme under alle omstændigheder være det første. Iøvrigt gjaldt helt generelt den grund sætning, at man skulle vise øvrigheden lydighed og troskab. Lykkedes det imidlertid at øve indflydelse på øvrigheden i en positiv ånd, så var det godt og tilladeligt.

Vilhelm Beck har blandt andet selv gjort et forsøg på at få den preussiske regering til at ændre de danske nordslesvigeres kår. Hans mellemmand i dette initiativ var pastor Simonsen i Bylderup, der havde oversat Vilhelm Becks prædikensamling *Fra Livets Kilde* til tysk og sendt et eksemplar til den preussiske kultusminister dr. Bosse, der kaldte bogen den bedste andagtsbog, han nogensinde havde læst. Da pastor Beck opmuntret af denne påskønnelse derpå bad kultusministeren om at arbejde for de danske nordslesvigeres ønske om forbedrede forhold i den preussiske regering, blev det forbudt Vilhelm Beck fremtidigt at betræde nordslesvigsk jord.

På grund af de hyppige og højkrøstede anklager om lunkenhed og desinteresse i nationale anliggender, som ganske uretfærdigt blev ret-

Pastor Vilhelm Beck (1829–1901) var den danske Indre Missions førstemand, og han var ligeledes med til at stifte den nordslesvigske Indre Mission. (Det kongelige Bibliotek)

tet mod Vilhelm Becks egen person, var det ham desuden magtpåliggende at understrege, at den danske Indre Mission havde et positivt forhold til fædrelandskærligheden, og at det var en keredansk bevægelse, vokset på dansk grund og upåvirket af udenlandsk kristendom. Hvor udenlandske arbejdsformer som børnegudstjenester, ungdomsforeninger, bedeuget m. m. alligevel indførtes, blev disse helt overført til danske forhold. Hvert folk måtte have sin egen form for kristendom, der svarede til folkets karakter. Omkring århundredskiftet proklamerede Vilhelm Beck derfor, at Indre Mission var dansk og ville vedblive at være dansk.

Alt dette betød ikke, at man inden for Indre Mission ikke fortsat advarede imod at gøre fædrelandskærligheden til erstatningsreligion.

Det var således ingen selvfølge, at H. I. F. C. Matthiesen i april 1914 kunne afholde en planlagt mindefest for stormen på Dybbøl i 1864 i Vamdrup missionshus. Indre Missions sangbog fra 1910 indeholdt kun én fædrelandssang – »Jeg elsker de grønne lunde« – og kritikken imod »De unges sangbog«, der havde flere med, var ret kraftig.³²

Den 29. maj 1898 forelå Vilhelm Becks principielle stilling til det nordslesvigske spørgsmål i Indre Missions Tidende under titlen Kristendom og Fædrelandskærlighed. Ligesom menneskets kærlighed til sin far og mor, således var også fædrelandskærligheden et positivt menneskeligt anliggende. Som alt andet menneskeligt havde denne kærlighed ganske vist lutring og helliggørelse behov, men var ikke desto mindre af stor betydning især for små folkeslag. Man skulle hæge om sit folkelige særpræg, og Vilhelm Beck opfordrede de troende til ikke at forhåne fædrelandskærligheden, fordi en sådan negativ holdning også kunne medføre beklagelige følger for arbejdet i Guds rige. Selv om Vilhelm Beck således ligefrem kunne tale om den »hellige fædrelandskærlighed«, tog han på det bestemteste afstand fra grundtvigianernes lære. Han kaldte det en aldeles ubegribelig påstand, at »det menneskelige« og »det folkelige« tidsmæssigt skulle gå forud for »det kristelige«. Indre Mission forkastede et sådant menneskesyn og krævede i stedet for foreningen af den dybeste fædrelandskærlighed og den alvorligste kristendom.

Det kan ikke undre, at Vilhelm Becks indstilling til det nationalpolitiske problem i Nordslesvig undergik en mærkbar forandring sideløbende med, at de danske politiske forhold ændredes. Denne reviderede holdning, der ej heller var upåvirket af såvel den offentlige mening, Johannes Clausens syn og måske ikke mindst visse teologiske overvejelser, der medførte en ny indstilling til den kristne forståelse af værdierne: folk, fædreland m. v., kommer tydeligt til udtryk i Vilhelm Becks udtalelser fra året 1895.

Ved juletid tryktes hans artikel: Den Indre Mission i Danmark og de danske Sønderjyder. I denne artikel udtrykker han ønsket om, at den danske Indre Mission må kunne gøre noget for nordslesvigerne. Et direkte arbejde i Nordslesvig kunne man ganske vist ikke gøre, da et sådant initiativ ville blive bremsset fra tysk side som national agitation. Det var derfor den bedste løsning at understøtte den nordslesvigske forening, som den danske Indre Mission ingenlunde kunne tænke sig at lægge hindringer i vejen. Vilhelm Beck mente, at den

danske Indre Mission alligevel kunne tilbyde en hjælp, som gik langt ud over, hvad den lokale forening havde at tilbyde, og som kunne ske på en sådan måde, at de preussiske myndigheder formelt ikke kunne indvende noget derimod. Vilhelm Beck ønskede at tilbyde nordslesvigsk ungdom et ophold på den danske Indre Missions højskoler. Under opholdet dér kunne man samtidig pege på det danske ungdomsarbejde, der dengang endnu var ret ukendt i Nordslesvig.

I modsætning til de grundtvigske højskoler var det Indre Missions ønske gennem et højskoleophold at føre de unge til en bevidst kristentro og til deltagelse i det indre missionske samfundsliv. De fire højskoler, som nu også skulle stå åbne for nordslesvigerne, var: Haslev, Børkop, hvor man, dersom der viste sig at være behov derfor, ville indrette en efterskole specielt for unge nordslesvigere, Nørre Nissum og Horne. Selvfølgelig var dette arbejde belastet med vanskeligheder. Vilhelm Beck mente, at ved mange nordslesvigeres overmåde intensive nationale holdning kunne det således under omstændigheder misforstås, at Indre Mission fortrinsvis arbejdede for Guds rige og ønskede at føre mennesker til deres frelser Jesus Kristus. Dette var arbejdets formål i Danmark, og dette arbejde ville man også delagtiggøre de unge nordslesvigere i. Vilhelm Beck tilføjede imidlertid, at man ikke arbejdede for en tysk, men for en dansk kristendom. Han havde på dette tidspunkt indset, at politik og nationalitetskampen i Nordslesvig var to vidt forskellige ting.

Den anden vanskelighed lå ifølge Vilhelm Beck i indstillingen i Danmark, hvor mange i den grad havde lidt under det sørgelige politiske mareridt, året 1864 havde medført, at de ikke formåede at møde de unge nordslesvigere med det rette nationale sindelag.

De her omtalte forslag er ikke forblevet resultatløse. I de kommende år lagde man mere vægt på det nationale uden af den grund at tabe det, man anså for at være bevægelsens egentlige mål, af sigte. Såvel i Danmark som i Nordslesvig var især ungdomsforeningerne, der nu fra Danmark var ved at blive overført til Nordslesvig, fremmende i så henseende.

Af størst betydning for Vilhelm Becks syn på det nationale problem synes Johannes Clausens indstilling at have været. Også efter at pastor Clausen havde brudt med Indre Mission, blev venskabet mellem pastor Beck og denne bestående. Johannes Clausen, som man havde givet navnet »Grænsepræsten«, ønskede at gøre et arbejde

for nordslesvigerne langs med den dansk-preussiske grænse. Han viste dog mest interesse for de grundtvigske frimenigheder. Indre Missions muligheder bedømte han negativt og angreb de ledende personligheder med lignende argumenter, som tidligere pastor Mørk Hansen havde benyttet sig af.

Johannes Clausens informationer om de nordslesvigske forhold har dog ofte været mangelfulde, hvilket blandt andet fremgår af hans omstridte skrift: »Den sønderjydske kirkesag«, hvor det om årsfesten i Åbenrå hedder, at Vilhelm Beck, såvidt han huskede, havde talt i Åbenrå, men at denne forsamling var blevet sammenkaldt af tyskerne.

Medens Vilhelm Beck anbefalede vennen Johannes Clausens bog, havde Indre Missions litteraturudvalg, der bestod af provsterne Blume og Zeuthen energisk frarådet, at skriftet blev distribueret gennem Indre Missions kolportører og boglader. De mente, at pastor Clausens ringeagt for de troende præsters arbejde i Nordslesvig trådte alt for tydeligt frem. I det på den tid nygrundlagte Kristeligt Dagblad førtes en heftig pennefejde, hvori Johannes Clausen og præster fra den danske Indre Mission deltog. I diskussionens forløb afslørede missionsfolkene og især provst Zeuthen en ikke ringe forståelse og indfølelse i de nordslesvigske forhold. Fr. Zeuthen afviste et samarbejde mellem grundtvigianere og Indre Mission i den nordslesvigske sag med den begrundelse, at striden ikke stod om, hvad der var det største, men hvad der var det første. Og medens grundtvigianerne sagde mennesket først og kristen så, gik Indre Mission den modsatte vej. Kampen med Johannes Clausen kulminerede i 1898 og har ikke kunnet undgå at præge også Vilhelm Beck.

Professor P. G. Lindhardt tillægger Johannes Clausens indflydelse den allerstørste vægt. Medens den storslåede taktiker Vilhelm Beck aldrig har »taget sin »parallel« til fuldt pålydende«, d.v.s. i sin indstilling til kampen mellem dansk og tysk for alvor har ladet sig påvirke af forfatningskampen i Danmark, så har det gjort et dybt og afgørende indtryk, »at Becks gamle ven, »grænsepræsten« Johannes Clausen, fra 1893 med fuld musik tog Mørk Hansens anliggende op og gennemheglede Indre Mission, Beck og andre førere for den neutralitetspolitik, hvormed de også efter Clausens hårdt optrukne mening gik tyskhedens ærinde . . .«³³

Den 29. maj 1898 offentliggjordes samtidig i Indre Missions Tidende og Flensborg Avis pastor Becks allerede omtalte artikel: Kri-

stendom og Fædrelandskærlighed. Denne artikel henvendte sig specielt til de »troende nordslesvigere«, og det beklagedes, at man i de nordslesvigske indremissionske kredse afviste fædrelandskærligheden som noget, der ikke vedrørte kristenlivet. Vilhelm Beck mente, at mange præster på grund af deres tyske sindelag viste tilbageholdenhed i dette spørgsmål, og at modsætningen mellem tysk og dansk var trængt ind i landsdelens liv på en sådan måde, at denne modsætning havde trængt modsætningen mellem tro og vantro, Guds rige og »verden« tilbage.

Missionsfolkene har således ment også at burde betragte modsætningen mellem dansk og tysk som »politik«. Medens Vilhelm Beck i tidligere år selv havde delt dette syn, så har han kort før århundredskiftet ændret sin indstilling under indtryk af Johannes Clausens opfattelse, den offentlige debat m. v. Han understreger nu, at dansk nationalitetsfølelse, kærlighed til sit folk og land ikke er politik, men noget meget større og dybere. Det er en af de største og dybeste menneskelige følelser, som intet troende menneske kan lade hånt om, uden at dets kristendom vil lide skade derved.

Udtalelserne, der fulgte i kølvandet på Vilhelm Becks omsving har præget den nordslesvigske Indre Mission dybt i årene efter århundredskiftet. I Nordslesvig fulgte man med interesse alle nye strømninger i den rigsdanske forening, og ikke mindst Vilhelm Beck var æret og agtet som den nordslesvigske Indre Missions »åndelige fader«. Det er derfor betegnende, at Indre Missions venner nu tog livligere del ved de kirkelige valg, som de førhen kun havde vist lidt interesse.

Allerede omkring århundredskiftet var den nordslesvigske Indre Missions kurs således lagt fast. Af væsentlig betydning har det endvidere været, at det preussiske styre i disse år skærpede kursen over for de dansksindede og påvirkede også Vilhelm Beck til en aktiv stillingtagen. Efter genforeningen i 1920 blev foreningen en integreret del af den rigsdanske Indre Mission, hvis stamme den var et skud af.

Imellem to fronter

I året 1901 døde den danske Indre Missions leder; men inden vi slutter fremstillingen af Vilhelm Beck og den nordslesvigske Indre Mission, skal der i kort streg tegnes et billede af den nordslesvigske forenings vej gennem de national-politiske dønninger. Grænselandets

dagblade genspejler i høj grad Indre Missions dilemma og dens farefulde vej.

Presset mod foreningen kom på den ene side fra den preussiske stat, som ønskede at få kirken på sin side, på den anden side fra de danske kredse, der ønskede, at grænselandets befolkning skulle tage stilling i den nationale kamp.

Polemikken mod Indre Mission var før århundredskiftet i tiltagende især i den danske presse, fordi bevægelsen fortsat ønskede at betragte det nationale spørgsmål som en ting, der hørte »verden« til. Efter århundredskiftet, da Vilhelm Becks tanker gjorde deres virkning, og da også Hans Tonnesen gik ind for en positiv bedømmelse af det folkelige, blev den danske presse positiv stemt, medens de tyske blade nu gik til angreb på Indre Mission.

Da den nordslesvigske Indre Mission var blevet en bevægelse i rivende fremgang, som store dele af befolkningen havde sluttet sig til, var den samtidig blevet et politikum, som grænselandets politikere viste den største opmærksomhed.

Allerede under Köller-politikken gjorde H. P. Hanssen et forsøg på at knytte en forbindelse mellem den rigsdanske og den nordslesvigske Indre Mission. Den kendte danske indremissionær Anders Stubkjær foretog på H. P. Hanssens indtrængende opfordring en orienteringsrejse gennem Nordslesvig, hvis egentlige hensigt – at gøre et forsøg på den nordslesvigske forenings nationalisering – dog forpurrede, da Stubkjær først kontaktede N. C. Nielsen og Hans Tonnesen. Dette initiativ fra H. P. Hanssens side fandt sted kort efter århundredskiftet og er et vidnesbyrd om den danske politikers skarpsyn og forudseenhed, hvad vurderingen af den nordslesvigske Indre Missions nationalpolitiske betydning angår.³⁴

Ligesom H. P. Hanssen, der gav udtryk for, at det efter 1907 blev et politisk hovedanliggende i Nordslesvig at vinde Indre Missions tilhængere for den danske sag, henvendte redaktør J. Jessen sig i årene 1901 og 1902 i to store taler til de indremissionske kredse.

I året 1912 kom det blandt andet på grund af den teologiske vurdering af det nationale problems rette placering til en splittelse af den nordslesvigske Indre Mission. Medens det Gamle Budskabs Mission, der stiftedes i 1913, fortsat ønskede at betragte det nationale som noget, der alene hørte »verden« til, gav Kirkelig Forening for Indre Mission i Nordslesvig, der fortsat blev ledet af Hans Tonnesen,

sin tilslutning til det syn, at det kristne menneskes frihed ikke blot er frihed fra politik, nationalitet o.s.v., men at det kristne menneske er frit til at deltage i nationens og folkets liv og i høj grad kan og bør være med til at præge livet i positiv retning ud fra en bevidst kristen indstilling og holdning.

Ud over denne ydre vej, der har påkaldt sig historikernes interesse, har den nordslesvigske Indre Mission sat sig dybe spor, således at den, der har eller har haft sin gerning i grænselandets kirkelige liv, stadig kan lægge mærke dertil. Det er således ingen tilfældighed, at Nordslesvig idag har landets højeste dåbsprocent.

Indre Mission er den kirkelige bevægelse, der har præget det nordslesvigske kirkeliv dybest. Medens tilhængerne af de grundtvigianske frimenigheder og de kirkeligt interesserede, der samtidig var aktive inden for Den tyske Forening, tog et markeret standpunkt i den nationale kamp, så var Indre Mission i de første 25 år af sit virke bevidst neutral i så henseende. I den konkrete politiske og nationale situation viste dette sig at være bevægelsens styrke og nøglen til dens vækst og indflydelse.

Den nordslesvigske befolkning, der til trods for de politiske forskelle har henvist til en fredelig sameksistens menneske og menneske imellem, har taget imod denne bevidste indstilling som et tilbud, der svarede til dens situation. Man ønskede ikke at overføre den nationale kamp til alle livets områder. Ikke mindst kirken havde altid været det sted, hvor mennesker af dansk og tysk sindelag kunne mødes til fælles gudstjeneste. Ofte betød dette fællesskab mere end de splittende nationale forskelle.

At Indre Mission har taget det alvorligt med dette standpunkt fremgår tydeligt af indremissionærernes instruks. § 8 lyder: »Indremissionæren må under den nationale og politiske kamp i Nordslesvig indtage en sådan stilling, at det tydelig kendes, Guds riges fremme er hans eneste synspunkt og formål«. ³⁵

Indre Mission stod således mellem de yderliggående håndhævere af en speciel tysk og dansk kristendom og gjorde et forsøg på at virke i økumenisk ånd i en helt igennem uøkumenisk tid. Efter århundredskiftet opgav Indre Mission i vid udstrækning sin nationale neutralitet ud fra den opfattelse, at det kristne menneske ikke blot er fri fra, men også åben for værdierne: nation, folk, fædreland m. m.

Indre Missions mål var først og fremmest at arbejde for et broder-

ligt samvirke af præster og lægfolk på den kirkelige bekendelses grund og desuden at fremme et fromhedsliv, der ikke var det liv ulig, som allerede igennem Brødremenigheden i Christiansfeld havde vundet indpas i Nordslesvig. Indre Missions arbejdsmåde havde dog et betydeligt mere pågående præg end Brødremenighedens.

I modsætning til så mange andre af det 19. århundredes vækkelsesbevægelser ønskede den nordslesvigske Indre Mission ikke at forlade den evangelisk-lutherske bekendelse. Man ville tværtimod være folkekirkens surdej, og det lykkedes da også Indre Missions medarbejdere at overføre den rigsdanske arbejdsform til Nordslesvig på så indtrængende en måde, at en stor del af befolkningen følte sig knyttet til bevægelsen. Det er en bemærkelsesværdig kendsgerning, at vækkelsen ikke formåede at vinde fodfæste syd for sprogrænsen. Man gjorde et enkelt forsøg, der imidlertid endte uden resultat.

Den 24. januar 1901 blev der på et møde i missionshotellet i Haderslev truffet beslutning om at vælge et udvalg, der skulle forberede arbejdet. Godt to måneder senere begyndte bymissionær Theiling et virke syd for den danske sprogrænse uden dog at opnå nævneværdige resultater. Dette synes iøvrigt ikke at være det første forsøg på at udvide aktiviteten mod syd, idet regnskabet for 1896 foruden lønninger til 4 indremissionærer og en kolportør på ialt 3768,86 mark indeholder en post på 900 mark til bymissionær Theiling i Flensborg. Denne aktivitet omtales i øvrigt ikke mere.

Indre Mission var uløseligt knyttet til forholdene i det dansktalende Nordslesvig. I foreningens ledelse anslog man derfor heller ikke af taktiske grunde, men af ærlig overbevisning de lokalpatriotiske strenge. Hans Tonnesen har ofte peget på, at det var kærligheden til den nordslesvigske hjemstavn, der gav ham kraften til det krævende arbejde, som ledelsen af Indre Mission var. Særlig kendt er følgende udtalelse blevet: »Min egen fædrelandskærlighed var og er endnu i første linje lokalpatriotisme, nemlig kærlighed til det lille land, der ligger mellem Kongeåen og en linje Flensborg-Tønder. De 200.000 mennesker, som der bor, er i nærmeste forstand mine frænder efter kødet, og derfor elsker jeg dem på en særlig måde. Jeg mener derved at være i overensstemmelse med min frelser, der så øjensynligt foretrak egnen langs med Genesaret sø, at man endogså kaldte Kapernaum hans egen stad».³⁶

Pastor Hans Tonnesens og Indre Missions kirkehistoriske betydning

ligger således fortrinsvis deri, at den har tjent den nordslesvigske befolkning med evangeliet. Man forkyndte evangeliet i det danske sprog på en sådan måde, at det kunne forstås. Det var de ansvarlige lederes vilje, at forkyndelsens ydre form skulle være i overensstemmelse med befolkningens særpræg.

Den slesvig-holstenske landskirkes præster, der for de flestes vedkommende var af tysk sindelag, forenedes i dette arbejde med indremissionærerne, der hovedsageligt havde deres rod i danske kredse.³⁷

HENVISNINGER OG NOTER

1. Hans Tonnesen: *Indre Mission og Nordslesvig*, Haderslev 1913, s. 7.
2. H. Hejselbjerg Paulsen: »Skuepladsen er Nordslesvig ...«, *Dannevirke-Hejmdal* 19.2.1972, s. 5. Ved udarbejdelsen af denne artikel har følgende årgange af *Sædekornet* kunnet benyttes: 1.4.1884–15.5.1888, 1891, 1892, 1894, 1895–97 og 1900.
3. H. Hejselbjerg Paulsen (note 2), s. 16.
4. H. Tonnesen: *Dagligt Brød. Udtog og Brudstykker af lutherske Opbyggelsesskrifter*, Apenrade 1891, s. 141. *Sædekornet* nr. 21, 1.11.1887.
5. Gottfried Mehnert: *Die Kirche in Schleswig-Holstein*, Kiel 1960, s. 123.
6. Hartmut Lange: *Die nordelbische evangelisch-lutherische Kirche. Vorgeschichte und rechtliche Gliederungsprobleme. Juridisk dissertation*, Kiel 1972, s. 28. Jvf. mine bemærkninger i *SJy Årb* 1973, s. 216.
7. Asger Nyholm: *Om Claus Harms og hans indflydelse på hertugdømmernes kirkeliv*, *SJy Årb* 1970, s. 1–86; også for Asger Nyholm træder sporene efter Claus Harms' virksomhed i syd »langt mindre tydeligt frem« end Grundtvigs og Vilh. Becks i nord (s. 38).
8. En ret omfattende dokumentation foreligger hos Paul Holt: *Kirkelig Forening for den Indre Mission i Danmark gennem 100 år, 1861–1961, 1961 ff*, s. 318–337.
9. Jens Holdt: Emil Wacker. En slesvigs kirkelider, *SJy MSkr* 1964, s. 61 ff; samme: Carsten Petersen. En dansk-slesvigsk præst 1871–1943, *SJy Årb* 1961, s. 6 ff; samme: *Indre Mission i Nordslesvig. Et lille historisk tilbageblik*, *SJy MSkr* 1961, s. 189 ff; samme: Nicolaj C. Nielsen (1848–1932). En nordslesvigsk præst i tysk tid, *SJy Årb* 1958, s. 1 ff; samme: *Indremissionærer i Nordslesvig før 1920*, *SJy MSkr* 1955, s. 153 ff og 161 ff; samme: *Linjer i nordslesvigs kirkeliv 1864–1920*, *SJy MSkr* 1951, s. 178 ff; samme: *Et udsnit af nordslesvigs kirkeliv*, *SJy Årb* 1931, s. 120–148.
10. Vilhelm Beck: *Erindringer fra mit Liv*, 1901, s. 48.
11. Citeret efter *Sædekornet* 15.8.1887. Afsnittet lyder hos Vilh. Beck: *Paa Livets Vej. En ny Postille, 1885–86*, s. 72: »Ikke sandt, sådant et grænsefolk er her også iblandt os, og der er vistnok nogle af disse grænseboere her i kirken idag. Se nu er det da synet, vi skulle have her, at den hellige strøm fra Jesus, der gør syndere hellige, skal herfra ledes ud i grænselandet, ud til grænsefolket og lave en grænse, fast og bestemt, mellem tro og vantro, mellem Guds rige og djævelens rige, mellem de hellige og vanhellige, så der intet grænseland mere bliver, intet grænsefolk mere findes, men enhver sjæl må vælge, om du vil høre Jesus eller Satan til, om du vil være et troende eller et vantro menneske.«

12. Vilh. Beck sst., s. 72 f.
13. Emil Wacker: Die Laienpredigt und der Pietismus in der lutherischen Kirche. Zwei Vorträge nebst einem Nachtrag, Gütersloh 1889, s. 8.
14. P. G. Lindhardt: Indre Mission i Nordslesvig, Sjø MSkr 1972, s. 92.
15. Jvf. G. Weitling: Den danske folkekirke 1849–1945 med særlig henblik på de statskirkeretslige forhold, Religion 3. dec. 1976, s. 16 f.
16. Hans Tonnesen i en erklæring af 27.4.1897, Sædekornet 9.5.1897.
17. Sædekornet 3.3.1895.
18. Hans Tonnesen i en prædiken i Åbenrå, Sædekornet 1.10. og 15.10.1891.
19. Hans Tonnesen: Indre Mission i Nordslesvig, Kristelig Folkekalender for Nordslesvig 1910.
20. Hans Tonnesen i Sædekornet 15.5.1891.
21. Hans Tonnesen i Sædekornet 15.7.1891.
22. Emil Wacker i en prædiken ved en missionsfest i Hoptrup, Sædekornet 15.6. 1892.
23. Hans Detlef Bracker: Überraschungen in meinem Amtsleben. Bilder und Gestalten aus der nordschleswigschen Erweckungszeit um die Jahrhundertwende, Breklum u. år, s. 14.
24. Sædekornet 24.1.1897.
25. Tillæg til Sædekornet 1.9.1885 om diakonien.
26. do.
27. Tillæg til Sædekornet 1.7.1886 om diakonien.
28. Sædekornet 15.6.1894.
29. Sædekornet 22.11.1896.
30. P. G. Lindhardt (note 14), s. 93.
31. Axel Beck: Vilh. og Nina Beck, bd. 1, 1922, s. 37.
32. Holt (note 8), s. 726.
33. P. G. Lindhardt (note 14), s. 93 f.
34. H. P. Hanssen: Et Tilbageblik, bd. 3, 1906–1912, 1932, s. 290 f. Jvf. Morten Kamphøvenser: Da to retninger inden for Indre Mission i Nordslesvig brødes, Jydske Tidende 9.1.1972, s. 6.
35. Hans Tonnesen: Indre Mission i Nordslesvig, Kristelig Folkekalender for Nordslesvig 1910, s. 91 f.
36. Sst. s. 20.
37. Jvf. i øvrigt min inaugural-dissertation: Die historischen Voraussetzungen des »Kirchlichen Vereins für Indre Mission in Nordschleswig« und dessen Verbindung zur reichdänischen Indre Mission bis zur Jahrhundertwende, bd. 23 i Schr Sch-H KirchGesch, Flensburg 1971.

Det preussiske forligsmændssystems praksis i Tislund sogn 1880-1919

Af *H. P. Jensen*

Wir Wilhelm, von Gottes Gnaden König von Preussen etc. gav den den 29. marts 1879 en lov om indførelse af en Schiedsmannsordnung i alle byer og landkommuner. Kort efter udkom i Frankfurt am Main loven med fortræffelige kommentarer, sageregister og formularer, der var let forståelige for lægmænd. Ordningen var bemærkelsesværdig ved udelukkende at skulle administreres af lægmænd uden juridisk indblanding. På dansk vil Schiedsmann bedst kunne oversættes som forligsmand, hvis hverv var at formidle en art frivillig mægling eller voldgift, der i protokolleret og underskrevet stand bandt de stridende parter.

De sidste årtier i 1800-tallet var brydningsår med store vandringer fra land til by, fra egn til egn. Store strukturændringer foregik i alle erhverv. Pengeøkonomien blev altdominerende. Dagligdagen blev afvekslende. Folk blev tvunget tættere op ad hinanden, og den ene og den anden bagatel gav anledning til uenighed og stridighed. Den preussiske Schiedsmannsordnung tilsigtede en lempelig administration af sådanne gnidninger, så de ikke nåede frem til juridisk retsbehandling og derved belastede retssystemet.

Schiedsmannsordnung gjaldt naturligvis også provinsen Slesvig-Holsten og dermed Tislund sogn i Haderslev amt. Knud Aagaard i Agerskov havde i 1815 i Beskrivelse over Tørning Lehn skildret slesvigernes overmåde kærlighed til disputer, der gerne uanset omkostninger måtte udkæmpes på retsplan. Det må derfor være af interesse at erfare, hvorledes den egentlig praktiske og fornuftige preussiske ordning kom til at virke i praksis. Dette er muligt for Tislunds vedkommende, fordi den fuldstændige protokol over Schiedsmannsord-

ning for sognet er bevaret for perioden 19. maj 1880–19. juli 1919, tilmed ført på dansk indtil 24. april 1900.

Hvervet som forligsmand var et æreshverv, men dog borgerligt ombud, som vanskeligt kunne undviges. Hans opgave var at foretage en mægling i visse borgerlige retstvistigheder, og der var givet meget detaljerede bestemmelser om eventuel inhabilitet. Enhver, der følte sig forurettet i et eller andet anliggende med en række undtagelser, kunne indfinde sig hos opmanden og begære den stævnet, som han mente sig trådt for nær af. Han angav kort grunden, der blev protokolleret. Derefter stævnedes begge parter til forligsmandens bolig, hvor der foretoges et mæglingsforsøg. Lykkedes dette, blev parternes indvilligelse protokolleret og underskrevet, hvorefter det var retskraftigt. Lykkedes mæglingen ikke, blev den fortsatte uoverensstemmelse protokolleret og underskrevet. En udskrift af protokollen var derefter ofte første indledende skridt til en regulær civilproces.

Ordningens effektivitet beroede udpræget på forligsmandens sunde fornuft og evne til at forstå mennesker og problemer. Hvor sådant var til stede, kunne et utal af stridigheder glattes ud og afgøres ved et fornuftigt kompromis. Var forudsætningerne ikke til stede, fik ordningens udøvelse vel let et skær af det komiske og betydningsløse. I Tislund sogn synes den fornødne menneskekundskab at have været til stede, men i lang række afgørelser må forligsmanden have smilet i skægget, men godt inde i skægget, fordi masken måtte holdes som et vigtigt element i ordningens anvendelighed. Parterne måtte føle, at deres anliggender toges alvorligt, retsindigt overvejedes, og at afgørelsen lå i nærheden af det, man, når en hidsighed havde lagt sig, følte var rimeligt. Undertiden føles, at forligsmanden har hørt om oraklet i Delfi, undertiden også, at han har ladet falde et par kraftige og velvalgte ord.

Ordningens første sag i Tislund sogn fandt sted for gårdejer Niels Oxholm, Gøtterup, den 19. maj 1880:

I dag fremstod M. L. J. fra Tislund og androg på, at pigen C. M. M. i Tislund indstævnes til forligsprøve, fordi hun den 2. maj d. å. kaldte ham for en gammel quind og lort. Dernæst følger en beskyldning om uretmæssig fjernelse af en række genstande fra klagerens bopæl. Denne del af klagen er streget igennem med blyant. Sandsynligvis har den besindige opmand ment,

at der ikke burde siges mere end, hvad man kunne stå ved, så man ikke senere skulle fortryde.

Der indstævnes til den 21. maj 1880 kl. 2 eftermiddag, og underskrift afgives af klager og opmand.

Dernæst den 21. maj 1880: Begge parterne mødte og blev således forligte, at alt fra i dag af, hvad de forhen havde imod hinanden, er tilgivet og eftergivet, og hvad de har beskyldt hinanden for, tages hermed tilbage. Forelagt og underskrevet.

I den næste sag den 6. maj 1881 forligedes to parter, der var blevet uenige om en kartoffelsæk.

Den efterfølgende sag 15. maj 1881 drejede sig om en kreaturhandel mellem en mand fra Aabøl og en fra Agerskov. Kreaturet havde vist sig sygt. Et passende afslag i prisen aftales. Forelagt og underskrevet.

Gennem årene følger en lang række sager, hvor en eller anden har sagt noget fornærmende om en eller anden. Betegnelserne kan have været ret utvetydige: Tyveknægt, so, bedrager, sladderkvind og lignende. Heldigvis viser det sig næsten altid, at så stærke ord har aldrig været brugt, aldrig været tænkt brugt, og skulle de endelig være blevet brugt, beror de helt på en misforståelse. Da begge parter i reglen har nået at udtale sig, har ingen noget at lade nogen høre, og grundlaget for en fuldstændig tilbagetagelse, beklagelse og løfte om fremtidigt ikke sige lignende igen er til stede.

Vigtigere er uoverensstemmelser i husdyrhandler, læreforhold, forladen af plads i utide og især hegn og vandløbsstridigheder. Her har opmanden været på prøve, men når i langt de fleste tilfælde frem til et fornuftigt kompromis. Han har hurtigt lært sig en kølig, upersonlig stil i sagernes beskrivelse. Til gengæld understreger han i forligsprotokollaterne parternes fuldstændige enighed og beklagelse over, at det skulle komme så vidt. Lejlighedsvis ikendes en mindre bod eller regulering i pris, løn m. m.

I 1883 blev Terkild Brodersen fra Åbøl forligsmand. I hans tid mislykkedes enkelte mæglinger, og det skete også, at indstævnedene ikke mødte. Det ses også, at enkelte navne forekommer ret ofte både som klager og som klageanledninger.

En mand med to gode danske navne og et klangfuldt tysk efternavn endda med von møder op den 24. juni 1885. Nogen har sagt om ham og hans familie, at de var ringe folk. Sagen forliges. Der

Gårdejer Christian I. Lund (1866–1946), Lundsminde i Abøl, var den sidste forligsmand i Tislund sogn. (Privat eje)

er sagt noget uholdbart, og der er 6 mark til von-indehaveren, der har haft en flot håndskrift.

Den 20. november 1885 klager samme igen. Hans kone angives at sulte børnene. Forliget mislykkes. Udskrift af protokollen til klageren.

Den 6. marts 1886 har der været lidt slagsmål i Gøtterup kro. Den indstævnedede kromand møder ikke. Udskrift af protokollen.

1888 tiltræder Niels N. Schultz som forligsmand. I hans tid idømmes flere gange bøder at erlægge til Tislund sogns fattigkasse. Der er flere tilfælde af slagsmål, beskyldninger for tyveri og et par unge tjenestefolk, der blev trukket ved håret ud af sengen. Men der er megen tilgivelse tilsidst. Forelagt og underskrevet. Et par mark til fattiggassen.

To sager har plaget forligsmanden gennem flere år. Anledningen har i begge tilfælde været løs snak, der i ufuldstændig gengivelse er nået til de omtalte. I den ene var en fader fornærmet over, at det sagdes, hans børn ikke fik nok at spise, i den anden havde for år tilbage været indgået forlig. En af parterne skulle have tiet stille derefter og gjorde det ikke. Fra 1895 til 1898 fornemmes den upartiskes suk.

I 1900 tiltræder Christian Lund af Åbøl som forligsmand, og fra 1902 må protokollen føres på tysk. I hans tid er det næsten udelukkende diskussioner, hvor man er blevet lidt heftig og uoverlagt, og den sædvanlige snak om dit og dat, der altid tjenstvilligt bringes videre. Opmanden er englelig tålmodig, og de fleste mæglinger lykkes.

Der er englesang i de gensidige forsikringer om, at man ikke har ment noget ondt, tager alt i sig igen, tilgiver og aldrig vil gøre sådant igen. Man er nået frem til verdenskrigens år.

Den sidste embedshandling foregik den 19. juli 1919 og var en mægling mellem to gamle krigere, der flittigt havde gjort brug af den preussiske stats Schiedsmannsordning. Der anføres først, at mæglingen mislykkedes; men i forstuen må man have besindet sig.

Hvad forligsmanden helst ville skrive, kom til at stå: Klageren tog sin klage tilbage. Forelagt og underskrevet. Det var protokollat nr. 70 i løbet af de 40 år siden ordningens oprettelse.

Tislunds sogns protokol over forligsmandsordningen kan give anledning til smil, men også respekt. Mennesker strides. Her var det dagligdagens små uoverensstemmelser, der for det meste blev afgjort i mindelighed. Ude i den store verden var der også strid, og der blev mange landes ungdom dræbt, lemlæstet og gjort fattig.

Der hørte faderlighed til hvervet som forligsmand, og den må Tislunds udøvere have haft.

Forligsmandsbegrebet har ikke været kendt i dansk ret; men voldgiftsmanden i husdyrstridigheder har nok jævnligt haft brug for lignende evner. Om en meget kendt og agtet voldgiftsmand fortælles: Han bløw tombe gal, hvis vi itt forlisset, men winne vi haj forlisset, så gav han gelik en bajer.

Etableringen af partiet Venstre i Nordslesvig efter genforeningen 1920

Af *Agnès Schmidt Poulsen*

Under fremmedherredømmet med den nationale undertrykkelse havde de dansksindede nordslesvigere stort set med held holdt sammen på tværs af alle indenrigspolitiske skillelinjer ud fra grundsynet, at de var en befolkning, ikke et politisk parti. Men efter genforeningen opstod der vanskeligheder, da nordslesvigerne skulle finde deres plads i dansk partipolitik. Disse problemer trådte særlig klart frem i forbindelse med etableringen af partiet Venstre i landsdelen. I forvejen kunne landbopartiet Venstre regne med stor sympati, fordi det i nordslesvigeres bevidsthed stod som eksponent for højskolebevægelsen, andelsbevægelsen og i det hele taget den danske, folkelige vækkelse, der havde haft så stor betydning for nordslesvigerne i fremmedherredømmets tid, og ved det første folketingsvalg efter genforeningen, den 21. sept. 1920, fik Venstre da også 47 % af de afgivne stemmer i landsdelen, et resultat, der lå betydeligt over landsgennemsnittet. Forud for valget havde der imidlertid været stærk diskussion om, hvorledes de mange nordslesvigere med venstresympatier skulle forholde sig organisatorisk over for partiet. De dansksindedes mest fremtrædende fører fra den tyske tid H. P. Hanssen og mange med ham gik ind for, at man foreløbig i samarbejde med Venstre skulle etablere en selvstændig sønderjysk venstregruppe, der på rigsdagen særlig skulle tage sig af arbejdet med at løse landsdelens mange særproblemer, der fulgte efter genforeningen. I det følgende redegøres mere detaljeret end det hidtil har været muligt for baggrunden for denne tanke, debatten og det politiske spil omkring den og endelig for, hvorledes planen om en selvstændig organisering af et sønderjysk Venstre måtte opgives især på grund af modstand fra det kongerigske Venstre, således at de sønderjyske venstrefolk alligevel betingelsesløst måtte forsøge at tilpasse sig dansk partipolitik.

POLITISK UDVIKLING FØR APRIL 1920

I årene efter Slesvigs indlemmelse i Preussen 1866 herskede der blandt Nordslesvigs dansksindede befolkning bred enighed om at føre pro-
testpolitik overfor de tyske magthavere. Man påberåbte sig til sta-

dighed Pragfredens § 5, hvori en afstemning om nationalt tilhørsforhold stilledes nordslesvigerne i udsigt. Da det i 1879 bekendtgjordes, at paragraffen var ophævet, opstod der i Nordslesvig stridigheder om, hvilken politisk taktik der fremover skulle lægges over for de tyske myndigheder, om bl. a. landdagsmændene skulle aflægges på den preussiske forfatning. Denne såkaldte edsstrid mellem edsaflæggere og edsnægttere varede indtil slutningen af 1880-erne og endte med edsaflæggenes sejr. Men om de dansksindedes politik var der stadig modsætninger, som delvis fulgte de gamle linjer. Disse modsætninger uddybedes op mod århundredskiftet, således at der opstod to retninger, protesttilhængere og forhandlingstilhængere, som stod skarpt over for hinanden i den i 1888 oprettede fælles politiske organisation, Vælgerforeningen for Nordslesvig (Vælgerforeningen). Forhandlingstilhængernes ledende mand blev redaktør H. P. Hanssen, Hejmdal, som var landdagsmand 1890–1908 og rigsdagsmand 1906–1918. Desuden kan nævnes gårdejer H. D. Kloppenborg-Skrumsager og gårdejer Nis Chr. Nissen, begge landdagsmænd 1908–1918. Protesttilhængerne havde en markant leder i redaktør Jens Jessen, Flensborg Avis, som var rigsdagsmand 1901–1906. Efter Jessens død i 1906 førtes hans politik videre af Ernst Christiansen, Flensborg Avis, A. Svensson, Dybbøl-Posten, og gårdejer Peter Grau, Pøl.

De to fløjes tilknytning til de kongerigske partier kan karakteriseres således, at forhandlingstilhængerne fik støtte fra Venstre, mens Højre sympatiserede med protesttilhængerne.

Ved verdenskrigens udbrud i 1914 stod de to fløje omtrent lige stærkt i Vælgerforeningens tilsynsråd, dog med et flertal til forhandlingstilhængerne.

Umiddelbart efter at den tyske regering i begyndelsen af oktober 1918 havde anmodet de allierede om forhandlinger om en våbenstilstand, begyndte H. P. Hanssen åbent at arbejde for Nordslesvigs genforening med Danmark. Hans bestræbelser gik ud på at få draget en grænse i overensstemmelse med folkenes selvbestemmelsesret, hvilket han krævede i den tyske rigsdag d. 23. oktober. H. P. Hanssen ønskede kun afstået til Danmark, hvad der virkelig var dansk af sprog og sindelag, og hertil regnede han ikke Flensborg. Begge landdagsmænd var enige heri, idet dog H. D. Kloppenborg-Skrumsager senere ændrede holdning med hensyn til Flensborg.

Da det ansås for sandsynligt, at en præliminærfred hurtigt ville følge efter våbenstilstandens undertegnelse d. 11. nov. 1918, blev Vælgerforeningens bestyrelse og tilsynsråd med stedfortrædere sammenkaldt til møde d. 16. og 17. november i Åbenrå for at træffe den endelige beslutning om de krav, der skulle rejses. H. P. Hanssens forslag om samlet afstemning i området nord om Flensborg og syd om Tønder kunne imidlertid ikke samle enighed, idet nogle talte for afstemning i hele Slesvig, mens andre specielt koncentrerede sig om Mellemslesvig og Flensborg. Den endelige resolution blev et kompromis mellem de forskellige opfattelser. H. P. Hanssens forslag blev vedtaget med en tilføjelse, som gav Mellemslesvig og dermed også Flensborg mulighed for at deltage i en særskilt afstemning.

I forlængelse af de synspunkter, der var kommet frem på Åbenråmødet, indledtes der derefter en ihærdig agitation for en sydligere grænse end den, H. P. Hanssen og hans meningsfæller var talsmænd for. Under de heftige debatter i vinteren og foråret 1919 om grænsespørgsmålet (bl. a. debatten om en tredje afstemningszone i maj) fremtrådte der to fløje inden for tilsynsrådet, henholdsvis omkring H. P. Hanssen og Nis Nissen (Åbenråretningen) og omkring P. Grau, H. D. Kloppenborg-Skrumsager og redaktørerne Andr. Grau, Dybbøl-Posten og Ernst Christiansen, Flensborg Avis (Flensborgretningen). Denne deling i grænsespørgsmålet fulgte stort set delingen fra før krigen.¹

I forbindelse med forventningen om en kommende flytning af den danske grænse mod syd rejste der sig også spekulationer, som drejede sig om forhold efter genforeningen, bl. a. under hvilken form de sønderjyske vælgere skulle repræsenteres på den danske rigsdag. Herom udtalte H. P. Hanssen sig allerede i november 1918. Af et interview i et kongerigsk blad fremgår det, at H. P. Hanssen ikke regnede med straks at ville slutte sig til et bestemt parti, men ville blive stående udenfor og som hidtil samarbejde med dem alle. Der ville i årene efter genforeningen blive så mange sønderjyske spørgsmål at løse, at der ikke ville være tid til at blande sig i kongerigets. Derfor gik H. P. Hanssen ud fra, at de sønderjyske rigsdagsmænd foreløbig ville danne deres eget lille parti.² Indenrigsminister Ove Rode omtaler d. 2. dec. 1918 i sin dagbog en samtale mellem ministeriet og H. P. Hanssen. Under en drøftelse af sønderjydernes kommende deltagelse

i valg skulle H. P. Hanssen havde udtalt, at sønderjyderne ved det første valg ville danne »en særlig gruppe med fraktionstvang i nord-slesvigske anliggender, med fuld frihed for medlemmerne i de danske spørgsmål. Senere kunne de så slutte sig til partierne, når de havde set på forholdene med egne øjne.«³ Det var altså væsentligt for H. P. Hanssen, at de sønderjyske repræsentanter stod sammen i ordningen af deres egne sager. Der var egentlig ikke noget nyt heri, for også i Berlin havde de sønderjyske repræsentanter stået uden for partierne.

Om denne idé om en særlig sønderjysk gruppe stod for H. P. Hanssens egen regning, eller om han har drøftet det med andre forinden, er usikkert; men den synes at have fået en velvillig modtagelse både nord og syd for Kongeåen, hvilket fremgår af nogle udtalelser i 1920. Efter H. P. Hanssens udsagn var en særlig sønderjysk valggruppe oprindelig blevet mødt med forståelse i kongeriget og havde vundet almindelig tilslutning i Sønderjylland.⁴ Både gårdejer P. J. Refshauge, Oksbøl, dyrlæge C. O. Pedersen, Rødding, og H. D. Kloppenborg-Skrumsager erklærede, at de havde anset en sådan gruppe for berettiget i 1918.⁵ I en forklaring herpå må det være væsentligt at inddrage den uklarhed om grænsspørgsmålet, der herskede i tiden efter Tysklands kapitulation. Hvis genforeningen kom hurtigt, hvilket var en udbredt opfattelse, ville sønderjyderne ikke kunne nå at organisere sig partipolitisk. Dertil kom, at bevægelsen for en sydligere grænse endnu ikke havde manifesteret sig så stærkt, som det skete efter årsskiftet. Grænsestriden havde således endnu ikke sat så skarpe skel.

I juni 1919 blev H. P. Hanssen medlem af den radikale regering Zahle som minister for sønderjyske anliggender, hvilket gav anledning til en yderligere skærpelse af modsætningerne fra de foregående måneder i Sønderjylland. Som årsager hertil kan nævnes, at H. P. Hanssen dermed trådte ind i en udpræget partiregering, en regering, som var udgået fra Det radikale Venstre, der ikke var særlig populært i Sønderjylland bl. a. på grund af dets tilknytning til brandesia-nismen og dets holdning i forsvarsspørgsmålet.⁶ Over for Zahle havde H. P. Hanssen i et brev i maj, offentliggjort i Hejmdal 25. juni 1919, gjort det klart, at eftersom det var hans mening, at de sønderjyske rigsdagsrepræsentanter i den første valgperiode burde

holde sig uden for partierne, måtte det også være en forudsætning for hans indtræden i ministeriet, at det ikke på nogen måde måtte kunne udlægges som en partipolitisk tilslutning til ét partis politik. Selv om H. P. Hanssen således benægtede, at hans indtræden var ensbetydende med partipolitisk stillingtagen, blev han stærkt angrebet af den modsatte fløj. For modstanderne måtte det samtidig være et væsentligt moment, at ministeriet fulgte H. P. Hanssens grænsepolitiske linje.

Også i kongeriget skærpedes modsætningerne ved H. P. Hanssens udnævnelse. Det radikale Venstre havde haft regeringsmagten siden 1913 – fra valget i 1918 med Socialdemokratiet som støtteparti. Efter slutningen af krigen kom en stadig voksende uvilje mod ministeriet til udtryk, både i befolkningen og i oppositionspartierne, især på grund af den økonomiske og sociale politik. Dette førte til stærke spændinger mellem partierne, og Venstre krævede stadig mere højlydt valg.

Dertil kom løsningen af grænsespørgsmålet. På et lukket rigsdagsmøde i oktober 1918 var det lykkedes regeringen at samle partierne omkring en fællesudtalelse, hvori det fastsloges, at nationalitetsprincippet: folkenes selvbestemmelsesret var det foretrukne grundlag for grænsedragningen. Dermed havde partierne tilsluttet sig regeringens politik. Det konservative Folkeparti om end kun nølende, og den danske og sønderjyske politik var samordnet.

Nationalt interesserede kredse kunne dog ikke acceptere regeringens grænsepolitik, og de begyndte, med deltagelse af sønderjyske meningsfæller, en kampagne imod H. P. Hanssen og regeringen. I denne opposition fremtrådte to retninger. Den ene havde især opmærksomheden rettet mod Mellemslesvig og i hvert fald Flensborgs genforening (Flensborgbevægelsen), mens den anden arbejdede for et Danmark til Danevirke (Danevirkebevægelsen).

Fra årsskiftet intensiveredes agitationen, og de videregående nationale krav fik i løbet af foråret 1919 stigende tilslutning ude i befolkningen. Under indtryk heraf begyndte de konservative at svinge bort fra 1918-erklæringen. Partiet Venstre havde gennem mange år haft forbindelse med H. P. Hanssen, og i oktober 1918 stod J. C. Christensen og hele rigsdagsgruppen, med en enkelt undtagelse, på nationalitetsprincippets grund. Men også dette parti var påvirkeligt

over for de nationale stemninger, og i løbet af 1919 begyndte både J. C. Christensen og Niels Neergaard at nærme sig Flensborgstandpunktet. Flensborgagitationen havde vel gjort indtryk; men dertil kom, at partiet var i skred og stod delt på spørgsmålet. Da det for J. C. Christensen var meget væsentligt i disse år at undgå splittelse inden for Venstre, kan hans ændrede holdning samtidig være udtryk for forsøg på at holde partiet sammen. Alligevel fraveg partiet ikke reelt ministeriets politik, idet det stemte sammen med dette ved væsentlige grænsepolitiske vedtagelser (12. maj 1919 og 12. marts 1920). Derimod var der ingen vaklen hos de radikale og socialdemokraterne. De stod fast og fortsatte deres grænsepolitiske linje, hvilket medførte hårde angreb fra modstanderne for at være unationale og tyskvenlige.

Da så H. P. Hanssen uventet og uden forudgående drøftelse med oppositionen blev minister, vakte det voldsom forbitrelse hos Det konservative Folkeparti og Venstre. H. P. Hanssen blev således involveret i den kongerigske partistrid. De to oppositionspartier anerkendte H. P. Hanssens sagkundskab i sønderjyske spørgsmål, men stod i modsætning til regeringen og kunne ikke billige den politiske styrkelse, som regeringen derved opnåede. Særlig Venstre irriteredes over, at regeringen udnyttede H. P. Hanssens position, hvilket vel også bidrog til, at partiet fjernede sig fra regeringens grænsepolitik. Også imod H. P. Hanssens person rejste der sig vrede inden for Venstre, hvor de fleste havde anset ham for fremtidig venstremand. Set ud fra Venstres synspunkt kunne H. P. Hanssens tanker om, at de sønderjyske repræsentanter i den danske rigsdag ville stille sig uden for partierne, desuden svække partiets muligheder for at vælge den radikale regering. Efter afstemningen i Sønderjylland, som man regnede med ville finde sted i løbet af kort tid, skulle der afholdes nyvalg til rigsdagen. Med H. P. Hanssen som minister i den radikale regering måtte man gå ud fra, at H. P. Hanssen og de sønderjyske repræsentanter ville støtte denne regering og dermed bidrage til at sikre dens vedbliven ved regeringsmagten.⁷ J. C. Christensen og H. P. Hanssen kom faktisk ikke på talefod med hinanden efter dette.

Syd for grænsen fortsatte grænsestriden med stadig større bitterhed på begge sider, og i august 1919 sprængtes Vælgerforeningens tilsynsråd i to grupper: Flensborggruppen og Den nordslesvigske Gruppe

(af modstandere kaldet Åbenrågruppen). Af hensyn til agitationen før afstemningerne samledes Vælgerforeningen igen i november 1919, dog først efter at der havde været afholdt nyvalg. Valget styrkede Flensborgfløjen; men H. P. Hanssen bevarede et spinkelt flertal.

Ved afstemningen i marts 1920 havde den omstridte by Flensborg tysk flertal. Håbet om byens indlemmelse blev dog ikke dermed opgivet, idet afstemningen kun var vejledende. Grænsen skulle fastsættes af fredskonferencen. Under ledelse af en kreds af Danevirkefolk i København rejste der sig i hele landet en voldsom national bølge til fordel for Flensborg. »Flensborg hjem« lød slagordet, altså krav om indlemmelse på trods af stemmetallene. Kredse i Sønderjylland fattede en anden plan. På et møde i Gram d. 16. marts, hvor der foruden repræsentanter for Flensborggruppen også deltog nogle repræsentanter fra Den nordslesvigske Gruppe, fremsattes en plan om internationalisering af 2. zone og fornyet afstemning efter et vist åremål. Denne plan kunne tænkes at få større tilslutning end kravet om Flensborgs indlemmelse. En sønderjysk delegation bestående af bl. a. H. P. Hanssens meningsfælle Mads Gram, Københoved, henvendte sig til H. P. Hanssen for at få hans støtte til internationaliseringsplanen; men han sagde nej.⁸ Det samme gjorde regeringen med den begrundelse, at internationaliseringstanken lå uden for fredstraktatens rammer. Tilhængerne af internationalisering erkendte da, at hvis der skulle gøres noget for Flensborg inden grænsens endelige fastsættelse, måtte forudsætningen være regeringens fjernelse, hvad især den indflydelsesrige Danevirkefredskreds i længere tid energisk havde forberedt. Også oppositionspartierne ønskede at få ministeriet styrket; men for J. C. Christensen og Venstre bundede det næppe i ønsket om en mere aktiv grænsepolitik. J. C. Christensen og Neergaard havde efter afstemningen i marts erklæret, at man ikke på grundlag af afstemningsresultatet kunne forlange indlemmelse af 2. zone eller Flensborg. Internationaliseringstanken var de positive overfor, men var klare over, at den stred mod fredstraktaten.⁹

Over for de nationale kredsers ønske om Venstres medvirken til aktionen mod regeringen var J. C. Christensen tilbageholdende, og først d. 27. marts lod han sig af omdiskuterede grunde overtale af to repræsentanter for den sønderjyske Flensborggruppe, deriblandt H. D. Kloppenborg-Skrumsager, til at udsende et opråb med krav om valg. Grænsespørgsmålet indgik således som et led i kampen mod

den siddende regering. Disse bestræbelser førte til den såkaldte påskekrise, hvor kongen d. 29. marts 1920 afskedigede regeringen og indsatte et forretningsministerium, som dog måtte gå efter få dages forløb. Ved et forlig mellem partierne dannedes et nyt forretningsministerium d. 5. april, som derefter udskrev valg til d. 26. april.

APRIL 1920

H. P. Hanssen blev som sønderjysk minister afskediget samtidig med ministeriet Zahle. Dette gav anledning til, at Den nordslesvigske Gruppe¹ på et møde d. 6. april i Åbenrå vedtog en resolution, hvori der fordredes en genoprettelse af det sønderjyske ministerium.² På dette tidspunkt var der tilsyneladende endnu ikke afgjort noget herom. H. P. Hanssen forhandlede dagen efter med forretningsministeriet i København. I dette synes der at have været ønske om H. P. Hanssens genindtræden som sønderjysk minister; men det strandede på modstand fra Venstre og Det konservative Folkeparti. Dertil var H. P. Hanssen blevet en for omstridt person; desuden ville det kunne opfattes som accept af H. P. Hanssens grænsepolitik, og samtidig ville det derved blive tilkendegivet, at det tidligere ministeriums grænsepolitiske linje skulle fortsættes. Også i Nordslesvig modarbejdedes H. P. Hanssens indtræden. Vælgerforeningens Flensborggruppe bad indtrængende i et telegram d. 7. april forretningsministeriet om ikke at udnævne en minister, som ville modarbejde internationaliseringsplanen. Samme dag meddelte H. P. Hanssen, at han, således som forholdene lå, ikke ville kunne overtage nogen officiel stilling m.h.t. styrelsen af de sønderjyske anliggender, men stillede sig til rådighed, hvis man ønskede at spørge ham til råds.³

Flensborggruppens telegram fulgtes op af en resolution på et møde d. 10. april, hvori der udtaltes, at Flensborggruppen nedlagde »en bestemt indsigelse imod, at han [H. P. Hanssen] under nogen som helst form får enebestemmende indflydelse på ledelsen af de sønderjyske anliggender og kræver, at såfremt H. P. Hanssen benyttes som rådgiver af regeringen, en repræsentant for Flensborggruppen, da stilles ved hans side.« I den øvrige del af resolutionen udtales en ubetinget mistillid til H. P. Hanssens politik.⁴ D. 22. april drøftede Den nordslesvigske Gruppe situationen, og i den vedtagne resolution tilkendegav gruppen sin fulde tillid til tidligere minister H. P. Hanssens

politik og ønsket om, at han igen måttet blive i stand til at fortsætte det store arbejde til gavn for den sønderjyske befolkning og hele Danmark.⁵

Mens Vælgerforeningens Flensborggruppe i en resolution takkede de borgerlige partier for deres indsats,⁶ faldt der på Den nordlesvigske Gruppens møde 6. april flere kritiske bemærkninger om Venstres deltagelse i regeringen Zahles afskedigelse. Samtidig kom en stærk interesse for Venstre til udtryk bl. a. om dets stilling til internationaliseringsplanen.⁷ Under valgkampen forholdt Hejmdal sig kritisk over for Venstre, hvad en del kongerigske venstreblade blev stødt over.⁸

Af væsentlig betydning for de følgende måneders begivenheder var det, at H. P. Hanssen på det ovennævnte møde d. 22. april direkte over for sine meningsfæller fremsatte sin gamle tanke om, at de sønderjyske rigsdagsrepræsentanter skulle stille sig uden for partierne. Planen synes ellers ikke at have været særlig meget fremme i den offentlige debat, sikkert fordi genforeningen trak ud, og der var andre spørgsmål, der var mere dominerende. Først fra begyndelsen af 1920 dukkede den for alvor op igen, idet H. P. Hanssen nævnte den i et interview, hvorefter pressen begyndte at beskæftige sig med spørgsmålet. D. 27. marts fremkom Dannevirke-Modersmålet i Haderslev med en artikel, hvori tanken om en særlig sønderjysk gruppe blev varmt anbefalet. Der pegedes på, at der i nogle år ville være mange særlige sønderjyske spørgsmål, der skulle tages stilling til. Ved afgørelsen af disse ville de sønderjyske rigsdagsmænds stemmer få større vægt, når de optrådte samlet, end hvis de gik ind i partierne. Bladet, som kun få dage tidligere var blevet et venstreblad, opfattede ikke tilslutningen til en sønderjysk gruppe som værende i modstrid til partidelingen på rigsdagen. Kun i sønderjyske anliggender burde de sønderjyske rigsdagsmænd stemme sammen, ellers var de frit stillet. Til slut hed det i artiklen, at der var betydelige dele af det danske folk, som ventede, at Sønderjyllands genforening skulle kunne virke »som en fornyelse, en renaissance, ikke mindst partipolitisk.« Dette ville ikke ske, hvis sønderjyderne blot prøvede på »at udråbe nogle gængse kongerigske partifraser med endnu større kraft end vore landsmænd nord for Kongeåen. Fornyelsen skulle snarere bestå i, at det særlig partipolitiske blev trængt noget i bag-

H. P. Hanssen, der som rigsdagsmand 1906–18 havde været den nordslesvigske danskheds samlingspunkt, afgiver sin stemme i Åbenrå ved folkeafstemningen den 10. feb. 1920. – Ved sin indtræden som sønderjysk minister i det radikale ministerium Zahle var Hanssens forhold til partiet Venstre blevet stærkt belastet, og det bidrog på forhånd til at vanskeliggøre realiseringen af hans plan om etableringen af en sønderjysk særrepræsentation på Rigsdagen i tilknytning til Venstre. (Historiske Samlinger for Sønderjylland)

grunden, og det fælles danske kom noget mere til sin ret.«⁹ Kongerigsk partipolitik havde man åbenbart ikke meget tilovers for.

D. 22. april fremhævede H. P. Hanssen, at tiden var kommet til at tænke på det kommende valg, og pointerede stærkt, at de sønderjyske rigsdagsmænd burde stå sammen og føre sønderjysk politik, altså tanken om en sønderjysk valggruppe. Det fremgår af hans oplæg, at han ikke var i tvivl om, at gruppen kunne få en stærk stilling på rigsdagen. »Nu rykker vi ind i en tid, hvor der er balance

mellem partierne . . . Så er det os, der bliver tungen på vægtskålen.« Det var ikke en løs gruppering af de sønderjyske rigsdagsmænd, H. P. Hanssen forestillede sig. Han foreslog, at der skulle nedsættes et udvalg til at udforme et program for det kommende valg. Der blev ikke vedtaget noget herom, og det blev ikke nævnt i resolutionen.¹⁰

Derimod enedes man om at udbygge organisationen af Den nordslesvigske Gruppe. I de forskellige indlæg blev det fremhævet, hvor vigtigt det var med en organisation; flensborgerne var dem overlegne. Den nordslesvigske Gruppe havde hidtil kun omfattet H. P. Hanssens meningsfæller i Vælgerforeningen; men nu skulle der nedsættes udvalg i alle amter, således at gruppen fik tillidsmænd i hver kommune. Man aftalte at mødes senere til en »større grundlovgivende forsamling.«¹¹ Af udtalelsen om flensborgerne og andre lignende kunne man udlede, at Den nordslesvigske Gruppens organisering var tænkt som et modtræk mod Flensborggruppen.

At H. P. Hanssen pludselig agiterede så energisk for en sønderjysk valggruppe på rigsdagen og en udvidelse af Den nordslesvigske Gruppe må vel skyldes, at forretningsministeriet ikke havde genindsat ham som minister, således at han var afskåret fra indflydelse på de sønderjyske anliggender, hvad han på mødet udtalte stor fortrydelse over.¹² Desuden synes han også at være blevet opfordret af nogle meningsfæller. Gårdejer M. Refslund Poulsen, Bovlund, oplyser, at han og J. H. Schmidt, Vojensgård, søgte at få H. P. Hanssen til at danne en gruppe.¹³

MAJ – JUNI 1920

Regeringsdannelsen efter valget d. 26. april 1920

Ved valget d. 26. april 1920 vandt Venstre en stor valgsejr og blev opfordret til at danne regering. Allerede før valget havde J. C. Christensen skrevet til Neergaard, at når han, J. C. Christensen, efter al sandsynlighed efter valget blev kaldt til kongen, ville han pege på Neergaard som regeringsdanner. Selv ville J. C. Christensen ikke danne regering og angav som årsag, dels ulyst, dels at han var så stærkt angrebet udefra.¹ Sandsynligvis belært af erfaringen fra tidligere år ønskede Neergaard ikke at danne en regering, hvor J. C. Christensen stod udenfor. Først da J. C. Christensen indvilligede i at træde ind i ministeriet, bøjede han sig.²

Ved forhandlingerne i forbindelse med regeringsdannelsen gav

Venstres forhold til H. P. Hanssen anledning til nogle bevægede og langvarige drøftelser. Efter aftale ankom højskoleforstander Jacob Appel, Askov, til Neergaard d. 3. maj om aftenen. Over for denne erklærede Appel åbent, at han havde lyst til at blive minister igen, men havde betænkeligheder, idet han frygtede et brud med H. P. Hanssen. Derfor ønskede han først at have en samtale med denne. Neergaard gjorde det klart, at han hverken ville gøre H. P. Hanssen til minister eller generalkommissær, men tænkte sig en tremandskommission, bestående af tre medlemmer fra Vælgerforeningen, en fra hver af grænsestridens to grupper og en fra Sønderjysk Arbejderforening.³ Dermed blev H. P. Hanssen orienteret om Venstres stilling.

H. P. Hanssen rådede indtrængende Appel til at indtræde i regeringen, hvorefter Appel den følgende dag meddelte Neergaard, at han gerne ville modtage en ministerpost. Ifølge Neergaard lagde Appel megen vægt på, at Neergaard fik talt med H. P. Hanssen.⁴ At Appel ikke har stået alene med et sådant ønske om kontakt mellem Venstre og H. P. Hanssen kan et brev fra Anders Lebeck, Dannevirke, til H. P. Hanssen tyde på. Gennem Lebeck sendte kongerigske venstrefolk hilsner til H. P. Hanssen. Når valget 26. april var overstået, skulle han få at føle, at hans venner i Venstre ikke havde glemt ham.⁵

Senere på dagen d. 4. maj kom en aftale i stand gennem Appel. Neergaard har omtalt denne samtale, som efter hans indtryk »forløb under venlige former, men dog røbede ikke ringe bitterhed fra hans [H. P. Hanssens] side.« Indledningsvis havde Neergaard meddelt H. P. Hanssen, »at ministeriet ønskede så lidt som muligt at indblende sig i de sønderjyske partiforhold og ville stille sig venligt til begge sider.« Derefter havde han omtalt planen om tremandskommissionen, som H. P. Hanssen afviste. Han anså et samarbejde med en mand fra Flensborggruppen i en sådan kommission for udelukket; efter hans opfattelse ville heller ikke hans meningsfæller indlade sig på noget sådant.⁶ H. P. Hanssen havde tidligere taget afstand fra kommissionstanken over for Den nordslesvigske Gruppe med den begrundelse, at en kommissær ingen indflydelse havde, idet han var afskåret fra at deltage i minister- og rigsdagsmøder.⁷

Venstre havde således ikke i sinde at give H. P. Hanssen enerådende myndighed i sønderjyske sager, heller ikke i en venstrege-

ring. Det ville ganske givet også have mødt megen modstand blandt partiets Flensborgfolk og have stødt sønderjyske Flensborgvælgere bort.⁸ Dertil kom forholdet til Det konservative Folkeparti, som støttede regeringen. Dette parti var absolut ikke velvilligt stemt over for H. P. Hanssen. I stedet fremkom Neergaard med et kompromisforslag, hvorved Den nordslesvigske Gruppe ikke blev udelukket, men sidestillet med Flensborggruppen. Samtidig forsikrede han H. P. Hanssen, at partiet ville stille sig venligt til begge sider; det ville ikke blande sig og ikke tage parti.

Venstreregeringens grænsepolitik

Regeringens grænsepolitiske linje blev fastlagt d. 4. maj, hvor det på et møde mellem ministrene vedtoges at støtte en mellemslesvigsk delegation, som få dage senere afrejste til Paris for at søge tilslutning til planen om internationalisering af 2. zone. Vedtagelsen skete først efter en længere forhandling, under hvilken Appel ifølge Neergaard »udtalte betænkelighed ved at indlade sig for dybt med Flensborgmændene.«⁹ På ministermødet d. 6. maj foreslog Neergaard at sende en særlig delegeret til Paris for at støtte delegationen. Men regeringen ville dog ikke gøre delegationens forslag til sit og ville ikke selv fremsætte noget forslag, så længe de sejrende magter ikke havde tilkendegivet, at internationalisering lå inden for fredstraktatens rammer.¹⁰ Regeringen støttede således på den ene side internationaliseringstanken, men bandt sig på den anden side ikke til at føre en aktiv grænsepolitik, idet den ikke gav løfte om noget regeringsinitiativ. I det hele taget synes regeringen ikke at have regnet med internationalisering som en sandsynlig mulighed.¹¹

D. 26. maj fastsattes grænsen på fredskonferencen uden, at internationaliseringsplanen kom i betragtning, og d. 15. juni stadfæstede de allierede magter Nordslesvigs overdragelse til Danmark. Den danske konge underskrev traktaten d. 9. juli, og i de følgende dage fandt genforeningsfestlighederne sted i Sønderjylland.

Dannevirke-Modersmålet

Det skarpe modsætningsforhold, der opstod mellem de to sønderjyske grupper i striden om grænsens fastsættelse, gav sig konkret udslag bl. a. i en strid ved bladet Dannevirke, der ejedes af aktieselskabet Modersmålet. Striden varede indtil 1923 og drejede sig om, hvilke

af de to fløjes synspunkter, der skulle dominere bladet. I grænse-
spørgsmålet stod både redaktion, tilsynsråd og aktionærkreds delt.
Den ene af de to ansvarshavende redaktører A. Lebeck gik fuldt og
helt ind for H. P. Hanssens politik og fremsatte med skarphed sine
standpunkter i grænse-spørgsmålet, hvilket førte til hårde angreb mod
ham fra modpartens side. Da chefredaktør Nic. Svendsen forlod bla-
det i februar 1920, modsatte Flensborgorienterede aktionærer sig, at
Lebeck afløste denne. På en generalforsamling d. 23. marts vedtoges
det, at Dannevirke skulle være et venstreblad. Som chefredaktør
ansattes d. 1. juli en kongerigsk venstremand M. Strandskov Nøhr.
I perioden indtil da dominerede Lebeck bladets holdning, dog i sta-
dig modsætning til Flensborgfolkene, som på en generalforsamling
d. 10. maj sikrede sig flertal i direktion og tilsynsråd. Modsætningen
inden for bladet fortsatte også efter ansættelsen af den nye redaktør.
Bl. a. blev nogle af Lebecks artikler om en særlig sønderjysk gruppe
stoppet i juli måned.¹²

*Den nordslesvigske Gruppens forhandling om en særlig
sønderjysk gruppe*

I begyndelsen af maj kunne Dannevirke meddele, at en kreds af Den
nordslesvigske Gruppens meningsfæller havde holdt en sammenkomst
i Haderslev østeramt, og at det samme ville ske i vesteramtet. Hen-
sigten var at supplere Den nordslesvigske Gruppe, så den blev et
mere fyldigt udtryk for de anskuelser, der fandt udtryk i H. P.
Hanssens nationale politik.¹³

D. 12. maj blev Den nordslesvigske Gruppe og meningsfæller fra
alle egne af Nordslesvig, ialt ca. 350 deltagere, indbudt til møde i
Åbenrå. Forskellige emner drøftedes; men hovedformålet med mødet
var de delegeredes stilling til dansk partipolitik. H. P. Hanssens
standpunkt var velkendt inden mødet, og ifølge Refshauges erindrin-
ger havde de delegerede fra Haderslev østeramt drøftet deres stil-
lingtagen inden d. 12. maj. Refshauge havde da bestemt rådet fra at
gå med til en sønderjysk gruppe, og man enedes om at gå imod op-
rettelsen. Da Refshauge ikke selv kunne deltage d. 12. maj, har det
så været de øvrige tillidsmænd, der skulle fremføre østeramtets syns-
punkter.¹⁴

Mødet indledtes af H. P. Hanssen, der gav en længere redegørelse
for den politiske situation. Det bemærkes, at der blandt deltagerne

viste sig stor interesse for at få en orientering om Venstres standpunkt i grænsespørgsmålet.

I forlængelse af drøftelserne d. 22. april valgtes et repræsentationsudvalg på 14 medlemmer fra hele Nordslesvig, hvis opgave bestod i, som det hed i Hejmdals referat, at »gøre gruppens politiske opfat- telser gældende overalt i Nordslesvig.«

Under drøftelsen af holdningen ved det kommende valg fremsatte H. P. Hanssen sin gamle idé om, at de sønderjyske rigsdagsmænd ved det første valg og i den første valgperiode burde holde sig uden for de politiske partier i kongeriget. Selv ville han i hvert fald ikke ind i noget parti. Som tidligere henviste H. P. Hanssen til de mange særlige sønderjyske spørgsmål, som han mente bedst løstes af søn- derjyderne selv, når de stod samlet uden at være bundet af de for- skellige partier. En samlet gruppe kunne bedre sætte sine krav igen- nem. Hovedopgaven i overgangstiden var varetagelsen af de nord- slesvigske interesser, »der selvfølgelig ofte vil komme til at stå i modsætning til de kongerigske.« H. P. Hanssen synes her ikke at nære megen tiltro til, at rigsdagens partier ville lytte til de sønder- jyske rigsdagsmænds ønsker. Han forestillede sig ligefrem et mod- sætningsforhold. Hans ministertid og regeringen Venstres desavoue- ring af ham kun få dage tidligere har vel næppe kunnet undgå at påvirke ham. Selv om han i sit oplæg havde skelnet skarpt mellem nordslesvigsk og dansk, tilføjede han dog samtidig, at det ikke var hensigten at føre sønderjysk særpolitik. Gruppen skulle opløses efter den første valgperiode. Derved ville de sønderjyske vælgere også få tid til at orientere sig partipolitisk, inden de delte sig efter danske partilinjer. H. P. Hanssen betragtede således gruppen som et nød- vendigt overgangsled til dansk partipolitik.

Mens H. P. Hanssen i forelæggelsen omtalte formålet med grup- pen, dens funktion og varighed, nævnte han intet om dens vælger- grundlag. Hvad havde han tænkt sig m.h.t. Flensborggruppen? I Hejmdals referat står der kun »vi«, og intet om hvem det dækker. H. P. Hanssen tog det for givet, at gruppen stod samlet som en enig blok. Flensborggruppen var ikke indbudt til dette møde, ikke engang orienteret på forhånd, d.v.s. at kun den ene af grænsestridens to retninger var repræsenteret, hvilket på forhånd kunne tænkes at indskrænke det grundlag, gruppen skulle baseres på. Var det bevidst fra H. P. Hanssens side, eller troede han, at han kunne samle hele

den sønderjyske befolkning på disse præmisser, således at han lige-
som tidligere kunne repræsentere sønderjyderne på trods af indre
modsatninger? I 1918 tænkte han sig, at en sønderjysk gruppe skulle
repræsentere hele Nordslesvig, men her i 1920 kunne noget tyde på,
at H. P. Hanssen simpelthen ikke har ønsket at tage hensyn til Flens-
borggruppen. Det erindres, at han d. 4. maj havde meddelt Neer-
gaard, at han anså et samarbejde med Flensborggruppen i en kom-
mission for udelukket. Desuden kan nævnes valget af et repræsen-
tationsudvalg og udbygningen af organisationen, som netop skulle
bidrage til at styrke Den nordslesvigske Gruppe.

De efterfølgende talere på mødet d. 12. maj sluttede sig til H. P.
Hanssens synspunkter med undtagelse af Mads Gram, som bl. a. ud-
talte: »Grænsespørgsmålet har delt befolkningen; men denne deling
vil være ophørt, når først afgørelsen i grænsespørgsmålet er truffet,
og det ville være en fejl at opretholde den. Så kunne vi blive befriet
for de gamle synder, der hæftede ved den. Vi er mange, der mener,
at vi skal opgive den gamle gruppering og se at finde vore pladser
i dansk politik efter de herskende politiske rettelinjer.« Mads Gram
var en gang tidligere gået imod H. P. Hanssens politik ved i sam-
arbejde med Flensborgfolk at tage initiativ til internationaliserings-
planen i marts, hvilket havde skaffet ham en del kritik fra menings-
fællernes side. Gram har sikkert ikke følt sig så stærkt bundet til
Den nordslesvigske Gruppe og har vel ikke haft svært ved at se bort
fra grænsestridens skel. Anders Lebeck derimod støttede fuldt og
helt H. P. Hanssen og hans plan. Han fandt det naturligt, at de
fulgte den mand, som indtil da havde stået som deres fører. Også i
de øvrige indlæg støttedes tanken om en særlig sønderjysk gruppe,
men samtidig udtaltes interesse for samarbejde med Flensborggrup-
pen. F. eks. mente gdr. Chr. E. Christensen, Asserballe, at sønder-
jyderne var forbundet ved fælles interesser; der måtte kunne opstil-
les et program, der kunne samle dem alle.

Drøftelsen resulterede i en beslutning om, at bestyrelsen, som be-
stod af Nis Nissen, kaptajn C. C. Fischer, Åbenrå, og gårdejer Olav
Fink, Brændstrup, skulle suppleres med yderligere to medlemmer,
Martin Simonsen, Flovt, og Th. Thomsen, Toghale, således at alle
amter blev repræsenteret. Denne udvidede bestyrelse fik til opgave
at undersøge, om der inden for Flensborggruppen var stemning for
et samarbejde. H. P. Hanssen tilsluttede sig denne tanke.

Ved mødets slutning udtalte Olav Fink, at der ville »blive gjort et ærligt forsøg på samling«; men det skete på et tidspunkt, hvor Den nordslesvigske Gruppe havde været samlet for at drøfte en sønderjysk gruppe.¹⁵

Til slut kan man spørge, om udfaldet af dette møde svarede til H. P. Hanssens forventninger. Under forhandlingerne fremhævede H. P. Hanssen, at det kun var hensigten at fremkalde udtalelser om en sønderjysk gruppe; der skulle ikke tages beslutninger, hvilket heller ikke blev tilfældet. Ifølge Hejmdal var der bred enighed om det ønskelige i at danne en gruppe, således som H. P. Hanssen havde foreslået det. Omfanget af modstanden mod planen kom sandsynligvis ikke klart frem på mødet. Refshauge skriver, at ifølge de øvrige tillidsmænd fra østeramtet havde H. P. Hanssen afgjort sagen og afsluttet mødet, uden at de fik mulighed for at komme til orde med deres protest. Efter mødet mente Refshauge ikke, at han kunne gøre noget, da planerne var offentliggjort, og han nødigt ville være med til at krænke H. P. Hanssen.¹⁶ Måske har denne respekt for eller loyalitet mod H. P. Hanssen været grunden til Refshauges fravær d. 12. og til østeramtets tillidsmænds tavshed. Væsentligt for H. P. Hanssen må det imidlertid have været, at Refshauge, der var en betydningsfuld mand i østeramtet, ikke engang kom til mødet. Desuden kan nævnes, at der blandt mødets deltagere var overvejende stemning for, at Flensborggruppen blev inddraget i forhandlingerne, hvad H. P. Hanssen ikke selv havde taget initiativ til; men han viste sig dog ikke uvillig. Mødet svarede øjensynlig ikke til H. P. Hanssens forventninger, idet han sikkert havde ventet en kraftigere opbakning fra sine meningsfæller.

Både Hejmdal og Dannevirke støttede planen, og i den følgende tid fremkom en del artikler, hvori der argumenteredes for gruppen. Argumentationen indeholdt stort set ingen nye momenter.¹⁷ En enkelt undtagelse skal nævnes her. Dannevirke fremhævede i maj, at bl. a. tyskerne havde store chancer for at bjerge stemmer, hvis de kongerigske partiinteresser blev sat i første række og de sønderjyske i anden. De danske vælgere burde stå sammen og ikke splitte stemmerne på flere partier.¹⁸ Det samme gentoges af H. P. Hanssen i juni.¹⁹ Man spillede på det gammelkendte tema, som måske nok kunne gøre indtryk.

Flensborggruppens reaktion

D. 14. maj drøftede Flensborggruppen i Flensborg sin holdning til dansk partipolitik. Hvordan og hvorfor mødet kom i stand vides ikke.²⁰ Formodentlig må det ses som en reaktion på Den nordslesvigske Gruppens møde et par dage i forvejen. Heller ikke indholdet af debatten kendes; derimod en resolution derfra, som blev offentliggjort. Det var enstemmig blevet vedtaget, at gruppen ikke som sådan skulle tage stilling til indre dansk politik. »Gruppen ønsker den gamle Kongeå-grænse slettet fuldt og helt og fraråder på det bestemteste særslesvigske partidannelser samt anbefaler ved det kommende valg at støtte de partier, der har antaget sig alle danske sønderjydere sag og arbejder på en for vore sydlige forposter muligst betryggende løsning af grænseproblemet.«²¹ Dermed havde Flensborggruppen klart tilkendegivet, at den tog afstand fra den påtænkte sønderjyske gruppe. Resolutionen gav de enkelte meningsfæller mulighed for frit at organisere sig efter danske partilinjer, idet gruppen ikke opfordrede til samlet at gå ind i et bestemt parti. Ifølge Flensborg Avis skulle Det konservative Folkeparti i begyndelsen af maj måned have fremsat tilbud om, at Flensborggruppen samlet trådte ind i partiet, hvilket var blevet afvist.²² Hvilke partier, der i realiteten kunne være tale om, fremgår af resolutionens afslutning, som på forhånd udelukkede tilslutning til Det radikale Venstre og Socialdemokratiet.

Hvordan Flensborgfolkene har opfattet udspillet fra Den nordslesvigske Gruppe kan fornemmes af Flensborg-venstrebladet Dybbøl-Postens kommentarer og af et par indlæg af C. O. Pedersen i maj måned i Dannevirke. Det grundlag, på hvilket Den nordslesvigske Gruppe søgte etableret et samarbejde med Flensborggruppen, afvistest blankt af C. O. Pedersen. Kun ved at dele sig efter danske partilinjer havde man mulighed for at komme bort fra »den unaturlige skillelinje«, som grænsestriden havde sat. Den samme opfattelse havde Dybbøl-Posten.²³

I det hele taget kunne C. O. Pedersen ikke indse nødvendigheden af en sønderjysk gruppe, der specielt skulle varetage sønderjyderne interesser, for alle partier på rigsdagen havde hidtil enstemmigt været villige til at yde det mest mulige for sønderjyderne, så derfor behøvede de ikke at opføre sig, som om de havde med en modstander at gøre. Desuden ville en sønderjysk gruppe være for lille til at få no-

gen indflydelse på rigsdagen, og den havde ingen mulighed for at blive tungen på vægtskålen. Dertil havde det siddende venstreministerium et for stort flertal bag sig. Derimod kunne de sønderjyske repræsentanter få stor indflydelse inden for de enkelte partier og kunne udmærket samtidig arbejde sammen om sønderjyske spørgsmål.²⁴ En sønderjysk gruppe som overgangsled til dansk partipolitik anså C. O. Pedersen heller ikke for nødvendig. Vælgerne behøvede ikke nogen overgangstid for at kunne tage stilling; de vidste godt, om de hørte hjemme »på den ene eller den anden side af den store skillelinje i dansk politik.«²⁵ Denne udtalelse må ses på baggrund af den stadigt stigende spænding mellem regeringspartierne og oppositionen indtil marts 1920 og forløbet af påskekrisen. Nogle af de sønderjyske Flensborgfolk havde deltaget aktivt i bestræbelsen på at styrte regeringen Zahle.

At en sønderjysk gruppe skulle kunne formindske tyskernes valgchancer, afviste C. O. Pedersen. Tværtimod ville de snarere øges, ved at gruppen måtte opstille særlistes. Desuden henvistes til den danske valglov, hvorefter mandaternes fordeling skulle ske efter forholdstalvalgmåden, således at et tysk mindretal næppe kunne udelukkes.²⁶

C. O. Pedersen anså ligefrem en sådan gruppe for skadelig og også uigennemførlig. I stedet for at fjerne de gamle skel ved Kongeåen ville en sønderjysk gruppe fremme slesvigsk partikularisme, som tidligere havde været så ødelæggende for landet. Den var uigennemførlig, fordi der mellem Flensborggruppen og Den nordslesvigske Gruppe havde været uenighed ikke alene om grænsespørgsmålet, men også om mange andre spørgsmål. En sønderjysk gruppe ville falde fra hinanden ved første lejlighed på grund af indre meningsforskelle.²⁷

Til slut skal nævnes endnu en begrundelse, som C. O. Pedersen fremførte for Flensborggruppens afstandtagen fra en sønderjysk gruppe. Efter hans opfattelse var hovedgrunden for ønsket om at danne en sådan gruppe, at H. P. Hanssen ikke kunne slutte sig til noget bestemt parti. Fundamentet for partiet var H. P. Hanssen og Nis Nissen, og på et sådant fundament var samling med Flensborggruppen udelukket. H. P. Hanssen formåede ikke mere at være samlingsmærke i nordslesvigsk politik, den tid var uigenkaldeligt forbi.²⁸

Til trods for, at Flensborggruppen udtalte vilje til at slette grænsestridens modsætninger, ses det dog, at dens holdning til en sønder-

jysk gruppe i høj grad var bestemt heraf. Flensborggruppen kunne simpelthen ikke støtte en partidannelse, som var udgået fra Den nordslesvigske Gruppe og da slet ikke med H. P. Hanssen som den centrale person. I tilknytning hertil synes også de partipolitiske forhold at spille ind. C. O. Pedersen fastslog, at med Den nordslesvigske Gruppens beslutning var alle muligheder for samling udtømt, og hvert parti måtte gå sine egne veje.²⁹

Som nævnt var der inden for Flensborggruppen enighed om, at Sønderjylland skulle organiseres politisk efter de samme linjer som det øvrige Danmark, og allerede d. 14. maj havde C. O. Pedersen i et indlæg i Dybbøl-Posten opfordret sønderjyderne til at organisere sig partipolitisk. For sit eget vedkommende gik han ind for oprettelsen af venstreorganisationer og begyndte kort tid efter at afholde møder for at få sådanne oprettet. Det første fandt sted i Tønder d. 30. maj, og den følgende dag dannedes den første vælgerforening i Sønderjylland i Tønder amt. Også i Sønderborg påbegyndtes arbejdet. D. 28. maj afholdtes privat et møde i byen, hvor man enedes om at oprette en venstreforening. Der blev nedsat et udvalg for Sønderborg amt på 11 mand, som skulle indkalde til det officielle stiftelsesmøde. Blandt initiativtagerne i dette amt kan nævnes Andr. Grau, Dybbøl-Posten.³⁰

De venstreorganisationer, der søgtes dannet i hele Sønderjylland, var åbne for alle; men tilslutningen kom fortrinsvis fra flensborgsk side. Dannevirke betragtede dem med megen mistro og hævdede, at de nydannede venstreorganisationer var en ny form for Flensborg-agitation.³¹

Disse første forsøg på at få oprettet venstreforeninger skete på sønderjysk initiativ uden aktiv kongerigsk deltagelse, men bl. a. Andr. Grau havde nær kontakt til Venstres ledere og holdt Neergaard underrettet om udviklingen m.h.t. dannelsen af vælgerforeninger. Ud over at holde Venstre orienteret gjorde bl. a. Andr. Grau ihærdige forsøg på at få tilsagn fra partiet om støtte. I et brev d. 30. maj til Neergaard henviste Grau til, at kredse inden for Den nordslesvigske Gruppe ikke havde lyst til at være med til at starte et særligt nordslesvigsk parti. De ville helst slutte sig til Venstre, men nærede betænkeligheder ved at bryde med H. P. Hanssen. Det ville derfor, efter Graus mening, være af den allerstørste betydning om de sønderjyske venstrefolk kunne regne med støtte fra Venstre under valg-

kampen, »ikke blot i almindelig forstand, hvad der jo ikke kan være tvivl om, men i den forstand, at Venstres førere kommer herved og griber aktivt ind i valgkampen ved at støtte vore kandidater.« Samtidig bad han indtrængende Neergaard om at tale ved et offentligt venstremøde i Sønderborg efter genforeningsfesterne.³² Andre kongerigske venstrepolitikere fik lignende henvendelser fra Sønderjylland om at deltage i sønderjyske møder til støtte for arbejdet for Venstres organisation.

De kongerigske partiers, især Venstres, stillingtagen

Graus brev giver indtryk af, at han tilsyneladende ikke var helt sikker på Venstre, hvordan det ville stille sig til begivenhederne i Sønderjylland, og om det ville deltage aktivt i valgkampen. Det var i og for sig ikke uforståeligt, for Venstre havde endnu ikke taget stilling, kun havde Neergaard meddelt H. P. Hanssen, at partiet ikke ville blande sig. Men på et partimøde d. 3. juni drøftedes de sønderjyske henvendelser, og der var enighed om at vente med at tage arbejdet op til efter genforeningen.³³ Det er uklart, hvad der mentes med udtrykket »efter genforeningen«. Venstre påbegyndte ikke agitationen hverken efter 15. juni eller 9. juli; men i slutningen af juli måned udtalte J. C. Christensen, at Venstre først ville begynde, når sønderjyderne var trådt ind i det politiske liv i Danmark, altså først efter grundlovsændringen i september. Venstre havde åbenbart ikke hastværk med at komme ind i Sønderjylland.³⁴

Om de øvrige kongerigske partiers stilling kan det nævnes, at Det radikale Venstre forholdt sig afventende, hvorimod Det konservative Folkeparti og Socialdemokratiet indledte deres agitation henholdsvis i juni og juli. Ifølge Hejmdal afholdt de konservatives formand, landstingsmand Piper et møde i Tønder d. 6. juni for at få dannet en organisation, og d. 18. juni samledes konservative tilhængere i Haderslev.³⁵ Også Socialdemokratiet, der som det eneste af partierne havde fodfæste i Sønderjylland før 1920, begyndte at afholde møder. Allerede i foråret 1920 var der blandt de sønderjyske socialdemokratiske partiforeninger stort set opnået enighed om at tilslutte sig det danske socialdemokrati. I juni meddeltes det fra Socialdemokratiet, at de sønderjyske partiforeningers indmeldelse i det danske parti var

Venstrepolitikerens Niels Neergaard (1854–1936), statsminister 1920–24. (Det kongelige Bibliotek)

fastsat til d. 1. juli. Stauning skulle have talt ved et møde i Haderslev i slutningen af maj, men det aflystes. Det første møde fandt sted i Haderslev d. 17. juli.³⁶

Situationen i juni

Hvordan det egentlig gik med planen om en særlig sønderjysk gruppe i tiden efter mødet d. 12. maj, er der ikke fundet konkrete oplysninger om.

Tilsyneladende var der heller ikke straks gjort alvorlige skridt til dannelsen af en sønderjysk gruppe. I et brev d. 27. juni til Nis Nissen efterlyste Hans Fink handling. Han havde længe gået og tænkt på og vidste også, at andre havde gjort det samme, hvad det egentlig blev til med en sønderjysk gruppe, »skal vi roligt afvente, at landet oversvømmes af partiprofeter nordfra, som opretter organisationer i hveranden by?« Han syntes, det var på høje tid, at Den nordslesvigske Gruppe fik et program, så folk vidste, hvad den ville, og at den i det hele taget ville noget.³⁷ Planen var ikke opgivet, hvilket ses af en omtale i Hejmdal d. 16. juli af et udvalg, som var blevet nedsat »for nogle uger siden« for at udarbejde vedtægter for en sønderjysk valggruppe.³⁸

Ledelsen havde altså tøvet længe med at handle, hvilket kunne skyldes, at der var uenighed inden for Den nordslesvigske Gruppe, således at der kunne herske tvivl om tilslutning til planen. Hejmdal gav det i månederne efter mødet d. 12. maj i artikler tydeligere og tydeligere udseende af, at gruppen var en kendsgerning, ja endda at der klart og utvetydigt var taget beslutning.³⁹ Måske var man ved Hejmdal i tvivl om tilslutningen og ville på den måde påvirke meningsfællerne. Tvivlende var åbenbart Hans Fink, for han skrev d. 27. juni, at hvadenten de blev mange eller få, så skulle de danne en sønderjysk gruppe, men måske under et andet navn. Det vigtigste var at få valgt H. P. Hanssen og Nis Nissen, hvilket han troede let kunne lade sig gøre, hvis man tog fat inden alt for længe. Han vidste, at mange ikke kunne stemme på noget bestemt parti ved det første valg, men mærkede også, at mange var ved at lade sig indfange af partierne.⁴⁰

Imidlertid var det endnu ikke konstateret, hvordan stillingen var, for Den nordslesvigske Gruppe havde ikke taget stilling til en konkret plan om en sønderjysk gruppe, som indbefattede et program. Situationen kan således på dette tidspunkt betegnes som uafklaret. Ligeledes udadtil. Ganske vist kunne man ikke regne med Flensborggruppen, og af de kongerigske partier ville de konservative og socialdemokraterne ikke respektere en sønderjysk gruppe. Derimod var forholdet mellem Venstre og Den nordslesvigske Gruppe ikke afklaret. Da H. P. Hanssen i maj fremsatte sit forslag om en særlig sønderjysk gruppe, skete det uden forudgående aftaler med de kongerigske partier, men allerede inden da havde Neergaard over for ham

tilkendegivet, at Venstre ikke ville blande sig i de indre sønderjyske partiforhold.

JULI 1920

Samtaler d. 10. juli

Da Flensborggruppens venstrefolk var kommet godt i gang med organiseringen, blev Lebeck øjensynlig bekymret for en sønderjysk gruppes muligheder. Han skrev d. 5. juli til H. P. Hanssen og spurgte ham, om han ville være villig til at tale i Haderslev sammen med statsminister Neergaard, hvis Lebeck kunne få det ordnet. Han mente, det ville virke gavnligt over for »den dyrlæge Pedersen'ske agitation«. »Venstres velvillige holdning over for dig og Den nordslesvigske Gruppe er jo forudsætningen for dette.«¹ Lebeck var således ikke fremmed over for tanken om en vis forståelse mellem Venstre og Den nordslesvigske Gruppe. Ja, han antydede ligefrem, at hvis Venstre tog afstand fra en sønderjysk gruppe, kunne den ikke opretholdes. Samtidig ville en velvillig holdning fra Venstre indebære et alvorligt knæk for Flensborggruppens Venstre.

H. P. Hanssens svar kendes ikke, men d. 10. juli under genforingsfestlighederne i Haderslev henvendte Lebeck sig til Neergaard om sagen.² Ifølge Neergaard havde Lebeck fremhævet, at det omtalte møde kunne tjene til at bane vejen for den sammenslutning med Venstre, som langt de fleste inden for Den nordslesvigske Gruppe ønskede. Neergaard måtte dog først vide, om gruppen ville slutte sig til Venstre. Hertil skulle Lebeck have svaret: »Ikke straks – vi ville ikke kunne gøre det allerede nu uden at ofre vore ledende mænd [H. P. Hanssen og Nis Nissen], men det må og skal blive enden på det!« Dette kunne Neergaard ikke acceptere; hvad det drejede sig om, var stillingen ved det forestående valg. Der ville blive opstillet venstrekandidater vistnok i alle sønderjyske kredse, og ved at tale ved et møde, som var baseret på en sønderjysk særpolitik med opretholdelsen af en særlig gruppe i den kommende valgperiode, ville han komme til direkte at modarbejde de sønderjyder, som med det samme ville slutte sig til Venstre. Lebeck anmodede så Neergaard om at tale med H. P. Hanssen samme aften, hvilket afvist; Neergaard anså det ikke for opportunt.³ Derimod opsøgte han under opholdet i Sønderjylland Andr. Grau på hans kontor, men traf ham ikke.⁴ Sådan som Neergaard har refereret samtalen, kunne der ikke være tvivl

om Venstres holdning. Man kunne ikke støtte H. P. Hanssen, og Neergaard ville end ikke tale med denne. I Lebecks optegnelser findes et kort notat om samtalen, som viser, at Lebeck ikke var tilfreds med udfaldet.⁵

Senere på dagen talte Lebeck dog med andre ledende venstrepolitikere, undervisningsminister Appel og landbrugsminister Th. Madsen-Mygdal, og fandt her større velvilje. Lebeck skriver, at han gav stødet til, at de to venstrepolitikere om aftenen besøgte H. P. Hanssen,⁶ men det skete dog ikke uden efter aftale med Neergaard. Dermed kunne de, som Neergaard udtrykte det, fra første hånd få at vide, hvordan stillingen var. Neergaard konkluderede ud fra Appels referat af samtalen med H. P. Hanssen, at den havde fået et utilfredsstillende forløb. Appel og Madsen-Mygdal havde gjort det klart for H. P. Hanssen, at når om få uger venstrekandidater og kandidater for en sønderjysk gruppe stod over for hinanden, ville de første få støtte af venstrepolitikere fra kongeriget. Dette ville uundgåeligt øge modsætningerne og kaste gruppen i armene på de radikale. Heroverfor havde H. P. Hanssen udtalt, at i modsætning til Venstre havde de radikale ført en konsekvent grænsepolitik. I de sønderjyske sager var der meget, der ikke gik, som det skulle, så der ville blive god brug for en sønderjysk gruppe, hvis centrale opgave ville blive kritikken. »H. P. Hanssens holdning var helt igennem kølig og alt andet end imødekommende«, skriver Neergaard. Til slut havde Appel og Madsen-Mygdal udtrykt ønske om, at nogle repræsentanter fra Venstre fik lejlighed til at tale med tillidsmændene for Den nordslesvigske Gruppe, inden det nye parti blev dannet. Hertil skulle H. P. Hanssen have svaret undvigende; tillidsmændene måtte dog først selv have et møde.⁷

Helt så negative som Neergaards optegnelser giver indtryk af, synes forhandlingerne ikke at have været. Der var dermed skabt en kontakt mellem H. P. Hanssen og venstrerepræsentanter, og konkrete samarbejdsformer havde tilsyneladende været på tale, hvilket skulle vise sig at blive af afgørende betydning for den følgende tids begivenheder. H. P. Hanssen oplyste i august, at Appel og Madsen-Mygdal fortroligt havde givet tilbud om en alliance mellem Venstre og en sønderjysk gruppe ved valget.⁸ Neergaard har ikke omtalt et sådant forslag; måske var han uvidende om det. Forholdet mellem Neergaard og H. P. Hanssen kunne vel ikke ligefrem betegnes som

hjerteligt i denne periode, hvilket bl. a. fremgår af Neergaards optegnelser: »Til mig personlig gjorde H. P. Hanssen under hele rejsen ingen tilnærmelser, skønt jeg hilste særlig på ham ved kongemodtagelsen i Åbenrå«. Dette tilskyndede ikke til en tilnærmelse. Neergaard synes personlig stødt. Set på baggrund af Appels forhold til H. P. Hanssen forekommer det derimod ikke utænkeligt, at Appel har gjort, hvad han kunne for at få bragt en ordening i stand mellem H. P. Hanssen og Venstre. Over for Neergaard havde han desuden udtalt stor betænkelighed ved den nordslesvigske særpolitik, som ville blive en følge af H. P. Hanssens planer. En sønderjysk gruppe skulle bekæmpes, og Venstre måtte gribe ind.⁹

Sådan som Neergaard har gengivet forløbet af forhandlingerne, kunne det se ud, som om Venstre ved en afvisende holdning over for H. P. Hanssen har villet presse ham til at opgive sine planer; men han stod stejlt fast. Han nærmest provokerede ved at fremhæve Det radikale Venstres fortjenester. Måske har de to politikere dernæst tænkt, at Venstre bedre kunne påvirke meningsfællerne. En sådan konfrontation var H. P. Hanssens åbenbart ikke interesseret i. Vel sagtens frygtede han en splittelse inden for Den nordslesvigske Gruppe, hvis nogle ikke kunne modstå Venstres tilnærmelser. Mads Gram havde jo d. 12. maj anbefalet tilslutning til de kongerigske partier. Som en sidste udvej har så Appel og Madsen-Mygdal formodentlig foreslået en alliance.

H. P. Hanssen omtalte ikke Appels og Madsen-Mygdals tilsagn over for sine meningsfæller, fordi de efter hans egne oplysninger var af fortrolig art, og der spores ingen holdningsændring hos ham i den følgende tid.¹⁰ Forslaget havde åbenbart ikke hans interesse.

Den sønderjyske Gruppe

D. 16. juli meddelte Hejmdal, at det udvalg, der var nedsat til at udforme et udkast til program for en sønderjysk valggruppe, var blevet færdig, således at udkastet kunne udsendes til de ca. 400 tilidsmænd i dagene omkring d. 16. juli.

Programudkastet bestod af 10 paragraffer, hvoraf den første angav, at partiets navn var Den sønderjyske Gruppe. Derefter fulgte partiets hovedopgave, som gik ud på »at gennemføre de sønderjyske landsdeles sammensmeltning med det øvrigt rige på en sund, rolig

og frisindet måde og i en muligst kort overgangstid.« Af de enkelte programpunkter kan nævnes: statsstøtte til krigens ofre, til genrejsning af erhvervslivet, til udbygning og forbedring af trafikvæsenet og til byernes vækst. Nationalpolitisk skulle der ydes vidtgående kulturel støtte til det danske mindretal syd for grænsen, ligesom det tyske mindretal skulle garanteres fuld kulturfrihed. Som retningslinje for det almindelige lovgivningsarbejde angives til slut, at partiet ville støtte en frisindet og fremskridtsvenlig politik. Det ville gå ind for sociale reformer, for social udsoning og for en ordning af forholdet mellem arbejder og arbejdsgiver.

Sammen med programudkastet fulgte en indbydelse til møde d. 23. juli i Åbenrå »for at drøfte og vedtage programmet og tale om opstilling af kandidater til de forestående valg til folketing og lands-ting.«¹¹ Tillidsmændene blev indtrængende bedt om at komme, da der skulle tages vigtige beslutninger, og sagen hastede. Indbydelsen var underskrevet af Nis Nissen. Partiernes organisationsarbejde og Venstres holdning havde åbenbart ikke afskrækket H. P. Hanssen, men måske bidraget til, at sagen hastede. I Hejmdal blev det d. 17. juli oplyst, at Den nordslesvigske Gruppens organisation ville blive fuldendt i løbet af nogle uger.

Flensborgvenstres reaktion på samtalerne d. 10. juli

Imidlertid blev mødet mellem H. P. Hanssen og de to venstrepolitikere kendt, og rygterne begyndte hurtigt at svirre.¹² På baggrund heraf henvendte Andr. Grau sig d. 18. juli atter til Neergaard. Ryg- tet sagde, at H. P. Hanssen efter valget ville søge ind i Venstre, og at han allerede gennem landbrugsministeren og undervisningsmini- steren skulle have fået »tilsagn om en vis støtte – om end kun passiv – under den forestående valgkamp for sig og sin nordslesvigske gruppe.« Grau påpegede over for Neergaard, at sådanne rygter havde indflydelse på udviklingen i Sønderjylland i øjeblikket. D. 23. juli ville der blive oprettet en venstreforening i Sønderborg, som sluttede sig »i ét og alt til Venstre.« Det ville ikke blive en ny form for Flensborggruppen; der var fra starten adskillige mænd fra Den nord- slesvigske Gruppe med. M.h.t. Venstres udsigter i Sønderjylland var det imidlertid afgørende, om de sønderjyske venstreforeninger kunne regne med støtte fra Venstres ledende mænd imod Den nordslesvig-

ske Gruppe under valgkampen. Hvis det blev tilfældet, ville Venstre have gode muligheder på Als og Sundeved. Stillede Venstre sig derimod ikke klart eller måske passivt, ville Sundeved blive en sikker konservativ valgkreds, og Als ville gå til Den nordslesvigske Gruppe. Grau antog, at stillingen var noget lignende over hele Nordslesvig.

Grau ønskede at få rede på Venstres stilling til Den nordslesvigske Gruppe ved de forestående valg, ja, han mente endog, at de havde krav på at få klar besked, jo før jo bedre. Han hørte ikke til dem, der ikke kunne stå i parti sammen med H. P. Hanssen og forlangte ingen garantier for, at denne aldrig optoges i Venstre. Foreløbig måtte H. P. Hanssen efter Graus mening »sejle sin egen sø med sin nordslesvigske gruppe.« Hvis Venstre fik stor tilslutning, ville H. P. Hanssen, som den store opportunist han var, dog engang melde sig ind i partiet; i hvert tilfælde ville flertallet af hans vælgere. En radikalisering af vælgerne kunne H. P. Hanssen ikke gennemføre.¹³

Grau var her tydeligt nervøs over Venstres stilling og søgte at presse Neergaard, dels ved at fremhæve Venstres muligheder i Sønderjylland, dels ved at berolige med at flertallet af Den nordslesvigske Gruppe trods alt senere ville melde sig ind i Venstre, ikke i Det radikale Venstre. Ligesom Appel drog også Grau H. P. Hanssens forhold til de radikale frem. Set på baggrund af spændingen mellem partierne på rigsdagen har dette sandsynligvis været et væsentligt moment. Neergaards svar d. 10. juni på Graus brev af 30. maj om støtte havde åbenbart ikke beroliget Grau. Dette kunne tyde på, at Neergaard ikke havde givet så klart udtryk for Venstres standpunkt over for Grau, som han havde ladet det ske over for H. P. Hanssen.

Andreas Thulstrups aktivitet

D. 20. juli skrev H. P. Hanssens tidligere medarbejder i det sønderjyske ministerium, cand. jur. Andr. Thulstrup, fra København til H. P. Hanssen. Han havde været i Haderslev og havde der haft lejlighed til at tale med flere meningsfæller om valgforberedelserne og programspørgsmålet. Disse havde til hans store forbavselse udtalt, »at befolkningen i Haderslev østeramt ville stemme »Venstre«, d.v.s. forlangte, at kandidaterne ved det forestående valg tog stilling til de danske partiforhold og sluttede sig til Venstre.« Thulstrup ville derfor foreslå at kalde gruppen »Sønderjysk Venstre«, selv om der der-

ved var fare for, at en del meningsfæller faldt fra.¹⁴ Thulstrup gjorde det således klart for H. P. Hanssen, at Den sønderjyske Gruppe ikke kunne realiseres uden splittelse af Den nordslesvigske Gruppe; et kompromis var nødvendigt, »Venstre« måtte indgå i navnet. Om Thulstrup selv havde fundet på det, eller om han var budbringer for meningsfællerne i Haderslev østeramt kan ikke ses; men det er vel ikke utænkeligt, at man har drøftet, hvilke muligheder, der var for samling. Ifølge forslaget skulle en særlig sønderjysk gruppe opretholdes, blot under et andet navn. Hvorvidt forslaget indeholdt mere, kan der kun gisnes om. Sådan som Thulstrup har gengivet de haderslevske meningsfællers udtalelser, kunne det tyde på, at de ønskede en nærmere tilknytning til Venstre.

Allerede d. 21. og 22. juli, altså lige efter afsendelsen af brevet til H. P. Hanssen, førte Thulstrup samtaler med Appel.¹⁵ Hvem, der havde taget initiativet til disse, fremgår ikke af materialet. Muligvis har Thulstrup opsøgt Appel efter at have hørt om østeramtets modstand. Hvad samtalerne drejede sig om kendes fra et telegram og brev fra Thulstrup til Appel d. 24. juli. De drøftede en ordning mellem Venstre og Den nordslesvigske Gruppe. Ordningen, som de ifølge Thulstrup enedes om, gik ud på, at partiet skulle kalde sig Det sønderjyske Venstre og slutte alliance med rigsdagens Venstre m.h.t. spørgsmålet om tillægsmandaternes fordeling. Venstre skulle så ikke opstille venstrelister i de sønderjyske landsdele.

Disse samtaler førte Appel åbenbart for egen regning, for da bladet København omkring d. 21. juli henvendte sig til J. C. Christensen for at få at vide, hvordan Venstre vurderede sønderjydernes politiske stilling efter genforeningen, tog han skarpt afstand fra ideen om en sønderjysk gruppe. Ligeledes var han meget afvisende over for H. P. Hanssen. Da han blev spurgt om, hvad han troede, H. P. Hanssen havde til hensigt med en sådan gruppepolitik, svarede han, at det vidste han ikke. »Jeg søger ham ikke. Når han søger mig, taler jeg med ham; men han har ikke søgt mig i dette tilfælde. Jeg synes heller ikke, der er nogen grund for mig til at rende ham på dørene, efter at han lod sig optage i det radikale ministerium.«¹⁶

Venstres leder blev dog ikke enstemmig bakket op af partiets presse. F. eks. havde Ringsted Folketidende givet udtryk for, at man skulle »unde de hjemvendte tid til at prøve den politiske valuta, der bydes.«¹⁷

Den nordslesvigske Gruppens møde d. 23. juli

Inden Den nordslesvigske Gruppens møde d. 23. juli i Åbenrå henvendte Refshauges meningsfæller i Haderslev østeramt sig til ham, for at han nu skulle tage med. Denne gang slap han altså ikke. På mødedagen tog et stort antal deltagere fra Haderslev østeramt samlet af sted til Åbenrå, og på vejen dertil blev alle deltagere enige om, at dannelsen af en sønderjysk gruppe så vidt muligt burde forhindres. Refshauge blev bedt om at fremsætte østeramtets synspunkt på mødet.

Inden mødets begyndelse skal H. P. Hanssen have spurgt Refshauge om Haderslev østeramts stilling til Den sønderjyske Gruppe. Refshauge anså planen for umulig, men nu da den var offentliggjort, var det ikke let at komme bort fra den. I stedet foreslog han, at der oprettedes et parti, Sønderjysk Venstre, med tilslutning til Venstre, og at en deputation blev sendt til København for at få klarhed over, hvordan Venstre stillede sig. Efter Refshauges udsagn havde H. P. Hanssen erkendt gruppens vanskelige stilling og været velvillig stemt over for Refshauges tanker; men han kviede sig ved at gå ind i Venstre efter det, der var gået forud.¹⁸ Da Refshauge ikke har beskrevet sit forslag nærmere, er det ikke muligt at se, hvad det nøjagtigt gik ud på. Æn ting fremgår dog klart: gruppen skulle bibeholdes; men samtidig skulle den tilsluttes Venstre. Væsentligst er det vel nok, at man ønskede kontakt med Venstre. Også Thulstrup havde et møde med H. P. Hanssen, hvorunder han redegjorde for sine samtaler i København med Appel.¹⁹

Den nordslesvigske Gruppens tillidsmænd var indkaldt til møde for at drøfte og vedtage programmet for Den sønderjyske Gruppe. Dette blev skudt i baggrunden, idet formanden Nis Nissen foreslog, at man tog en generaldebat, om dannelsen af en selvstændig gruppe skulle fastholdes.²⁰ Baggrunden herfor var holdningen i Haderslev østeramt. Efter at H. P. Hanssen havde meddelt, at han stadig stod på sit gamle standpunkt, indledte Refshauge debatten. Stemningen i Haderslev østeramt var delt; men den var måske overvejende for ikke at danne en særlig gruppe.²¹ Af indlægget ses, at især to forhold var afgørende for Refshauges modstand, dels af grænsepolitisk, dels af partipolitisk art. Da den sønderjyske befolkning ikke kunne samles, ville der kun kunne dannes en gruppe, der bestod af H. P. Hanssens meningsfæller i grænseespørgsmålet. Kløften mellem de to grup-

per ville uddybes, fordi Den nordslesvigske Gruppe formodedes at have sympati for de partier, som Flensborggruppen ikke kunne have med at gøre. Også for Haderslev østeramt spillede det partipolitiske spørgsmål en rolle. »Og vi vil være sikrede overfor, at det ikke er en tilsløret radikalisme, vi går med til.«²² Nis Nissen protesterede imod udtrykket »tilsløret radikalisme«; han ville ikke ind i noget parti. Flere østeramtsfolk sluttede sig i de efterfølgende indlæg til Refshauge. »Befolkningen forlanger et klart standpunkt.« I andre indlæg, hvor repræsentanterne for de øvrige amter redegjorde for deres indtryk af stemningen på deres egn, støttedes H. P. Hanssens plan. Eksempelvis mente M. Refslund Poulsen ikke, at folk var klar over deres standpunkt. Venstreforeningerne dannedes næsten udelukkende af Flensborgfolk og havde kun tilslutning blandt disse. På hans egn var man absolut stemt for en sønderjysk gruppe, også blandt de mange af Sønderjysk Arbejderforenings medlemmer. En delegeret fremhævede national samling i enighed mod tyskerne, og en anden sagde, at det store flertal på hans egn ikke havde nogen indsigt i dansk politik. »Refshauge protesterede imod Refsl. Poulsens overlegne tone. Vi er klare over, hvilke partier vi ikke tilhører.«²³

Da diskussionen efter Thulstrups udsagn begyndte at blive »hid-sig og samtidig ørkesløs«, brød Thulstrup ind og sagde, at Appel havde foreslået navnet »Sønderjysk Venstre« og alliance med Venstre ved fordeling af tillægsmandaterne.²⁴ Derefter fortsatte forhandlingerne. Fra Haderslev østeramts repræsentanter blev det forlangt, at man skulle holde sig til højre for skillelinjen i dansk politik, og endnu engang blev H. P. Hanssen og Nis Nissen opfordret »til at tone rent flag«; men Nissen kunne ikke slutte sig til Venstre, »efter den storsnude udtalelse af J. C. Christensen.« Repræsentanter fra Sønderjysk Arbejderforening ønskede ikke at komme ind i dansk »partikævl«; derimod trængtes til en udjævning af de sociale modsætninger, hvilket en særlig sønderjysk gruppe kunne bidrage til. Ligesom tidligere af bl. a. Refslund Poulsen blev det fremhævet, at menigmand ikke var moden til at tage standpunkt. Som en af de delegerede udtrykte det, så kendte man den danske nordslesvigske politik og havde hidtil fulgt H. P. Hanssen. Det ville være mærkeligt at svigte ham nu. I flere lignende udtalelser blev der lagt vægt på, at det var H. P. Hanssen og Nis Nissen, man ønskede valgt.

Indtil da havde H. P. Hanssen holdt sig uden for debatten, men

tog nu ordet. Han stod fast på, at han under ingen omstændigheder ville træde ind i et bestemt parti i overgangstiden. Hovedopgaven var løsningen af de sønderjyske spørgsmål; han havde ikke lyst til at arbejde med de »indre danske småting.« Det var den sønderjyske politik, der skulle samle gruppen. Gruppens størrelse kom det ikke så meget an på, for den skulle ikke virke som lod på vægtskålen, men ved sin sagkundskab med regeringen og partierne. I sin argumentation for en sønderjysk gruppe lagde H. P. Hanssen her stor vægt på forholdet til det tyske mindretal. Først nævnte han, at en sønderjysk gruppe kunne drage hjemmetyskerne til sig i stedet for, at de sluttede sig til den tyske vælgerforening. Dette synes dog kun muligt, hvis gruppen specielt ville føre en slesvigsk politik, hvad H. P. Hanssen netop havde taget afstand fra. Senere sagde han derimod, at tyskheden kunne være så stærk, at en splittelse af danskerne kunne blive farlig. I Danmark undervurderede man tyskheden.

I sin omtale af Venstre synes H. P. Hanssen ligesom Nis Nissen bitter og skuffet over partiets holdning. »Det, der vanskeliggør en indtræden i Venstre, er den grænsepolitik, som Venstre har ført. Vi er ikke bleven støttet af Venstre, skønt V. ikke i realiteten har fastholdt de beslutninger, de har taget, og det er den stadige modsætning mellem Venstre og mig.« Men også det, at han ikke blev genindsat som minister, ser ud til at have påvirket hans vurdering af Venstre.

Han kom med nogle kritiske bemærkninger om dets ledelse af den sønderjyske politik. Venstres almindelige politik havde han derimod fra sin ungdom haft sympati for.

Refshauge svarede, at ingen nærrede mere bitterhed mod Venstre end han; men nu gjaldt det ikke grænsespørgsmålet, derimod dansk politik. Han ønskede H. P. Hanssen og Nis Nissen valgt ind, men forlangte, at de gik ind i et parti. Thulstrups forslag var han positiv overfor. Han opfattede Appels udtalelse til Thulstrup som en bro og udtalte, at Thulstrup måske kunne fremsætte de retningslinjer, der tilfredsstillede dem. Andre delte denne opfattelse; man var bange for, at en sønderjysk gruppe skulle hælde til radikal-socialistisk side.

Derefter fulgte en længere drøftelse af partiets navn. En del udtalte tvivl om navnet »Venstres« samlende muligheder, da det kunne virke afskrækkende på vælgere med en anden politisk overbevisning. Især fremhævedes dette af Sønderjysk Arbejderforenings repræsentanter. Andre, deriblandt Chr. E. Christensen, Asserballe, pegede på,

Andreas Grau (1883–1935), fra 1919 redaktør af Dybbøl-Posten, der støttede Flensborgretningen. I 1920 var Grau en af de ledende Flensborg-venstrefolk, der begyndte at oprette deres egne venstreforeninger og derved bidrog til at umuliggøre H. P. Hanssens planer om samling i et særligt sønderjysk venstre. (Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig)

at »Venstre« ikke var et bånd for deres repræsentanter. Venstre blev betragtet som et frisindet parti. Nis Nissen havde ikke noget imod »Venstre«, men ville ikke sendes til København med bundne hænder. H. P. Hanssen udtalte sig ikke.

Resultatet af drøftelserne blev, at en del af de deltagere, der havde støttet tanken om en sønderjysk gruppe, bøjede sig for Haderslev østeramt. Som Refslund Poulsen udtrykte det, hvis østeramtet øn-

skede at få »Venstre« med, så ville han gå med.²⁶ Andre kunne ikke overbevises om »Venstres« samlende muligheder, hvilket afstemningen om partiets navn viste, idet Det sønderjyske Venstre vedtoges med 110 stemmer mod 84.²⁷

Derefter nedsattes et udvalg på 12 delegerede til at udforme et program, som vedtoges enstemmigt. Dette program fik omtrent samme indhold som Den sønderjyske Gruppens, blot i en noget kortere form (6 paragraffer).²⁸ En enkelt ændring skal dog nævnes. Thulstrup kunne berolige Appel med, at ordet »stat« ikke længere omtaltes så stærkt i programmet.²⁹ I Den sønderjyske Gruppens program forekom ord som statsunderstøttelse, statshjælp, statskredit o.s.v., hvilket nok har virket for »radikal-socialistisk« for en venstremand.

Efter ønske fra de delegerede fra Haderslev østeramt nedsattes til slut et femmandsudvalg, som fik til opgave i København at forhandle med Venstre om tillægsmandater og få Venstre til at afholde sig fra at opstille kandidater i Sønderjylland. Udvalget kom bl. a. til at bestå af H. P. Hanssen, Nis Nissen og M. Refslund Poulsen.³⁰ Refshauge var blevet foreslået; hans navn er opført i listen af udvalgsmedlemmer, men er streget over og erstattet af et andet. Selv skriver han, at han havde udspekuleret en god undskyldning, da han nødigt ville for dybt ind i politik.³¹ Måske ønskede han ikke at stå over for Venstres ledere som repræsentant for en sønderjysk gruppe. Ifølge hans udtalelser på mødet havde han jo helst set en indmeldelse i Venstre, men kunne åbenbart ikke distancere sig fra H. P. Hanssen.

Mødet resulterede altså i dannelsen af en særlig sønderjysk gruppe, Det sønderjyske Venstre, som skulle samarbejde med Venstre. Et program var blevet vedtaget, således som det udtaltes i indbydelsen; men gruppen havde fået et andet navn (et kongerisk partinavn), og kandidatopstilling var slet ikke kommet på tale. Først skulle der forhandles med Venstre, hvis stillingtagen gruppen måtte være afhængig af. Det var gået anderledes end forudsat i indbydelsen. Hvem var ophavsmand til planen om Det sønderjyske Venstre, og hvordan blev planen modtaget?

H. P. Hanssen synes ikke at have været involveret i Thulstrups private samtaler med Appel; han forholdt sig tilsyneladende passiv og afventende i denne tid. Men Thulstrup orienterede ham inden d. 23. og påstod senere, at han på mødet havde refereret samtalerne

med Appel efter anmodning af H. P. Hanssen. Thulstrup var derimod aktiv, og som han skrev opsat på at få en »fornuftig ordning« i stand.³² Thulstrup kan imidlertid ikke have været ophavsmand til planen. Han deltog bl. a. ikke i sammenkomsten d. 10. juli. Det gjorde til gengæld Appel, som allerede da skulle have givet H. P. Hanssen et lignende tilsagn. På mødet d. 23. juli sagde Thulstrup, at det var Appels forslag. At Appel spillede en central rolle fremgår af, at Thulstrup allerede samme dag sendte ham et telegram for at meddele ham resultatet af mødet. »Der blev i dag efter mit forslag under henvisning til vore samtaler opnået enighed om oprettelse af et sønderjysk Venstre med alliance med Venstre ved fordelingen af tillægsmandaterne under forudsætning af, at Venstre derefter unnlader at opstille særlister som omtalt under vore samtaler.«³³ I et efterfølgende brev skrev han, at de beslutninger, som var taget, helt nøje stemte overens med indholdet af deres samtale. Appels forbindelse med planen er her tydelig. Endelig kan det nævnes, at Thulstrup efter mødet var blevet stærkt kritiseret af flere meningsfæller; man havde bl. a. beskyldt ham for at være Appels lejesvend.³⁴ Sammenholdes dette med den store interesse, Appel i maj og juli viste for at få en ordning i stand mellem Venstre og H. P. Hanssen, forekommer det sandsynligt, at han har været ophavsmand til planen.

Da der indenfor Den nordslesvigske Gruppe herskede enighed om, hvordan gruppen skulle lade sig repræsentere politisk, kan løsningen med Det sønderjyske Venstre betegnes som et kompromis, der i hvert tilfælde holdt Den nordslesvigske Gruppe samlet. I referaterne ses ingen udtalelser af H. P. Hanssen, der kunne vise, hvordan han så på Det sønderjyske Venstre; men han var indforstået med den løsning, man nåede frem til. Der var vel ikke andet at gøre. Måske anså han ikke det grundlæggende for gruppen ændret. Partiets navn var ganske vist ændret, men som Hejmdal den følgende dag pointerede, forblev den en særlig sønderjysk valggruppe.³⁵ H. P. Hanssen og Nis Nissen ville ikke blive bundet partipolitisk.

Blandt de delegerede var der en del, som kun vanskeligt kunne acceptere Det sønderjyske Venstre, og de havde stærkt kritiseret Thulstrup, fordi han indvirkede på afgørelsen.³⁶ Flere udtalelser fra mødet viser, at de var skeptiske over for dansk partipolitik, specielt over for Venstre og dets grænsepolitik; det drejede sig frem for alt om at få valgt H. P. Hanssen og Nis Nissen. Efter mødet skrev Th.

Thomsen, Toghale, som var gået imod navnet »Venstre«, til H. P. Hanssen, at han ikke rigtig var tilfreds med resultatet af det. »Det blev en friegang til Venstre, hun er mig en noget kold jomfru, som jeg i grænsespørgsmålet ikke har megen sympati for, selv om jeg ellers ikke, så vidt jeg kender til den har noget at indvende imod Venstres almindelige politik, bare vi nu ikke henter os en kurv.«³⁷ Tilhængerne af en sønderjysk gruppe var altså ikke enige i deres holdning til dansk partipolitik. En fløj bl. a. bestående af Anders Lebeck, I. H. Schmidt, Nis Nissen og Refslund Poulsen ønskede, at man foreløbig skulle indtage en mellemstilling mellem de radikale og venstrefløjen af Venstre.³⁸

Den anden fløj, Refshauge og meningsfæller, har nok opfattet navnet og de forestående forhandlinger med Venstre som en tilstrækkelig garanti for, at de ikke gik ind i »tilsløret radikalisme«. Hvad Refshauge havde tænkt sig fremgår af en udtalelse til Dannevirke 15. sept. 1920: »Vi forsøgte så at danne Det sønderjyske Venstre, hvis navn angav en retningslinje for gruppen.«

Hverken i drøftelsen eller i vedtagelsen af Det sønderjyske Venstre nævntes den trussel, som de nydannede Flensborg-venstreforeninger måtte være for det nye partis eksistens. Formodentlig gik deltagerne i mødet ud fra, at Appel havde en vis opbakning i Venstre. Den fremtrædende købmand og borgmester i Åbenrå, Holger Fink, oplyste senere, at han havde stemt for navnet Det sønderjyske Venstre i fuld tillid til Appels udtalelse.³⁹ Thulstrup synes i hvert fald ikke i tvivl og forudså ingen vanskeligheder. Han bad i et telegram Appel sørge for, at der d. 28. juli i København kunne finde en forhandling sted mellem udvalget og venstrerepræsentanter, der var forsynet med fuldmagt til at træffe bindende aftale.⁴⁰

Men netop samme dag d. 23. juli afholdtes et stort venstremøde i Sønderborg med ca. 200 deltagere. Heri deltog også to kongerigske venstrepolitikere som talere. Der nedsattes et udvalg med den opgave at få stiftet stærke venstreorganisationer i hvert eneste sogn på Als og Sundeved.⁴¹

Allerede d. 27. juli kunne J. C. Christensen meddele Neergaard, at en deputation bestående af bl. a. C. O. Pedersen, H. D. Kloppenborg-Skrumsager, Andr. Grau og Axel Sabroe, formanden for Dannevirkes tilsynsråd, ville komme til København og forhandle med Venstre d. 28. juli, altså samtidig med Det sønderjyske Venstre.⁴² Der

er ikke fundet oplysninger om, hvornår og hvorfor Flensborggruppens Venstre nedsatte dette udvalg; men utvivlsomt kan det ses som en reaktion på Det sønderjyske Venstres beslutning.

Af den sønderjyske Venstrepressen tog Dybbøl-Posten straks afstand fra Det sønderjyske Venstre. Navnet kunne kun opfattes som en camouflage, der skulle gøre det muligt for partiet at placere sig mellem Venstre og de radikale på rigsdagen, »helst med bro til begge sider til brug efter behov«. ⁴³ Dannevirke, der d. 1. juli havde fået en kongerigsk venstreleder, stillede sig afventende, men mente ikke at oprettelsen af et nyt parti havde været nødvendig. ⁴⁴

Med vedtagelsen af Det sønderjyske Venstre opstod således den besynderlige situation, at der både skulle oprettes en selvstændig venstregruppe i alliance med Venstre, og samtidig hermed oprettedes venstreorganisationer med fuld tilslutning til Venstre. Venstre måtte nu åbent tage stilling. Hvis det gik ind på en ordning med Det sønderjyske Venstre og undlod at opstille kandidater i Sønderjylland, ville det blive skæbnesvangert for Flensborggruppens Venstre. På samme måde var Venstres holdning af afgørende betydning for Det sønderjyske Venstres vælgergrundlag og opretholdelse, idet det var blevet dannet under den forudsætning, at Venstre støttede det.

Efter Dannevirkes vurdering var også de kongerigske venstreblade gennemgående afventende. De fleste fandt dog den ny partidannelse uheldig med henblik på de bestående partiforhold på rigsdagen. ⁴⁵ Da imidlertid Venstres Pressebureau henvendte sig til J. C. Christensen for at høre hans mening, fik man et klart svar. Han tog bestemt afstand fra partidannelse. Tanken, om at alle sønderjyske rigsdagsmænd skulle danne en særlig gruppe på rigsdagen, var dermed bortfaldet. Ligeledes talen om en fælles front mod tyskerne. Nu ville man tværtimod straks danne politiske partier. Det sønderjyske Venstres program stemte efter J. C. Christensens mening overens med Venstres, men Venstre havde ikke delt sig i Jysk Venstre, Fynsk Venstre o.s.v., så hvis Det sønderjyske Venstre ville det samme som Venstre, ville det hurtigt opdage, at det var »kraftspild at stå som et lille parti på rigsdagen.« J. C. Christensen sluttede af med, at Venstre antagelig snart ville begynde valgarbejdet i Sønderjylland. ⁴⁶

Hvordan Venstre skulle forholde sig til de to deputationer, skrev

J. C. Christensen om til Neergaard d. 27. juli. Efter hans skøn gjaldt det om, at begge deputationer fik et klart svar, som helst skulle udsendes gennem Ritzaus Bureau. Svaret skulle gå ud på, at ministeriet ikke kunne støtte Det sønderjyske Venstre, men måtte ønske, at vælgerne i de sønderjyske landsdele sluttede sig til Venstre og dets ministerium ved valgene uden forbehold.⁴⁷

Også A. Grau henvendte sig til Neergaard. Fra allerbedste kilde havde han fået at vide, at flertallet af Det sønderjyske Venstre ville melde sig ind i Venstre, hvis Det sønderjyske Venstre ikke opnåede samarbejde med partiet.⁴⁸

FORHANDLINGER I AUGUST 1920

Venstres stillingtagen

Den 3. august drøftede bestyrelsen for Venstre i begge rigsdagens ting, hvordan Venstre skulle stille sig til partidannelserne i Sønderjylland. Statsminister Neergaard indledte med en redegørelse for nogle samtaler, der i de foregående dage var blevet ført mellem nogle ministre og repræsentanter for de sønderjyder, som ønskede opstillet kandidater i fuld tilslutning til Venstre. Deputationen fra Det sønderjyske Venstre ville i løbet af dagen søge forhandling med Venstres bestyrelse.¹ Neergaard gjorde det klart, at der nu skulle træffes en beslutning, som kunne få vidtrækkende betydning. Der kunne formentlig regnes med stor sympati for Venstre i Sønderjylland. Spørgsmålet var så, om man skulle støtte de venstrekandidater, der opstilledes, eller om man skulle træde i forbindelse med Det sønderjyske Venstre. For Neergaard var der ingen tvivl. »Stilles der venstrekandidater op i de sønderjyske kredse, må vi støtte dem. Vil Det sønderjyske Venstre opretholde en selvstændig gruppe på rigsdagen, vil vi ikke kunne støtte det.« Undervisningsminister Appel meddelte derefter udfaldet af en samtale, han havde haft med Det sønderjyske Venstres deputation samme dags morgen. Han havde forklaret den, at valgloven udelukkede, at man både kunne støtte Venstre og samtidig optræde som selvstændigt parti, d.v.s. en klar afvisning af samarbejde.² Hvordan og hvornår valgloven er kommet ind i billedet, fremgår ikke af materialet. Ud fra referatet ser det ud, som om begrundelsen med valgloven er indlysende og almindeligt bekendt, også

af Appel. Om H. P. Hanssens reaktion herpå meddeles intet. Derimod præsenteres et nyt forslag. Over for deputationens påstand om, at det var umuligt at forhandle med den anden venstregruppe hjemme i Sønderjylland, havde Appel oplyst, at netop denne gruppe havde tilbudt, »at man ville lade de sønderjyske kredse selv opstille de kandidater, der skulle være Venstres til valgene.« Ifølge Appel skulle H. P. Hanssen have erklæret, at i så fald forelå der en ny situation. »Hvis dette tilbud kunne konstateres, ville H. P. Hanssen arbejde for en overenskomst i den retning.«

Efter denne orientering og en efterfølgende længere forhandling tilkaldtes den flensborgske delegation, som bekræftede, at Flensborggruppens Venstre var villig til at støtte den kandidat, som flertallet af venstrevælgere i hver kreds udpegede, også dem, der opstilledes uden for de af Flensborgretningen dannede organisationer, blot det var venstreorganisationer. Men det var et absolut krav, at Det sønderjyske Venstre opløstes; det kunne ikke anerkendes som en venstreorganisation. Derimod stod Venstres organisationer åbne for alle. Delegationen erklærede sig rede til forhandling med Det sønderjyske Venstre i København, hvis der viste sig mulighed for forståelse; men initiativet hertil måtte komme fra den anden part.

Denne tilbudte ordning kendes først på dette tidspunkt. Det ses ikke, hvilke venstrepolitikere der har haft kontakt med den flensborgske deputation, og hvem der har taget initiativet til en sådan ordning; kun kan det konstateres, at Venstrerepræsentanter var i forbindelse med den flensborgske delegation inden forhandlingerne med Det sønderjyske Venstre. Ifølge ordlyden ville Flensborggruppens Venstre kunne anerkende venstreorganisationer, der var oprettet af Den nordslesvigske Gruppe og ville kunne støtte en kandidat fra denne gruppe, en betragtelig indrømmelse fra Flensborggruppens side. Til gengæld måtte kravet om opløsning af Det sønderjyske Venstre anses som en alvorlig svækkelse for H. P. Hanssen og hans politik.

Kl. 1 samme dag modtog Venstres bestyrelse udvalget fra Det sønderjyske Venstre med H. P. Hanssen og Nis Nissen som ordførere. H. P. Hanssen udtalte, at udvalgets opgave bestod i at høre betingelserne og vilkårene for et samarbejde med Venstre ved valgene. Opretholdelsen af en særlig gruppe ville få stor betydning derved, at den store gruppe af arbejdere, husmænd og håndværkere

på landet endnu kunne fastholdes, mens byernes arbejdere ville gå ind i Socialdemokratiet. Formentlig var det også muligt at vinde en del af hjemmetyskerne. H. P. Hanssen søgte hermed at lokke Venstre til at støtte sig ved at stille det en stor tilslutning i udsigt; men hans argumentation gjorde ikke indtryk. Neergaard henviste til valglovens bestemmelser og til de allerede oprettede sønderjyske venstreorganisationer, som ville opstille kandidater i klar tilslutning til Venstre. Disse måtte man støtte af al evne. Venstre havde ikke ønsket at tage parti i de indre sønderjyske stridigheder, men nu, da indlemmelsen havde fundet sted, var det nødvendigt, at partiet agiterede dernede. De gamle nordslesvigske gruppeskel havde ikke noget med indre dansk politik at gøre.

H. P. Hanssen og Nis Nissen »takkede for de klare oplysninger«, og sidstnævnte bemærkede, at der altså kun var valget: at gå ind i Venstre eller lade være. Det første fandt han meget vanskeligt. Mange arbejdere var stærkt radikaliserede og trængte til at få tid til at sunde sig, hvilket bedst skete gennem en særlig sønderjysk gruppe. »Harvede man først stødt disse småkårsfolk fra sig, ville det være vanskeligt at vinde dem tilbage.« Fra Venstre svarede derpå, at partiet havde tilslutning i alle befolkningslag. Appel drejede derefter drøftelsen ind på Flensborggruppens tilbud; måske har han fornemmet en skarpere tone i replikskiftet. Om forslaget sagde H. P. Hanssen, at det var kommet ret overraskende for dem, og at det ændrede situationen. »*For mit personlige vedkommende er der intet i Venstres program, som kunne afholde mig fra at gå ind i Venstre, men vi mener at have en mission ved fastholdelsen af en særlig gruppe. Denne vor rejse er en informationsrejse, og vi har intet mandat til at træffe nogen beslutning. Vi skal forelægge de nye oplysninger for vor gruppe, der snarest skal tage stilling hertil.*« Neergaard anså Venstre for at have de bedste betingelser for at samle i Sønderjylland, eftersom muligheden for at samle alle danske sønderjyder i en gruppe ikke længere var til stede. H. P. Hanssen vurderede situationen således, at der sikkert inden for store kredse af Den nordslesvigske Gruppe ville være stærk tilslutning til en indmeldelse i Venstre, mens der derimod i andre kredse ville være modstand. Af Nis Nissen udtaltes det betydningsfulde i, at Flensborggruppen nu var villig til loyalt samarbejde. Han var sikker på, at mange af hans meningsfæller ville strække sig langt for at få afsluttet den bitre strid. En

forhandling med den anden deputation endnu samme dag anså ordførerne ikke for ønskeligt. Den nordslesvigske Gruppe skulle først have lejlighed til at drøfte sagen. Men man havde intet imod at tage initiativ til en forhandling, og det foresloges, at repræsentanter for Venstre deltog i en sådan.

Drøftelsen afsluttedes med, at folketingsmand Brorsen udtalte sin glæde over forløbet af dagens forhandlinger, og H. P. Hanssen takkede »for den forstående modtagelse, han og hans venner havde fundet – hos Venstre. Hans gruppe ville nu i løbet af ca. en uge træffe en beslutning, som skulle blive meddelt Venstre.«

Senere på eftermiddagen afholdtes et fællesmøde for Venstre i begge ting. Her vedtoges enstemmigt en henvendelse til befolkningen i Sønderjylland, hvori denne opfordredes til »at samle sig på Venstres frisindede og demokratiske grund, uanset de stridigheder, der hidtil har præget arbejdet dernede. Venstre og ministeriet vil kun kunne støtte de kandidater, der – opstillede af partiets nuværende og kommende organisationer – vil indmelde sig i Venstre på rigsdagen.«³ Henvendelsen udsendtes gennem Ritzaus Bureau.

Med denne udtalelse tog Venstre offentligt afstand fra Det sønderjyske Venstre, inden dets tillidsmænd havde haft mulighed for en drøftelse i Åbenrå. H. P. Hanssen havde dog lovet et svar inden for en uge; men det anså Venstre åbenbart ikke for nødvendigt at vente på. Måske regnede man med, at forliget var i orden, hvilket Brorsens afsluttende bemærkning kunne tyde på. Det kunne også tænkes, at man med en klar udtalelse ville påvirke Den nordslesvigske Gruppens tillidsmænd inden mødet. Dertil kommer, at J. C. Christensen på et tidligt tidspunkt både offentligt og over for regeringen tog afstand fra H. P. Hanssens parti, hvilket kan have haft indflydelse på bestyrelsens beslutninger. Et fingerpeg herom kan det være, at endog den af J. C. Christensen anviste fremgangsmåde blev benyttet. Endelig har en sådan henvendelse vel også haft betydning for Venstres flensborgske tilhængere i Sønderjylland.

De to sønderjyske venstreaviser Dannevirke og Dybbøl-Posten modtog meddelelsen om Venstres beslutning med tilfredshed. Dermed havde Venstre optrukket rene linjer for dets deltagelse i valgene i Sønderjylland og samtidig afklaret hele valgsituationen i landsdelen. Samarbejde på Venstres program var den bedste måde at udjævne grænsestridens modsætninger og til at samle sønderjyderne. De

opfordrede kraftigt tilhængerne af Det sønderjyske Venstre til at slutte sig til Venstre.⁴

Den 7. august meddelte Dannevirke, at Venstres agitationsmøder ville blive påbegyndt d. 11. august, hvor Venstres rigsdagsmænd ville gøre rede for partiets program og politik. Ganske vist havde som tidligere nævnt to kongerigske venstrepolitikere deltaget i mødet i Sønderborg d. 23. juli; dette skyldtes muligvis Graus gentagne og indtrængende anmodninger til Neergaard om støtte i kampen mod H. P. Hanssens sønderjyske gruppe.

For Det sønderjyske Venstres repræsentanter fik mødet med Venstre et andet udfald end forventet ved partiets dannelse. Hvordan reagerede H. P. Hanssen og Den nordslesvigiske Gruppens meningsfæller på denne nye situation? Efter Appels udsagn havde H. P. Hanssen udtalt villighed til at arbejde for en overenskomst som foreslået af Flensborggruppen. Af referatet af selve forhandlingen med Venstres bestyrelse fremgår imidlertid H. P. Hanssens holdning ikke helt så klart. Han udtalte sig positivt om tilbudet og ville fremlægge det for gruppen; men han gav ingen løfter om indmeldelse i Venstre. H. P. Hanssens og Nis Nissens ihærdige argumentation for en særlig gruppe viser, at dette var deres ærinde. Desuden kom de, især Nis Nissen, med nogle spidse bemærkninger mod Venstre og Flensborggruppen. Samtidig udtalte de imidlertid begge vilje til at samarbejde med den anden gruppe og takkede Venstre ved mødets slutning. Hvordan H. P. Hanssens tonefald så har været, da han takkede, kan ikke aflæses af referatet.

Fra dagene efter mødet er der ikke fremkommet udtalelser af H. P. Hanssen, som direkte kunne vise, hvor han stod. Af et brev fra Thulstrup til Appel d. 21. august fremgår det, at disse to havde en samtale efter d. 3. eller d. 4. august. Thulstrup havde da fortalt Appel, at han havde indtryk af, at H. P. Hanssen og Nis Nissen var villige til at gå ind på den foreslåede ordning. D. 21. august påstod Thulstrup, at hans formodning var rigtig på daværende tidspunkt, for H. P. Hanssen havde om aftenen d. 3. august over for Nis Nissen, Thulstrup og hans kæreste udtalt sig på en sådan måde, at de alle havde fået bestemt indtryk heraf. Sådan havde også Refslund Poulsen og de to andre medlemmer af deputationen opfattet H. P. Hanssens holdning. Den følgende dag havde H. P. Hanssen, stadig ifølge Thulstrup, udtalt det samme over for Lebeck i Haderslev. Om

aftenen havde H. P. Hanssen en konference med brødrene Holger og Olav Fink. Efter denne slog han om og ville gå ud af aktiv politik.⁵

Lebeck og H. P. Hanssen havde ganske rigtigt talt sammen d. 4. august og drøftet situationen, hvilket ses af et brev fra Lebeck til H. P. Hanssen den følgende dag. Heri skrev Lebeck, at han trods alt anså samarbejdet med Venstre for det vigtigste for H. P. Hanssen og Nis Nissen. Et valg mod Venstre ville, sådan som forholdene lå, ikke være muligt. Lebeck selv ville dog holde sig passiv; han kunne ikke agitere for Venstre sammen med Axel Sabroe, M. Strandskov Nøhr, redaktøren ved Dannevirke, og C. O. Pedersen, som i Venstres navn havde bundet hans ytringsfrihed.⁶ Et par af Lebecks artikler om en særlig sønderjysk gruppe var som nævnt i juli blevet stoppet af Dannevirkes ledelse, hvilket havde vakt stor vrede blandt Lebecks meningsfæller.⁷

Opløsningen af Det sønderjyske Venstre

Udvalget vendte tilbage fra København d. 4. august, og dagen efter kunne Hejmdal meddele, at Det sønderjyske Venstres tillidsmænd var indkaldt til møde d. 10. Der var under forhandlingerne fremkommet oplysninger, der havde skabt en ny situation, som tillidsmændene skulle tage stilling til.⁸ Hejmdal refererede, hvad der var sket, men tog ikke stilling. D. 6. august antydedes dog Det sønderjyske Venstres skæbne: »Tiden vil vise, at der i overgangstiden er en særlig national mission at løse for en sønderjysk valggruppe, og det vil hævne sig, hvis den umuliggøres.«⁹

D. 10. august samledes Det sønderjyske Venstres ca. 300 tillidsmænd fra alle egne af Nordslesvig til møde i Åbenrå for at tage stilling til resultatet af forhandlingerne i København. H. P. Hanssen indledte med at afgive en beretning om forhandlingerne. Han og Nis Nissen var blevet stillet over for en ny situation, og efter at have talt med venner og meningsfæller var de blevet enige om et standpunkt. H. P. Hanssen oplæste derefter en erklæring på Nissens og egne vegne. Heri ridsedes situationen op, som den så ud for det sønderjyske Venstre. De forudsætninger, under hvilke partiet var dannet, fandtes ikke længere. Et samarbejde med Venstre måtte betragtes som udelukket, medmindre gruppen fraveg sit principielle standpunkt, opløste sig og gik fuldstændig op i Venstre. Foruden de kon-

servative og socialdemokraterne ville også Venstre opstille kandidater i Sønderjylland, hvilket var ensbetydende med en alvorlig konkurrence for Det sønderjyske Venstre. Mens gruppens mål havde været »frugtbart nationalt arbejde«, stod den nu »i fare for at blive trængt ud i en gold politisk partikamp.« Videre hed det, at tilbudet fra Flensborggruppen om samarbejde på Venstres program desuden kunne accepteres af en del af H. P. Hanssens egne meningsfæller i grænse spørgsmålet. På baggrund heraf ønskede H. P. Hanssen og Nis Nissen ikke, at deres personer skulle stå som en hindring for et sådant samarbejde, og de anbefalede derfor Det sønderjyske Venstres opløsning. I overensstemmelse med deres tidligere udtalelser ville de blive stående uden for partierne og ikke lade sig opstille ved valget. Nis Nissen føjede til erklæringen, at denne beslutning ikke var faldet dem helt let, men den stod fast. Han bad mødedeltagerne afkorte diskussionen; der kunne måske falde bitre ord, som det var bedre at undgå.

Diskussionen efter erklæringen blev et bittert opgør mellem tilhængere og modstandere af en særlig sønderjysk gruppe. J. H. Schmidt mente ikke, at arbejderne, der havde være med til at danne en sønderjysk gruppe, ville gå ind i Venstre. Eftersom det havde vist sig, at den opfattelse, Appel havde givet udtryk for, ikke var Venstres, ville han foreslå, at de blev stående som gruppe og sendte H. P. Hanssen og Nis Nissen ind på den danske rigsdag. »Vi vil slutte op om H. P. Hanssen. Hold fast ved en sønderjysk gruppe.« I de følgende indlæg beklagedes, at man var havnet i en så uheldig situation. Eksempelvis kan citeres Refslund Poulsens udtalelse: »De, der er skyld i det, må føle sig forpligtet til at få folk – vi vil ikke hjælpe ud af det.« Nissen konstaterede, at man ikke havde villet tro på deres ord om, at de ikke ville ind i noget parti, og Olav Fink ville ikke indmelde sig i Venstre efter den illoyale måde, partiet havde behandlet dem på. Repræsentanter fra Haderslev østeramt mente derimod, at det var rigtigst at gå ind i partierne; men dermed underkendte de ikke H. P. Hanssen og hans grænsepolitik. Modstanderne fra østeramtet støttedes af Mads Gram fra vesteramtet. »Begravelsesluft i dag utiltalende, Ny tid, vi oplever – bedst at dele os efter kongerigske partier.«¹⁰

Ifølge Hejmdals referat¹¹ havde tilhængerne beklaget, at nogle af gruppens medlemmer, der havde arbejdet for Det sønderjyske Ven-

stres oprettelse, havde forhandlet på egen hånd uden om udvalget. Det antydes her, at gruppen ikke har stået samlet udadtil alligevel eller måske snarere, som en tillidsmand udtrykte det, at der har været tale om et »grundskud fra vore egne rækker.«¹² Et notat af Lebeck, om at Refshauge vistnok havde svært ved at stå for smiger fra Venstres side, kan måske give et fingerpeg om, at Refshauge havde været i kontakt med Venstre.¹³ I et andet indlæg blev det sagt, at nogle havde »taget større hensyn til stands- og særinteresser end til fædrelandets tarv.« Refshauge følte sig åbenbart ramt: »Vi vil ikke særinteresser. Andre har skyld end vi i Haderslev østeramt.«¹⁴ Forholdet til H. P. Hanssen og Venstre har sikkert stillet Refshauge i et dilemma, og han opfordrede H. P. Hanssen til eventuelt at stille sig som løsgænger, hvad denne nægtede.¹⁵

Også mod Venstre rettedes beskyldninger. Venstre var svinget bort fra Appels løfte, og dets fører havde svigtet Den nordslesvigske Gruppe.

Efter Refshauges vurdering havde H. P. Hanssen været bestemt og kort for hovedet,¹⁶ og ud fra Lebecks fragmentariske noter spores en vis bitterhed hos H. P. Hanssen i hans afsluttende kommentar. Han anbefalede kun modvilligt opløsningen af Det sønderjyske Venstre. »Almindelig glidning som i grænsespørgsmålet – sådan også her. Frafald som følge af forhandlinger med Venstre . . . Ikke føre valgkamp: »Mdm.« [Modermålet] imod os, »Dbp.« [Dybbøl-Posten] imod os – tre store partier imod os; klistre os sammen med de radikale. Det vil vi ikke.« Efter at have konstateret, at Appels og Madsen-Mygdals tilbud altså ikke holdt stik, udtrykte H. P. Hanssen en stærk kritik af venstregeringens sønderjyske politik, og opfordrede de meningsfæller, der straks meldte sig ind i Venstre, til at sørge for, at de bedste mænd kom ind på rigsdagen.¹⁷

Forslaget om opløsning af Det sønderjyske Venstre vedtoges enstemmigt, hvilket H. P. Hanssen den følgende dag kort meddelte Neergaard.¹⁸

Selv om H. P. Hanssen helst havde set en opretholdelse af en særlig sønderjysk gruppe, anbefalede han Det sønderjyske Venstres opløsning, dels fordi partiet ikke kunne holde Den nordslesvigske Gruppe samlet, dels fordi en valgkamp mod tre partier, specielt mod Venstre, vanskeligt kunne lade sig gøre. Et samarbejde med Flensborg-

gruppen på Venstres program havde været på tale; men H. P. Hanssen foretrak at holde sig uden for aktiv politik. I denne forbindelse kunne man spørge, om H. P. Hanssen havde overvejet at træde ind i Venstre og i bekræftende fald, hvorfor han ikke gjorde det?

Thulstrup var tydeligt chokeret over den vending, sagen havde taget, og som han skrev til Appel, havde han tit fortrudt, at han på mødet d. 23. juli havde refereret sine private samtaler med Appel.¹⁹ Både Thulstrup og Refshauge påstår, at H. P. Hanssen umiddelbart efter mødet med Venstre og også ved hjemkomsten havde været tilfreds med resultatet og ville gå med til den foreslåede ordning.²⁰ De kan have lagt for meget i H. P. Hanssens omtale af forhandlingen. I betragtning af den stærke kritik, der blev rejst imod dem efter opløsningsmødet for deres medvirken, kunne deres fremhævelse bagefter af H. P. Hanssens villighed opfattes som et forsvar for deres handlemåde. For Thulstrup har det vel også spillet en rolle, at han var så stærkt engageret i bestræbelserne på at finde frem til en ordning. Han kan have tolket H. P. Hanssens udtalelser, sådan som han selv ønskede dem.

På den anden side nævnte Thulstrup navne på personer, han havde talt med, og som altså skulle have fået samme indtryk som Thulstrup. Desuden tyder Lebecks brev på, at han og H. P. Hanssen havde drøftet både muligheden af at gå til valg på en særlig sønderjysk gruppe og at melde sig ind i Venstre. Lebeck rådede ham bagefter til at søge samarbejde med Venstre. Det anses derfor ikke for utænkeligt, at H. P. Hanssen kan have overvejet muligheden heraf. Han kunne vel have opnået en vis selvstændig position inden for Venstre ved at arbejde for, at hans meningsfæller i stort tal meldte sig ind i venstreorganisationerne og besatte de ledende poster eller måske ved at oprette Åbenråorienterede venstreforeninger.

H. P. Hanssen rådførte sig imidlertid også med andre meningsfæller. Thulstrup var ikke i tvivl om, at brødrene Fink havde haft afgørende indflydelse på H. P. Hanssens beslutning. Han formodede, at Olav Fink havde bearbejdet H. P. Hanssen med, at han ved at acceptere en sådan ordning siden ville blive gjort ansvarlig for hele Venstres sønderjyske politik og havde gjort ham opmærksom på frafaldet inden for selve gruppen.²¹ D. 10. august omtalte H. P. Hanssen selv et frafald som følge af forhandlinger med Venstre. Et sådant

synes ikke usandsynligt, når det erindres, hvilke betænkeligheder en del af medlemmerne gav udtryk for over for Venstre på mødet d. 23. juli. Olav Fink ville ikke ind i Venstre, og H. P. Hanssen skulle have udtalt til Lebeck, at Finks beslutning bl. a. var det, der gav det endelige stød til hans tilbagetræden.²²

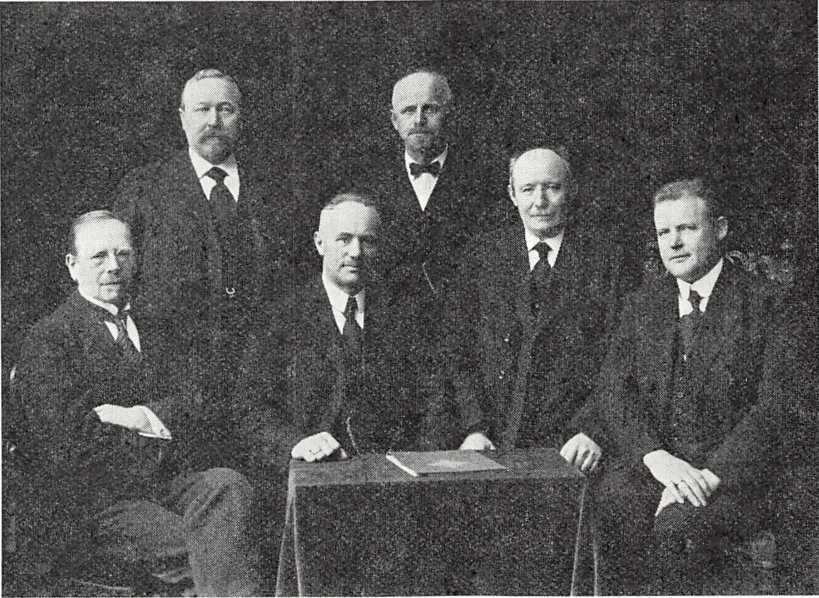
Det ville vel også være vanskeligt for H. P. Hanssen efter de hårde angreb at skulle føre valgkamp sammen med Flensborggruppens Venstre, måske tvivlede han på gruppens loyalitet. Han havde jo fulgt udviklingen ved venstrebladet Dannevirke, hvor tilsynsrådets »flensborgske« flertal søgte at begrænse Den nordslesvigske Gruppens indflydelse, specielt Lebecks.

Endelig kan det ikke udelukkes, at Venstres henvendelse til den sønderjyske befolkning har påvirket H. P. Hanssen. Denne måde offentligt at afvise samarbejde med H. P. Hanssens gruppe kunne have virket sårende på H. P. Hanssen. Ud fra flere beskrivelser af H. P. Hanssens kone, Helene Hanssen, ville det ikke være utænkeligt, om hun har bestyrket ham i hans beslutning. Hun stod skarpt over for Venstre, og i særdeleshed kunne hun ikke lide J. C. Christensen.²³

Venstrepolitikeres reaktion på mødet

Dagen efter opløsningsmødet udsendte Appel og Madsen-Mygdal en erklæring, hvori de oplyste, at de under den private samtale med H. P. Hanssen d. 10. juli stærkt havde fremhævet ønsket om, at der optoges en forhandling med Venstre inden tillidsmandsmødet d. 23. juli. Desuden havde de betonet, at Venstre måtte støtte de kandidater, der blev opstillet i tilslutning til Venstre. Hejmdal kommenterede erklæringen således, at der ikke var noget positivt urigtig i den; men de to politikeres udtalelser til H. P. Hanssen og andre inden for gruppen var blevet opfattet som et tilsagn fra Venstre.²⁴

Med denne erklæring gjorde Appel sin stilling til Venstre og Det sønderjyske Venstre klar. Hans holdning indtil da forekommer umiddelbart ret tvetydig. Hvad han og Madsen-Mygdal præcis sagde til H. P. Hanssen d. 10. juli kan ikke efterspores, derimod kan Thulstrups breve til Appel næppe tolkes på anden måde, end at Appel har givet visse forhåbninger, måske endda tilsagn om en ordning med Venstre. Da deputationen fra Det sønderjyske Venstre mødte til forhandling med Venstre, var det netop Appel, der meddelte, at

Ved det første rigsdagsvalg efter genforeningen fik Venstre syv mandater i Nordslesvig. Mens de fire folketingsmænd alle tilhørte Åbenrå-retningen, blev Flensborg-venstre repræsenteret i Landstinget af H. D. Kloppenborg-Skrumsager, som ikke er med på billedet. Fra venstre ses folketingsmændene Anders Lebeck, Christen Ernst Christensen, P. J. Refshauge og Mads Gram, samt landstingsmændene H. Jepsen Christensen og Andreas Karberg. (Historiske Samlinger for Sønderjylland)

en ordning på grundlag af Det sønderjyske Venstre ikke kunne lade sig gøre. Efter referaterne at dømme berørtes end ikke Appels forbindelse med Det sønderjyske Venstre. Endelig udsendtes så erklæringen d. 12. august.

Som en forklaring på Appels optræden kunne man fremdrage hans stilling: han var minister i en venstre-regering og var samtidig sønderjyde og tilhænger af H. P. Hanssens politik. Ved regeringsdannelsen i maj ville han f. eks. ikke tage imod en ministerpost uden forudgående drøftelse med H. P. Hanssen, da han ikke ønskede et brud med denne. Desuden viste han sig både i maj og juli meget interesseret i at få en forståelse i stand mellem Venstre og H. P. Hanssen, at få knyttet H. P. Hanssen til Venstre.

Da H. P. Hanssen søgte at realisere sin sønderjyske valggruppe, måtte Appel som venstremand tage afstand fra den; men samtidig

søgte han at vende gruppen over mod Venstre. Da han d. 3. august på Venstres vegne afviste Det sønderjyske Venstre med henvisning til valgloven, lød det, som om denne regel ikke var fremmed for ham; måske har han ikke i juli nøjere tænkt på, hvordan en sønderjysk gruppe i alliance med Venstre kunne gennemføres i praksis, eller måske havde han ikke forestillet sig, at Det sønderjyske Venstre skulle være et selvstændigt parti, men at det skulle støtte Venstre. Det væsentligste var vel at få en dialog i gang mellem Venstre og Den nordslesvigske Gruppe og få afværget sønderjysk særpolitik. Måske har Appel ligesom tidligere forsøgt mæglerens rolle for at undgå et brud mellem H. P. Hanssen og Venstre.

Også J. C. Christensen kommenterede H. P. Hanssens oplysninger på Åbenråmødet d. 10 august: »Jeg har ikke forhandlet med nogen og ikke lovet nogen noget, og jeg kan derfor intet sige.«²⁵

SAMMENFATNING

Tanken bag det oprindelige forslag var, at en sønderjysk valggruppe så vidt mulig skulle repræsentere hele den sønderjyske befolkning; men som det viste sig, kunne det ikke lade sig gøre i 1920. Heller ikke en snævrere gruppe, Den sønderjyske Gruppe/Det sønderjyske Venstre, lod sig gennemføre. Hvilke motiver havde H. P. Hanssen til at foretrække en sønderjysk valggruppe, og hvorfor mislykkedes planen?

At H. P. Hanssen skulle have ønsket en sønderjysk gruppe af personlige hensyn for dermed at få garanti for selv at blive valgt ind på rigsdagen, afvises endog af det flensborgsindede tidsskrift Grænsevagten som meningsløs. H. P. Hanssen ville altid være sikker på at blive valgt.¹

H. P. Hanssen havde fra sin ungdom beskæftiget sig med sønderjysk politik, og ifølge egne udtalelser var det især løsningen af de sønderjyske spørgsmål, der optog ham ved genforeningen. »Indre danske småting« var han ikke interesseret i at arbejde med. De sønderjyske spørgsmål løstes bedst af sønderjyderne selv, da de havde mest kendskab til forholdene. Dette tænkte han sig kunne ske gennem en samlet sønderjysk repræsentation på den danske rigsdag. Det var de praktiske spørgsmål i forbindelse med genforeningen, der skulle holde gruppen sammen, således at der blev ført en sønderjysk

politik, der var i overensstemmelse med sønderjyske interesser uden partipolitisk indblanding.

Ud fra en vurdering af de sønderjyske forhold talte ifølge H. P. Hanssen også meget andet for dannelsen af en særlig gruppe, bl. a. sønderjydernes ukendskab til dansk partipolitik, fastholdelsen af småårsstanden og samling mod tyskheden.

Derudover kunne nogle udtalelser tyde på, at H. P. Hanssen regnede med, at gruppen kunne få en vis position på rigsdagen. Han nævnte i april muligheden af, at gruppen kunne blive tungen på vægtskålen, derimod udtalte han det modsatte i juli. Her må det tages i betragtning, at situationen da var en ganske anden, idet H. P. Hanssen her stod over for meningsfæller, som var modstandere af en uafhængig gruppe med selvstændig rolle. Desuden havde valget i april forrykket styrkeforholdet mellem partierne.

Tillige synes gruppen tiltænkt en vis mission på rigsdagen ved, som det hed, at lære partierne at samarbejde og tænke mere på fædrelandets vel end på partitaktiske manøvrer. En sønderjysk gruppe skulle ikke have nogen bestemt partipolitisk tilknytning, men samarbejde med alle partier. Selv var H. P. Hanssen ikke interesseret i at blive bundet af partipolitiske hensyn, hvilket han fastholdt indtil Det sønderjyske Venstres forlis. Man kunne henvise til en politisk parole, som H. P. Hanssen ofte gentog både før og efter 1920, og som lød: »Vi er et folk, ikke et parti.«²

Om der ligefrem gennem en sønderjysk gruppe tilstræbtes en politisk genforening mellem Venstre og Det radikale Venstre, som Dybbøl-Posten antydede og Grønsevagten påstod, kan vanskeligt afgøres på det foreliggende materiale. Ifølge Grønsevagten skulle redaktøren ved Hejmdal, Niels Hansen, året før have udtalt, at det var en passende opgave for sønderjyderne at genforene disse skilte elementer. Tidsskriftet konkluderede, at »brobyggningsplanen« sikkert har ligget bag H. P. Hanssens og Nis Nissens forestillinger om gruppens fremtidsprogram. »Det nye parti skulle nærme parterne til hinanden, indtil de radikale på ny kunne gå op i Venstre, derved at Venstre selv lod sig radikalisere.«³

Lebeck og andre var åbenbart ikke fremmed over for tanker, der gik i samme retning Helt klart fremgår det af et brev, som Lebeck ganske vist først skrev i 1921: »Jeg betragter det ikke som udelukket, at som Venstre før har været ét, vil det kunne blive ét igen.«⁴

Derimod synes der ikke at kunne udledes noget om H. P. Hanssens standpunkt herom.

Den nordslesvigske Gruppe havde skilt sig ud på grundlag af fælles grænsepolitisk syn; da partiorganisationsspørgsmålet blev bragt på bane, splittedes gruppen i to fløje. Generelt var der sympati for Venstres program i gruppen. Også H. P. Hanssen var venstremand, men besluttede at stille sig uden for partierne. For det første foretrak han dannelsen af en sønderjysk gruppe, og for det andet kunne han ikke melde sig ind i Venstre på grund af dets grænsepolitik. Dertil kom desavoueringen af H. P. Hanssen ved regeringsdannelsen i maj og det voksende modsætningsforhold mellem H. P. Hanssen og Venstre og især mellem førstnævnte og J. C. Christensen, hvilket nok væsentligt har bidraget til H. P. Hanssens fastholdelse af tanken i 1920. Mange, deriblandt Lebeck, J. H. Schmidt, Refslund Poulsen og Nis Nissen, støttede ubetinget H. P. Hanssen, – han var jo den ubestridte politiske fører under fremmedherredømmet. Partipolitik var i den forbindelse underordnet. For andre bl. a. Refshauge og Gram var det derimod væsentligt at få klarlagt gruppens partipolitiske standpunkt. De frygtede en tilknytning til Det radikale Venstre, hvad de ikke kunne acceptere. I grunden ønskede de helst en politisk organisering på linje med kongerigets og ville i samarbejde med Flensborggruppen slutte sig til Venstre. En sønderjysk gruppe ville ikke bidrage til at slette grænsestridens modsætninger. Alligevel gik de med til en gruppe, hvor et kongerigsk partinavn kom med i navnet. H. P. Hanssen og flere med ham kunne tilslutte sig dette, mens andre ikke kunne acceptere forhandling med Venstre. Da Venstres stilling og Flensborggruppens tilbud var meddelt dem, delte gruppen sig. D.v.s. at uanset, hvad H. P. Hanssen gjorde, ville Den nordslesvigske Gruppe blive splittet, idet nogle prioriterede det sønderjyske og grænsespørgsmålet, mens andre prioriterede det partipolitiske. H. P. Hanssen valgte at forholde sig passiv, ligesom Lebeck havde sagt, at han ville. Som foreslået kunne han have stillet sig som løsgænger, men han afslø, sikkert fordi han derved ville komme til at stå alene på rigsdagen og ikke med en samlet sønderjysk repræsentation bag sig.

Flensborggruppen kunne i 1920 ikke støtte en sønderjysk gruppe, som var foreslået og forberedt af H. P. Hanssen og udgået fra Den

nordslesvigske Gruppe. Dertil var modsætningerne alt for store – man kunne under ingen omstændigheder være med til bagefter at godkende H. P. Hanssens grænsepolitik og hans indtræden i det forhadte radikale ministerium. Grænsevagten skrev i august 1920, at H. P. Hanssens »ministerudnævnelse gjorde skellene i Sønderjylland så dybe, at han for al fremtid mistede sin stilling som samlende fører«. Han havde muligvis evnet at realisere tanken om en sønderjysk gruppe i 1918, men spildte enhver mulighed for det ved at gå ind i en partiregering. Hensynet til hans kolleger i regeringen havde bundet ham på for mange måder.⁵ Under grænsestriden havde Flensborggruppen haft kontakt med oppositionspartierne; man vidste udmærket, hvilke partier man sympatiserede med. Flensborggruppens venstrefolk, bl. a. dyrlæge C. O. Pedersen, Andr. Grau og H. D. Kloppeborg-Skrumsager, begyndte hurtigt at agitere for dannelsen af venstreforeninger. Man ønskede fuld tilslutning til kongerigets Venstre og forsøgte gang på gang at få partiets tilsagn om støtte.

Som nævnt viste Den nordslesvigske Gruppens meningsfæller på møder stor interesse for Venstre. Også blandt Flensborgfolkene var der tilslutning til partiet. Venstre kunne sikkert forvente at få stor tilslutning i Sønderjylland; men H. P. Hanssens forsøg på at danne en sønderjysk gruppe samtidig med, at Flensborggruppen oprettede venstreforeninger, måtte vanskeliggøre partiets muligheder. Problemet for Venstre bestod i, at partiet havde tilhængere i både Flensborggruppen og Den nordslesvigske Gruppe. På den ene side stod H. P. Hanssen, som utvivlsomt ville blive fulgt af mange tilhængere, således at en sønderjysk gruppe kunne blive en alvorlig konkurrent for Venstre. På den anden side stod de af Flensborggruppen oprettede venstreforeninger. Herfra fremhævedes det, at hvis Venstre forholdt sig passiv, ville de konservative og Den nordslesvigske Gruppe tage stemmerne. Venstre valgte i juni at forholde sig afventende, sikkert ud fra den betragtning, at hvis sønderjyderne selv kunne ordne parti-forholdene, behøvede Venstre ikke at tage parti og kunne derved undgå modsætningsforhold til de to grupper.

Med beslutningen om dannelsen af Det sønderjyske Venstre blev Venstre direkte draget ind i sønderjysk partipolitik. Neergaards udtalelse, om at der skulle træffes en beslutning af vidtrækkende betydning, kunne tyde på, at Venstres organisation i Sønderjylland

blev anset for at være af stor vigtighed for partiet. Man var enige om et afslag til H. P. Hanssen. Venstre kunne ikke desavouere de sønderjyske venstreforeninger; men også andre forhold kan have påvirket Venstres holdning. Partiet har muligvis frygtet en svækkelse i forholdet til de andre partier, hvis det ikke selv straks fik fodfæste i Sønderjylland. Desuden havde man fra Grau fået at vide, at flertallet af Det sønderjyske Venstre ville slutte sig til Venstre, hvis det ikke opnåede samarbejde med Venstre. Indadtil kunne man forestille sig, at en sønderjysk venstregruppe muligvis kunne optræde som en splittelsesgruppe, og derved skabe indre brydninger. Endelig ville en sådan særlig gruppe kunne svække enheden inden for partiet. Venstre var ikke opdelt i landsdelspartier.

I den periode, hvor Venstres forhold til sønderjysk partipolitik afklaredes, aftegnede der sig forskellige fløje inden for partiet. Som nævnt var der stort set enighed om at tage afstand fra sønderjysk særpolitik; derimod var der divergerende opfattelser af H. P. Hanssen og den holdning, Venstre skulle indtage over for ham. Mens politikere som Madsen-Mygdal og Appel syntes meget interesseret i at få draget H. P. Hanssen og hans meningsfæller ind i et samarbejde med Venstre, var det modsatte tilfældet med J. C. Christensen. Han var meget afvisende over for H. P. Hanssen, hvilket nok bundede i H. P. Hanssens optagelse i den radikale regering, hvorved han havde bremset Venstre. Af begivenhedsforløbet ses det, at J. C. Christensen i høj grad udnyttede den position, han havde i partiet til at få indflydelse på regeringens politik. Han udtalte sig bl. a. offentligt om henholdsvis Den sønderjyske Gruppe og Det sønderjyske Venstre, inden den samlede regering offentligt havde taget stilling, og han gav Neergaard direktiver m.h.t. de to sønderjyske deputationer.

Med opløsningen af Det sønderjyske Venstre var partiforholdene blevet afklaret; Sønderjylland skulle organiseres efter de samme linjer som i det øvrige land. Mange tilhængere af Det sønderjyske Venstre meldte sig ind i Venstre; men dermed var modsætningerne ikke bilagt. I en skriftlig overenskomst delte Åbenrå- og Flensborgretningen i partiet de syv opstillingskredse mellem sig inden valget d. 21. sept. 1920. Ved valget blev Venstre det sejrende parti og fik fire kredsmandater ud af syv. De fire kandidater Åbenråvenstre havde opstillet blev valgt (Mads Gram, Anders Lebeck, Chr. E. Christensen og

P. J. Refshauge), hvorimod Flensborgvenstre ikke blev repræsenteret. Dermed var kimen lagt til fortsat modsætningsforhold i de følgende år.

KILDER OG LITTERATUR

Utrykte kilder

Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Åbenrå:

Vælgerforeningen for Nordslesvig: 1908–21. Forhandlingsprotokol for bestyrelses- og tilsynsrådsmøder. 1920. Forhandlingsprotokol for Den nordslesvigske Gruppe. (*Niels Hansen*).

De samvirkende Venstreforeninger i Sønderjylland: Forhandlingsprotokol 1924–32.

Chr. E. Christensens arkiv: Sager vedr. folketingsvalgene 1924, 1929, 1932, landstingsvalget 1928 og partiet Venstre. Breve fra forskellige. Forskelligt. Sager vedr. Dybbøl-Posten.

Mads K. Grams arkiv: Breve fra forskellige.

H. P. Hanssens arkiv: Optegnelser til foredrag, kronologisk ordnet. Korrespondancesager vedr. H. P. Hanssens virksomhed som dansk rigsdagsmand. Breve fra forskellige.

H. D. Kloppenborg-Skrumsagers arkiv: Sager vedr. virksomheden som landstingsmand. Breve fra forskellige.

Anders Lebecks arkiv: 1918–21. *Optegnelser under verdenskrigen*. 1923–25. *Optegnelser sommeren 1923*, fortsat sommeren 1924, fortsat og sluttet 1925. 1923. Korrespondance især vedr. *Modersmålet*. 1918–20. *Referater af Vælgerforeningens møder*. Breve fra forskellige.

Nis Chr. Nissens arkiv: Breve fra forskellige.

Niels Skrumsager arkiv: Sager vedr. folketingsvalget 1924.

Andreas Thulstrups arkiv: Breve og program for Den sønderjyske Gruppe.

J. H. Schmidts arkiv: Breve fra forskellige.

Rigsarkivet, København:

Venstres arkiv: Forhandlingsprotokoller for rigsdagsgruppernes fællesmøder 1917–24.

Niels Neergaards arkiv: Bind 8. Politiske *optegnelser*. 30. okt. 1912–26. juli 1920. Breve fra forskellige.

Jacob Appels arkiv: Breve.

Trykte kilder og litteratur

Oluf Bertolt, Ernst Christiansen og Poul Hansen: En bygning vi rejser. II. 1955.

Bladet »Dannevirke« 1838–1938. 1938.

Bogen om H. P. Hanssen. 1948.

Bogen om J. C. Christensen. 1941.

L. P. Christensen: Slesvig delt. 1922.

Dannevirke-Modersmålet 1920.

Den danske rigsdag 1849–1949. 1951.

Dybbøl-Posten 1920.

- Troels Fink: Den parlamentariske basis for H. P. Hanssen som medlem af ministeriet Zahle. (Historie XI, 4, 1976 s. 429–492).
- Troels Fink: Rids af Sønderjyllands historie. 1946.
- Troels Fink: Sønderjylland siden genforeningen i 1920. 1955.
- N. J. Gotthardsen: På vagt for Danmark. 1946.
- Mads K. Gram og P. J. Refshauge: Striden om »Dannevirke«. 1923.
- Grønsen. Statsradiofonien grundbog. 1955.
- Grønsevagten 1919–20.
- H. P. Hanssen: Dagbogsoptegnelser november og december 1918.
- H. P. Hanssen: *Et tilbageblik*. I–IV. 1930–34.
- H. P. Hanssen: Fra kampårene. I–II. 1927–29.
- H. P. Hanssen: Fra krigstiden. I–II. 1924.
- Hejmdal* 1920.
- Peter Kr. Iversen (udg.): Den nordslesvigske Gruppens og Det sønderjyske Venstres forhandlingsprotokol 1920. (SJy Årb 1970, s. 89–108).
- Frantz v. Jessen: Håndbog i det slesvigske spørgsmåls historie 1900–1937. III: 1920–37. 1938.
- A. H. Feilberg Jørgensen: Grønselandet i det sidste århundrede 1830–1940. 1947.
- Harald Jørgensen: Genforeningens statspolitiske baggrund. 1970.
- Tage Kaarsted: Påskekrisen 1920. 1969.
- Tage Kaarsted (udg.): *Ove Rodes dagbøger*. 1972.
- Th. Kaufmann: Minder og tanker. 1962.
- Kai Edvard Larsen: Den danske presse i Sønderjylland 1838–1970. (Pressehistorisk Årbog 1970 s. 47–66).
- Kai Edvard Larsen: Et halvt århundrede i grønselandet. 1969.
- Jette Røddich Nielsen: Det danske Socialdemokratis politik i Sønderjylland 1920–29. Manuskript, Århus 1971.
- Jakob Petersen: En kort oversigt over folketingsvalgene 1920–1935. (Sprogforeningens Årsberetning 1938–39).
- Jakob Petersen (red.): *Kulturelle forhold i Sønderjylland 1920–42*. 1943.
- Politikens Danmarks historie* bd. 13. 1971.
- M. Refslund Poulsen: Erindringer I–II. 1955–57.
- Erik Rasmussen og Roar Skovmand: Det radikale Venstre 1905–55. 1955.
- P. J. Refshauge: Bonden der blev landråd. 1941.
- Rigsdagstidende 1919–21.
- O. D. Schack: Grønseind. 1970.
- Inger Svane: Vælgerforeningen og de dansksindede nordslesvigeres politik 1906–10. (SJy Årb 1973, s. 76–198).
- Nic. Svendsen: Sønderjyds skæbne I–III. 1953–68.
- Sønderjylland og de politiske partier. (Pjece, udg. af Socialdemokratiet) 1919.
- Sønderjyllands historie* V. 1932–33.
- Ingeborg Refslund Thomsen: Hjemme i Nordslesvig. 1961.
- Niels Thomsen: Dagbladskonkurrencen 1870–1970. 1972.
- Svend Thorsen: Delt efter anskuelser. 1970.
- Svend Thorsen: Mennesker i politik. 1962.
- Svend Thorsen og Nic. Svendsen: På vej til Danmark. 1935.
- Venstre i 100 år*. II. 1970.
- Kursiv angiver forkortelser i henvisningerne.

NOTER OG HENVISNINGER

POLITISK UDVIKLING FØR APRIL 1920

1. Ved at sammenholde fremtrædende forhandlingstilhængere med do. Åbenråfolk ses det, at disse stort set var de samme. (Inger Svane: Vælgerforeningen og de dansksindede nordslesvigere politik 1906–10; H. P. Hanssens arkiv: Korrespondancesager vedr. H. P. Hanssens virksomhed som dansk rigsdagsmand – indeholder en fortegnelse over Den nordslesvigiske Gruppens meningsfæller; Vælgerforeningens arkiv: Forhandlingsprotokol 1908–21 – bl. a. underskrivere af flertals- og mindretalsresolutionen 16. aug. 1919).
2. Fyns Tidende 27/11-18.
3. Ove Rodes Dagbøger s. 213f.
På lignende måde udtalte han sig på et møde, som Det konservative Folkepartis, Venstres og Det radikale Venstres presseorganisationer havde indbudt til i København i dec. 18. (Frantz v. Jessen, s. 199).
4. Hmd. 11/8-20.
5. Refshauge på Den nordslesvigiske Gruppens møde 23/7-20 (Niels Hansen 23/7-20), C. O. Pedersen i Dybbøl-Posten 14/5-20 og Kloppenborg-Skrumsager i Dannevirke 6/8-20.
6. Marten Refslund Poulsen II s. 28f; Nic. Svendsen II s. 361 og III s. 12f. Anders Lebeck skrev i feb. 1920 til H. P. Hanssen: »Jeg angribes for at være »radikal« og det er det værste, mange af læserne ved.« (H. P. Hanssens arkiv: Brev fra Lebeck 18/2-20).
7. Troels Fink: Den parlamentariske basis for H. P. Hanssen (Historie XI, 4 1976, s. 434ff).
8. Disse Åbenråfolks deltagelse i henvendelsen til H. P. Hanssen gav på Den nordslesvigiske Gruppens møde d. 6. april anledning til en skarp kritik. (Niels Hansen 6/4-20).
9. Neergaards arkiv: Opt. s. 119; Niels Hansen 6/4-20.

APRIL 1920

1. De to grupper holdt atter separate møder.
2. Niels Hansen 6/4-20.
3. Dv. 8/4-20.
4. Dbp. 12/4-20.
5. Niels Hansen 22/4-20.
6. Dbp. 12/4-20.
7. Lebecks arkiv: Referater 6/4-20.
8. Roskilde Dagblad 28/4-20, Dv. 3/5-20.
9. Dv. 27/3-20.
10. Niels Hansen 22/4-20, Lebecks arkiv: Referater 22/4-20.
11. Lebecks arkiv: Referater 22/4-20.
12. Niels Hansen 22/4-20, Lebecks arkiv: Referater 22/4-20.
13. Bogen om H. P. Hanssen s. 29.
M. Refslund Poulsen kalder gruppen Det sønderjyske Venstre; men dette stemmer ikke overens med de to mænds holdning på mødet 23/7, hvor de begge udtalte betænkelighed ved navnet Venstre. Derimod gik de stærkt ind for en sønderjysk gruppe. Det er karakteristisk for flertallet af de læste fremstillinger og erindringer, at kun Det sønderjyske Venstre omtales.

MAJ-JUNI 1920

1. Neergaards arkiv: Brev fra J. C. Christensen 16/4-20.
2. Politikens Danmarks historie bd. 13, s. 238.
3. Neergaards arkiv: Opt. 4/5-20.
Arbejderforeningen var dannet i 1911 på national baggrund med et socialt program i protest mod, at småkårsstanden blev tilsidesat ved besættelsen af tillidsposterne. Størstedelen af Arbejderforeningen sluttede sig under grænsestriden til Den nordslesvigske Gruppe.
4. Neergaards arkiv: Opt. 4/5-20.
5. H. P. Hanssens arkiv: Brev fra Lebeck 27/4-20.
6. Neergaards arkiv: Opt. 4/5-20.
7. Lebecks arkiv: Referater 6/4-20.
Ifølge Ingeborg Refslund Thomsen blev også et andet moment draget ind. H. P. Hanssen skulle have forhørt sig om regeringens grænsepolitik, og efter at være blevet orienteret herom skulle han have sagt: »Så er der ikke mere at forhandle om.« (Ingeborg Refslund Thomsen s. 98f).
8. Ikke længere tilbage end 29. april havde Kloppenborg-Skrumsager skrevet til J. C. Christensen, at Flensborggruppen ikke kunne acceptere, at grænseoplysningens mål løstes af H. P. Hanssen som minister. »Han hjalp sig ind i ministeriet udenom alle andre ved hjælp af de radikale, og han har da også klinet sig godt nok til dem.« (Neergaards arkiv: Brev fra Kloppenborg-Skrumsager til J. C. Christensen 29/4-20).
9. Neergaards arkiv: Opt. 4/5-20.
10. Neergaards arkiv: Opt. 6/5-20.
11. Venstres arkiv: Forhandlingsprotokol 7/5-20.
12. Bladet Dannevirke 1838-1938 s. 293-367; Nis Petersens erindringer; Lebecks arkiv: Modersmålet; H. P. Hanssens arkiv: Breve fra Lebeck.
13. Dv. 4/5-20.
14. Refshauge s. 127.
15. Hmd. 14/5-20.
16. Refshauge s. 127f. Som helhed er dette afsnit om forhandlingerne omkring dannelsen af en sønderjysk gruppe ret upræcist.
17. Dv. 14/5, 15/5, 19/5, Hmd. 18/5, 21/5, 28/5-20.
18. Dv. 19/5-20.
19. Dv. 19/6-20.
20. Om Flensborggruppens aktiviteter i sommeren 1920 er der ikke fremkommet noget internt materiale. Foruden avismateriale giver en brevveksling mellem red. Andr. Grau, Dybbøl-Posten og statsminister Neergaard indtryk af gruppens forhold til Den nordslesvigske Gruppe og Venstre.
21. Hmd. 15/5-20.
22. Flensborg Avis 18/5-20.
23. Dv. 18/5, 31/5-20. Dbp. 15/5-20.
24. Dv. 31/5-20.
25. Dv. 18/5-20.
26. Dv. 31/5-20.
27. Dv. 31/5-20.
28. Dv. 18/5-20.
29. Dv. 18/5-20.
30. Hmd. 1/6-20. Dbp. 3/6-20. Neergaards arkiv: Brev fra A. Grau 30/5-20.
31. Dv. 22/6, 24/6-20, Neergaards arkiv: Brev fra A. Grau 30/5-20.

32. Neergaards arkiv: Breve fra A. Grau 30/5, 18/7-20.
33. Venstres arkiv: Forhandlingsprotokol 3/6-20.
34. København 21/7-20.
35. Hmd. 15/6, 21/6, 22/6-20.
36. Jette Røddich Nielsen: Det danske Socialdemokratis politik i Sønderjylland 1920-29 s. 13ff. Dv. 26/5-20; Stauning kunne ikke få indrejsetilladelse. Hmd. 16/7, 17/7-20.
37. Nis Nissens arkiv: Brev fra Hans Fink 27/6-20.
38. Hmd. 16/7-20, Dannevirke omtaler et lignende udvalg 24/6-20.
39. Hmd. 21/5, 28/5, 26/6, 17/7-20.
40. Hans Fink skrev om sit partitilhørsforhold: »Jeg troede i grunden at være en god venstremand, men jeg synes, man bliver lidt vammel ved det, særlig i det sønderjyske spørgsmål, og andet kan man jo snart ikke regne med, da det optager os så fuldt og helt, så alle partispørgsmålene i Danmark bliver underordnet.« (Nis Nissens arkiv: Brev fra Hans Fink 27/6-20).

JULI 1920

1. H. P. Hanssens arkiv: Brev fra Lebeck 5/7-20.
2. Lebecks arkiv: Opt. 10/7-20, Neergaards arkiv: Opt. s. 157. Optegnelserne om begivenhederne i juli måned 1920 er efter Neergaards egen angivelse nedskrevet d. 23. og 25. juli.
3. Neergaards arkiv: Opt. s. 157.
4. Neergaards arkiv: Brev fra A. Grau 18/7-20.
5. Lebecks arkiv: Opt. 10/7-20.
6. Lebecks arkiv: Opt. 10/7-20.
7. Neergaards arkiv: Opt. s. 158.
8. Hmd. 11/8-20.
9. Neergaards arkiv: Opt. s. 158f.
10. Hmd. 11/8-20.
11. Thulstrups arkiv: Program.
12. Hmd. 13/7-20.
13. Neergaards arkiv: Brev fra A. Grau 18/7-20.
14. H. P. Hanssens arkiv: Brev fra Thulstrup 20/7-20.
15. Appels arkiv: Brev og telegram fra Thulstrup 24/7-20.
16. København 21/7-20.
17. Hmd. 19/7-20.
18. Refshauge s. 128f.
19. Appels arkiv: Brev fra Thulstrup 21/8-20.
20. Niels Hansen 23/7-20.
21. Lebecks arkiv: Referater 23/7-20, Niels Hansen 23/7-20.
22. Niels Hansen 23/7-20.
23. Niels Hansen 23/7-20, Lebecks arkiv: Referater 23/7-20.
24. Appels arkiv: Brev fra Thulstrup 24/7-20.
25. Lebecks referat viser, at Nissen tænkte på udtalelsen i København 21/7-20.
26. Lebecks arkiv: Referater 23/7-20, Niels Hansen 23/7-20.
27. Hmd. 4/8-20.
28. Hmd. 24/7-20.
29. Appels arkiv: Brev fra Thulstrup 24/7-20.
30. Niels Hansen 23/7-20, Hmd. 11/8-20. Dette udvalg omtales ikke i avisreferatet fra mødet. (Hmd. 24/7-20).

31. Lebecks arkiv: Referater 23/7-20, Refshauge s. 129.
32. Appels arkiv: Brev fra Thulstrup 21/8-20.
33. Appels arkiv: Telegram fra Thulstrup 24/7-20 – indleveret om aftenen d. 23.
34. Appels arkiv: Breve fra Thulstrup 24/7, 21/8-20.
35. Hmd. 24/7-20.
36. Appels arkiv: Brev fra Thulstrup 24/7-20.
37. H. P. Hanssens arkiv: Brev fra Th. Thomsen 24/7-20.
38. Lebecks arkiv: Opt. (udkast til brev til Aage Friis 15/5-20). Lebecks arkiv: Modersmålet (brev fra Aage Friis 18/5-20).
39. Hmd. 11/8-20.
40. Appels arkiv: Telegram fra Thulstrup 24/7-20.
41. Neergaards arkiv: Brev fra A. Grau 18/7-20 (fortæller om det forestående møde), Hmd. 24/7-20, Dv. 27/7-20.
42. Neergaards arkiv: Brev fra J. C. Christensen 27/7-20.
Navnene på deputationens medlemmer findes i Lebecks arkiv: Referater 10/7-20.
43. Dbp. 24/7-20.
44. Dv. 24/7-20.
45. Dv. 29/7-20.
46. Dv. 26/7-20.
47. Neergaards arkiv: Brev fra J. C. Christensen 27/7-20.
48. Neergaards arkiv: Telegram fra A. Grau 28/7-20.

FORHANDLINGER I AUGUST 1920

1. Det sønderjyske Venstres forhandling med Venstre var åbenbart blevet udskudt nogle dage. Derimod havde Flensborggruppens Venstre forhandlet.
2. Venstres arkiv: Forhandlingsprotokol 3/8-20.
Iøvrigt kunne henvises til valgloven § 28: Ingen må melde sig til samtidig valg i forskellige amtskredse (storkredse) eller som kandidat for mere end ét parti eller anmelde sig udenfor partierne og samtidig slutte sig til eller støtte et parti. (Rigsdagstidende: tillæg C 1919-20).
3. Venstres arkiv: Forhandlingsprotokol 3/8-20.
4. Dv. 4/8-20, Dbp. 4/8, 5/8-20.
5. Appels arkiv: Brev fra Thulstrup 21/8-20.
6. H. P. Hanssens arkiv: Brev fra Lebeck 5/8-20.
7. Hmd. 7/8-20; desuden kan nævnes at J. H. Schmidt på Den nordslesvigske Gruppens møde d. 10/8 udtalte harme over, at en kongerigsk venstredaktør forbød en slesvigske venstredaktør at skrive. (Lebecks arkiv: Referater 10/8-20).
8. Hmd. 5/8-20.
9. Hmd. 6/8-20.
10. Lebecks arkiv: Referater 10/8-20.
11. Hmd. 11/8-20.
12. Lebecks arkiv: Referater 10/8-20.
13. Lebecks arkiv: Opt. 3/10-20.
14. Lebecks arkiv: Referater 10/8-20.
15. Hmd. 11/8-20.
16. Refshauge s. 130.
17. Hmd. 11/8-20, Lebecks arkiv: Referater 10/8-20.
18. Neergaards arkiv: Brev fra H. P. Hanssen 11/8-20, Hmd. 11/8-20.

19. Appels arkiv: Brev fra Thulstrup 21/8-20.
20. Refshauge s. 129f, Appels arkiv: Brev fra Thulstrup 21/8-20.
21. Appels arkiv: Brev fra Thulstrup 21/8-20.
22. Lebecks arkiv: Opt. 3/10-20.
23. Thorsen s. 49, Ingeborg Refslund Thomsen s. 91f (nævnt i forbindelse med H. P. Hanssens udnævnelse til minister i juni 1919).
24. Hmd. 12/8-20.
25. Hmd. 14/8-20 (udtalelse 11/8).

SAMMENFATNING

1. Grænsevagten 1919-20, II s. 485.
2. Et Tilbageblik III s. 298.
H. P. Hanssens arkiv: Optegnelser til foredrag 1923-26 (opstillingsmøde 8/3-24).
3. Grænsevagten 1919-20, II s. 485-89.
4. Lebecks arkiv: Opt. (udkast til brev til Mads Gram 4/9-21).
5. Grænsevagten 1919-20, II s. 485-89.

Tyve år i en sønderjysk redaktion Redaktør Ernst Christiansens optegnelser om Flensborg Avis 1892-1912

Ved *Dorrit Andersen*

I 1977 er det hundrede år siden, redaktør Ernst Christiansen, Flensborg Avis, blev født. Som det er tilfældet med så mange andre af grænselandets danske ledere, er der endnu ikke skrevet en mere omfattende og udtømmende skildring af Ernst Christiansens gerning og dens betydning, selv om hans indsats på så mange områder var meget væsentlig. Knap 29 år gammel blev han i 1906 efter Jens Jessens død leder af landsdelens betydeligste danske blad, hvis førende stilling han formåede at hævde i de nærmest følgende år. I organiseringen før 1914 af det danske foreningsarbejde i Flensborg og af den politiske agitation i forbindelse med rigsdagsvalgene 1907 og 1912 gjorde Christiansen et stort arbejde og vandt hurtigt en plads som en af landsdelens fremtrædende danske politikere. I afstemningstiden var han lederen af den del af de dansksindede, der uden held virkede for en sydligere grænsedragning end Clausen-linjen, og i mellemkrigstiden var han den utrættelige leder og organisator af det danske mindretal i Sydslesvig under stadig vanskeligere politiske forhold. Hans sidste tid blev tragisk, da hans nazistiske modstandere i 1940 fremtvang hans afgang som redaktør af Flensborg Avis, og året efter døde Ernst Christiansen.

Det vigtigste, der hidtil er skrevet om Ernst Christiansen, er Jacob Kronikas store portrætskitse »Manden i Flensborg« i jubilæumsbogen Flensborg Avis 1869–1969 (1969), redigeret af Poul Kürstein. I Kronikas portræt er hovedvægten lagt på tiden efter 1919. Kronika fremhæver, at det er en svaghed, fordi Ernst Christiansen måske var en anden mand før 1914 end senere, da han mærkedes af politisk

modgang og nederlag. Det erindringsmanuskript fra december 1912, der offentliggøres i det følgende, belyser Ernst Christiansens udvikling fra barndommen til 1912 og handler således om Ernst Christiansens år som medgangens mand. Om hvorledes Ernst Christiansens journalistiske evner blev opdaget i 1892, og hvordan han kom ind på den journalistiske løbebane, er der allerede skrevet af Troels Fink i Sønderjyske Årbøger 1970 i en kildeudgivelse med to af den 14-årige Ernst Christiansens første journalistiske præstationer og nogle breve, der giver et godt indtryk af, hvor svært det var for en dreng fra et småkårshjem at få den uddannelse og livsgerning, som evner og ønsker pegede imod. Det følgende manuskript, som Ernst Christiansen har givet titlen »20 år i en sønderjysk redaktion«, kan læses som en fortsættelse heraf, idet det skildrer Christiansens udvikling som journalist under Jens Jessens stærke indflydelse. Samtidig er det et bidrag til Flensborg Avis' historie i den tid, hvor bladet i mange henseender stod stærkest, og således også et pressehistorisk supplement til Flensborg Avis' jubilæumsbog.

Henved fem år gammel kørte jeg ind i Flensborg på en fjedervogn sammen med min fader og min moder og mine søskende.¹ Jeg havde aldrig set større vand end gadekærene i min fødeby Vejebæk, og der gik et år eller to, inden jeg forvandt min rædsel for de toppede bølger i havn og fjord og begyndte at holde af dem.

Min fader havde hidtil været landpostbud og gået fem mil om dagen vinter og sommer. Nu fik han det noget bedre inde i købstaden. Hans fader, min bedstefader havde været yngste søn af en gårdmand i Iller, der ligesom fader og jeg hed Johan Ernst Christiansen. Gården var i lang tid i slægtens eje, indtil den midt i halvfemserne solgtes af min faders fætter, som ligeledes hed Johan Ernst. Min moder stammede fra en landmandsfamilie i Flensborgs omegn. Begge mine forældre havde måttet tage hårdt fat, længe inden de havde trådt deres børnesko. Kort efter at de var blevet gift, indkaldtes fader i 1864 og gjorde felttoget med fra Danevirke til Dybbøl.² Han blev taget tilfange af østrigerne, men undveg tilbage til den danske hær. Min fader var i sin ungdom tjenestekarl, en tid forkarl på Krusågård, var dog også »postmester« ved Tinglev-Tønder banens anlæg og fuskede med stort snilde i de forskellige håndværk. I 1870 indkaldtes han på ny af prøjserne, og medens han ved belejringen af Metz måtte til-

Ernst Christiansen sammen med sine søskende og forældre. I bageste række fra venstre: Hans Markus (f. 1875), Catharina Maria (f. 1869), Johan Ernst (f. 1877) og Marcus Peter (f. 1881). I forreste række fra venstre: Christine Eleonore (f. 1888), moderen Gunder Marie f. Lassen, Frederik Ernst (f. 1890) og faderen Johan Ernst Christiansen. Foto fra ca. 1896. (Privat eje)

bringe dage og nætter i pløret omkring byen, fik hans helbred det første knæk, der senere forværredes ved strabadserne som landpostbud. Ved Orleans blev han såret og plejedes en tid på et fransk lazaret, hvor man var meget god ved ham, da han kunne fortælle, at han var *danois*.

I en halv snes år var han så landpostbud i Vejbæk, indtil han først i firserne fik ansættelse på Flensborg postkontor. Han var pligtopfyldende til det yderste, så kammeraterne til tider kunne synes, det blev for meget. Postmesteren kunne i hans lange embedstid da heller ikke bebrejde ham andet, end at han gik i dansk kirke. Dansk var han af hele sit hjerte, og omend han var tavs og sjældent talte om, hvad der rørte sig i ham, måtte vi børn forstå, hvilket flag og hvilket sprog hans kærlighed gjaldt. Skønt han var ubønhørlig streng, holdt vi meget af ham. Vi var en stor børneflokk. Der var megen sygdom til huse, og i en række af år måtte moder vende hver skilling to gange

for at slå sig igennem. Til tider kunne hun være lidt ængstelig på grund af faders udprægede sindelag; men hun sang mange smukke danske sange, når hendes svigtende helbred tillod hende det, og disse timer var faders og vor største glæde.

Vi holdt Flensborg Avis. Fader læste den fra ende til anden, og den var vor første danske læsning. Da jeg kom i skole, kunne jeg kun det danske folkesprog og blev af de tyske drenge skældt ud for »Bur« (bondetamp). Men snart lærte jeg både plattysk på gaden og højtysk i skolen, tumlede mig ude i balladehjørnet med jævnaldrende kammerater og var ude at sejle og ro med fiskerdrengene fra Jørgensby, hvor vi boede en lang årrække. Indimellem var der tider, da jeg læste, nårsomhelst jeg kunne komme til det. I fire år sad jeg i Jørgensby Borgerskoles første klasse, de sidste par år som nr. 1. Vor førstelærer var friser, temmelig fordomsfri over for mit danske sindelag, som jeg ikke lagde skjul på. Han satte pris på fantasi hos drengene og på et smukt, livfuldt sprog med billedrige vendinger. Jeg kom hurtigt i kridthuset hos ham og formede til sidst mine tyske stile til små fortællinger, der ved lejlighed blev læst op i andre klasser. Forfængeligheden voksede selvfølgelig og fostrede forfatterdrømme, der led det første skibbrud, da jeg som skoledreng havde skrevet en dansk novelle og havde bragt den til Flensborg Avis' kontor, hvor en medarbejder noget efter gav mig den tilbage med et par pæne ord, der dog knuste mit fantasislot.

Da jeg var rigelig en halv snes år, havde min fader taget mig med til overlærer Monrad, hos hvem jeg derefter i flere år lånte danske bøger. Jeg skrev også stile til Børnebladet, og et brudstykke af en af dem blev aftrykt i en kongerigsk avis. De første bøger, som jeg selv ejede, gemte jeg i en bordskuffe, og de var min kostbareste skat. Jeg fik A. D. Jørgensens Fyrretyve Fortællinger og Andersens eventyr af Monrad, en læsebog af M. Andresen og Holbergs komedier af H. V. Clausen. Det var mit håb at komme til at studere og blive forfatter eller et eller andet stort; men håbet skuffedes. I efteråret 1892 tog M. Andresen mig med over på Flensborg Avis' kontor, hvor jeg vinteren før min konfirmation hjalp med korrekturlæsning og andre ting.³

I marts 1893 blev jeg redaktionslærling og begyndte med at slå streger i en protokol og løbe med korrektur op til sætteriet i den skumle

gård på Nørre Gårdender. Jeg var bitter og skuffet, og det blev ikke bedre af, at det netop dengang var lidet lystelige tider for bladet.

Mod årets slutning blev P. Simonsen medarbejder, først ved Flensburger Zeitung, medens cand. N. Andersen endnu havde været der i min første tid. Desuden var der journalist N. Petersen og som udenrigspolitisk medarbejder R. P. Rossen.⁴ Jessens værste fængsels- og procestid stod endnu på, og når han kom ud af fængslet, var han opreven og nervøs. Der vankede mange overhalinger, og jeg bar på et halvt resigneret og halvt trodsigt ønske om at komme op i sætteriet som lærling og slå en streg over alle videregående forhåbninger. Imidlertid havde Jessen sat mig til at lave et uddrag af en Schandorph'sk fortælling til et børneblad, som dengang var knyttet til en særudgave af Nordslesvigsk Søndagsblad, og han tilbageviste derefter mit ønske om at komme bort fra kontoret.⁵

Jeg fortsatte så og arbejdede mig langsomt fremad. Da et par år var gået, begyndte Jessen at tage sig særligt af mig. Efter at han engang havde givet mig valget mellem et julehæfte og 5 mark som julegave, og jeg havde valgt pengene, sørgede han for, at jeg engang imellem fik nogle lommepege og kom ud af trædemøllen. Min eneste luksus havde i de første år været to cigarer om søndagen. Jeg fik undervisning i latin, og Jessen underviste mig selv i fransk. Jeg meldte mig som autodidakt til enårig-frivillig-eksamen på regeringsbygningen i Slesvig, og efter at jeg en tid havde slidt i det til kl. 2 om natten, bestod jeg en forårsdag 1897 eksamen og telegraferede glædestrålende hjem.⁶ Samtidig havde jeg »udlært« og fik en i mine øjne anseelig begyndelsesgage. Som belønning tilbragte jeg de sidste fjorten dage af vinterhalvåret på Askov Folkehøjskole.⁷ Alt tegnede nu lysere.

Jessen var en streng lærer, især hvor det gjaldt bladet. Han påtalte selv den mindste fejl uden persons anseelse. De mange retssager og de idelig truende fængselsstraffe bidrog til at slide ham op før tiden. I de første år tilbragte jeg mange timer med at renskrive retsindlæg og kom derved selv ind i denne side af en sønderjysk bladmands gerning. Senere krævede statsadvokaten engang i en af mine retssager, at jeg skulle straffes hårdere, fordi jeg var så godt inde i retsplejens enkeltheder.

Bladets krav var stadig vanskeligere. Holdertallet steg hurtigt og

holdt modet oppe. Indtægten af kundgørelser stod længe i meget dårligt forhold dertil. Hvilket storværk det var under disse forhold at oparbejde et dansk blad, kan udenforstående dårligt skønne om. Et blad må i almindelighed søge sit faste rygstød i sit nærmeste opland. De andre danske aviser, især bladene i Haderslev, kunne gøre det. Flensborg Avis havde ringe støtte af Flensborg og omegn, men måtte tværtimod være en støtte for deres danskhed og søge længere ud for at betrygge sin beståen under magthavernes og modstandernes stormløb. Bladet stod på forpost. Skønt udgifterne, dengang jeg kom til bladet, i forhold til nu var forsvindende, især hvad efterretningstjenesten, lønninger osv. angår, måtte Jessen regne nætter og dage for at få det til at løbe rundt. Tit fandtes ikke ugelønnen til sætteriet eller pengene til papir og sværte, når de skulle bruges. I grunden var der først nået balance, da Jessen blev revet bort.

Til pengeforholdene svarede bladets daglige arbejdsvilkår. I den lille knebne trykkerstue stod en gammel maskine, som der tit var brud på. Den blev trukket af en gasmotor, som hvert andet øjeblik gjorde skrue.⁸ På grund af natarbejdet skiftede maskinmestrene ofte, og tit var de uduelige. Det kneb altid hårdt med at få natposten indleveret i rette tid, og mangan aften var jeg oppe i trykkeriet for at hjælpe ved indpakningen.

I mine sidste læreår anskaffede kontoret et ridehjul, og senere fik jeg selv råd til at forny det, idet jeg var ene om at bruge det. Jeg fartede hver søndag landet rundt, blev også i et par år sekretær for Nordslesvigsk Hjulriderlag og prøvede kræfter med den opgave at holde sammen på de spredte afdelinger og oparbejde laget, indtil jeg måtte frasige mig bestillingen, da der ventede journalist Simonsen en længere fængselstid.⁹ I de år aflagde jeg de første besøg i kongeriget, og jeg fik tårer i øjnene, da jeg første gang så Dannebrog vaje inde på land og hørte et orkester spille »Danmark dejligst vang og vænge«.¹⁰ På bladets vegne var jeg ligeledes ude på mange ekspeditioner i anledning af mord og ildebrande, møder og retsforhandlinger. Jeg var omkring i Angel for at tale med de gamle, der ifølge en meddelelse i Flensburger Nachrichten i sin tid mellem krigene havde drukket på den danske konges død (»Tod« i stedet for »Toast«, skål). Skønt de til at begynde med delvis var meget mistænksomme, viste det sig dog, at de nu så noget anderledes på det danske styre. Jeg var ude i Ladelund, da modersmålet, skønt kirkeforstanderskabet

satte sig imod det, blev jaget ud af kirken, og var på Årø, dengang Årø-boerne efter en lille konflikt med valgbestyrelsen ved rigsdagsvalget i 1902 sigtedes for oprør og truedes med hårde straffe, for at få udredet, hvad der var sket, og yde dem nogen vejledning.¹¹

Imedens voksede jeg efterhånden ind i en redaktionssekretærs gerning, især da N. Petersen 1. aug. 1897 flyttede til Haderslev som redaktør af Modersmålet og skabte grundlaget for dette blads fremgang. Når Jessen eller en af medarbejderne sad i fængsel, kunne redaktionsgerningen blive lige så drøj som lærerig. Engang sad Jessen og Simonsen samtidigt et halvt år i fængsel, så kun Rossen og jeg var tilbage. Rossen, der tillige havde anden virksomhed, helligede sig ved bladet nærmest udenrigspolitikken, »Verdens gang«, en rubrik, som under hans ledelse fik et udmærket navn og benyttedes meget af kongerigske provinsblade. Det var min ærgerrighed at bruge saksen¹² så lidt som muligt og alligevel at gøre bladet »morsomt«, og jeg fik ingen tid til at kede mig. Så ofte der kunne opnås tilladelse til det, aflagde jeg besøg i fængslet, når en af vore sad der, og i en årrække var jeg godt kendt med Flensborgs fangevogtere. Medens Simonsen bar sine mange fængselsstraffe med beundringsværdig ydre ro, var de for Jessen en, om muligt, endnu værre tortur, fordi han hele tiden levede med i sit blads politiske og økonomiske stilling, ængstedes for dets fremtid og pintes af mulige fejlgreb. Han havde meget at påtale, men det hændte også, at han med et blik og en spøg, som kunne holde skadesløs for mange skarpe ord, kunne yde en uforbeholden ros, og hans ros vejede tungt.

Engang imellem sagde Jessen i de følgende år, at jeg var en duelig redaktionssekretær, der var vokset ind i bladets ånd. Jeg skrev ikke og egnede mig næppe til at skrive større politiske artikler; men denne side af arbejdet var jo også nærmest hans egen. I øvrigt var bladets redaktion, hvori efterhånden nye, unge kræfter, L. P. Christensen og senere T. Filskov, rykkede ind, nu sammensat således, så bladet kunne holdes i det rette fremgangsspor.¹³

Medens der, som nævnt, i skolen var blevet lagt vægt på en fantasifuld fremstilling, kom jeg hos Jessen under en ganske modsat påvirkning. I den første tid vrimlede mit danske, især oversættelserne fra tysk, selvfølgelig med tyske vendinger, og det blev ubarmhjertigt rettet igennem. I de første år skrev jeg undertiden et digt eller en lille skitse til jul eller anden særlig lejlighed; som oftest kom de i

bladet, men jeg fik ingen opmuntring og lagde til sidst alt forfatter-væsen på hylden.¹⁴ Skuffelsen blev mindre, efter som jeg fik øje for, hvilken overvældende rigdom på middelmådigheder, der var i den danske bogverden. Men efterhånden som sproget påvirkedes af Jessens krav til korthed, klarhed, fyndighed, udelukkelse af alt overflødig, sløvedes også trangen til at bryde ud på egne veje, og til sidst slog jeg mig til ro med, at min begrænsning var det daglige praktiske arbejde, hvor der i øvrigt var rig lejlighed til at vise iver og virkelyst.

Bladets medarbejdere så op til Jessen ikke alene som en fører på en udsat post, men som en urokkelig klippe. Hvad enten han sagde modstanderne sandheden i sin avis eller på talerstolen eller i rets-salen, var ingen så klar, ingen så fyndig og skarp som han. Skønt det mangen gang kunne se sort ud, følte vi små ånder os trygge under hans vinger. Vi havde en fastgroet fornemmelse af, at bladet, at danskheden var usårlig, så længe hans klinge lynede i forreste række. Da senere sygdommen hærgede ham bestandig mere, da første gang tanken meldte sig, at han kunne gå bort, gennedes den til side som alt for uhyggelig, som rummende den mest fortvivlede håbløshed.

I årenes løb var jeg kommet ham stadig nærmere. I mange samtaler på tomandshånd udviklede han sine tanker. På aftenturene ud til skoven blev han ikke træt af at tale, og jeg kunne som oftest nøjes med et ja eller nej.

Alt imens bedredes bladets forhold over hele linjen. Holderantal-lets stigning fortsattes med nogle svingninger. Indtægten af kundgørelser tredobledes i en halv snes år, omend den endnu langtfra var så stor som abonnementsindtægten (den er det knap endnu), og således idealet lå langt ude. Jessen hævdede tit, at idealet for et blad, som fuldtud bærer sig, som kan lægge sine slagplaner og følge dem, er en annonceindtægt, der er dobbelt så stor som abonnementsindtægten. – Efterretningsvæsenet udvidedes ved tilslutning til det tyske telegram-bureau, ved daglige telefonsamtaler med Kiel og Berlin osv. I det hele er omfanget af bladets efterretningsvæsen i de sidste tyve år fordoblet flere gange.¹⁵

Da bladet i 1897 flyttede op til den nyopførte ejendom på Nørretorv, hvor det endnu er til huse – den ejes af bogtrykker Thillerup, som i 1869 var med til at oprette Flensborg Avis, og som trykte bladet, lige til Jessen skaffede det eget trykkeri – fik trykkeriet også

Nordslesvigske Hjulriderlag på udflugt til Frederikshøj den 26. juni 1898. – Ernst Christiansens kærlighed til naturen, der også prægede hans journalistik, udvikledes bl. a. på lange cykelture i det meste af Slesvig. Sammen med Hjulriderlaget var var han flere gange i Danmark som ved denne lejlighed, hvor han for øvrigt holdt sin første tale. På billedet står han som den næstøverste ved fanen. (Historiske Samlinger for Sønderjylland)

bedre og større lokaler, og der opstilledes en maskine mere.¹⁶ Men alt som det gik fremover, tumlede Jessen ustandselig med nye planer uden at tænke på egen vinding. Den tyske udgave Flensburger Zeitung var nået op til 1200 holdere; men kundgørelserne udeblev. Der kom kun nogle få, de fleste nede fra Tyskland, fra folk, der tit kun falbød naturalier som vederlag, til eksempel et sæt tinbægre, der blev brug på kontoret ved særlig festlige lejligheder. Når der var sket et eller andet større fremskridt, holdt Jessen af at samle sine folk omkring sig og sprede glæde, ligesom ingen kunne være mere fyldt af smittende lystighed, når han havde det godt og følte sig i sit es. Det var et tungt skridt for ham, da han måtte standse det tyske blad, fordi Flensborg Avis havde fuldt op at gøre med at klare sig selv.¹⁷ I det hele taget er det en meget betydningsfuld opgave for en fremskuende danskhed at udgive et blad på tysk i dansk ånd. Hvor mange

løgne udsprede om os blandt den tysktalende befolkning i Mellem- og Sydslesvig, uden at denne nogensinde får sandheden at vide, fordi den ikke læser imødegåelserne i de danske blade! Den tyske Fredsforenings tidsskrifter kan ikke afhjælpe dette savn.¹⁸

Jessen havde hurtigt begyndt at udgive en billigere udgave af Flensborg Avis, som ved en forbavsende fremgang viste sin eksistensberettigelse. Senere måtte prisen sættes noget op, fordi den ikke kunne svare regning, og der blev frafald; men det indhentes efterhånden igen, og knap var det sket, inden Jessen begyndte en ny, mindre og billigere udgave for at nå frem selv til de fattigste hjem.¹⁹ Samtidig holdt Jessen på, at ethvert rimeligt hensyn til de andre danske blade skulle tages. Han afviste al mindre tiltalende trafik og udsendte ikke prøvenumre til de andre blades opland, idet han ville nøjes med den vækst, som bladet af sig selv fik ved sin lødighed og sine andre fortrin.

Medens Flensborg Avis således trods alle genvordigheder støt gik opad, vandt bladet sig et anset navn blandt danske sønden og norden å og blev frygtet af vore modstandere. Endvidere fik Jessens bladgerning indflydelse på hele pressen hertillands. Da jeg kom til bladet, var kun Dannevirke nogenlunde kendt som et roligt, besindigt og med omtanke redigeret blad, der dog efter nuværende forhold havde et lille holderantal. Ved siden af det dukkede Modersmålet op i noget livligere [form], men uden fast ledelse og egentlig indflydelse. Hejmdal udgaves af en bogtrykker og var et lille blad, der nærmest udmærkede sig ved et stort vittighedsbillede på forsiden. Dybbøl-Posten havde få hundrede holdere og var mest aftryk af andre blade. Fortyskningsaviserne var ynkelige rabalderprodukter. Alle, naturligvis dog mest de danske blade, har de lært af Flensborg Avis; delvis har deres ledere en tid arbejdet ved denne, og avisens fremgang er blevet signalet til de danske blades fremgang over hele linjen. Hvorledes den har været forbillede, ses i småt og i stort og spores til eksempel i stoffets ordning og i det ydre udstyr.

Jessens arbejde, der foruden den egentlige gerning ved bladet omfattede megen politisk virksomhed og led under indre rivninger og ydre forfølgelse, har været utroligt. Han var ofte rådgiver for befolkningen – inden arbejdersekretariatets oprettelse søgte folk råd på de danske aviskontorer – og gav tilskyndelser til mangt og meget.²⁰ Ikke sjældent holdtes småmøder på kontoret om flensborgske og

nordslesvigske anliggender. Det vigtigste var dog nok Vælgerforeningens bestyrelsesmøde efter Gustav Johannsens begravelse, da Jessen blev opstillet som rigsdagskandidat. En dag nogen tid i forvejen havde Jessen kaldt os alle til vinduet. Gustav Johannsen gik over Nørretorv, tungt støttet på sin stok, Jessen sagde, vi skulle alle se på den mægtige skikkelse og indprente den i vor hukommelse; måske der ikke ofte mere ville blive lejlighed til at se denne stolte skikkelse i Flensborgs gader.²¹

I efteråret 1901 var R. P. Rossen blevet direktør for Tønder Landmandsbank. Simonsen og jeg havde derefter skiftevis skrevet udenrigspolitik, indtil den blev Simonsens egentlige område, medens hans udmærkede hukommelse, viden og sans for nøjagtighed selvfølgelig kom hele bladet til gode. Bladets stof udvidedes stærkt, idet der indførtes regelmæssige tillæg, og de yngre medarbejdere fik efterhånden hver sit særlige felt med de længere afbrydelser som fængsels- og militærtid voldte. Da Jessen blev rigsdagsmand, lagde dette hver megen beslag på hans tid, og en stor del af året var han fraværende. Daglige breve vedligeholdte forbindelsen. De bragte ros og kritik, mest det sidste, dog lidt efter lidt i mindre grad. Jessen ytrede gentagende i breve til alle eller enkelte medarbejdere sin glæde over bladets udseende og indhold og over den redaktion, som han nu havde samlet, idet ingen bedre end han kunne påvise og skæmte om lys- og skyggesider hos de enkelte. Ved lejlighed kunne han også godt spøgende dvæle ved egen skrøbelighed.²²

Det faldt, medens Jessen var rigsdagsmand, efterhånden af sig selv, at han ikke mere kunne skrive alle de selvstændige politiske artikler. Engang imellem gav han en tanke til nærmere udredning; men der blev nu tillige god brug for egne tilskyndelser. Han tilbagekaldte da også den opfattelse, at dette ikke lå for mig, og fortalte engang smilende, at en nordslesviger i Berlin var blevet overrasket over at høre, at ikke Jessen selv havde skrevet et par artikler, som han havde syntes godt om og troede skyldtes ham. Som rigsdagsmand holdt Jessen på om muligt endnu større loyalitet end hidtil, både men hensyn til danske brydninger inden døre og over for den øvrige sønderjyske presse. Han var dansk rigsdagsmand for hele Nordslesvig, og hans blad skulle ikke ensidigt nyde godt af de særlige forbindelser og den særlige viden, han i denne egenskab havde adgang til.

Et par gange besøgte jeg Jessen i Berlin og så ham færdes hjemme-

vant i rigsdagsmændenes kreds, hvor han sommetider udkåredes til deres fortrolige i indre partistridigheder, fordi han respekteredes af alle.

Sidste gang var jeg hos Jessen i Berlin fire uger i foråret 1906. Et par morgentimer arbejdede jeg som hans privatsekretær og var ellers med i rigsdag og landdag, ligesom han viste mig omkring i byen. Han kunne være en meget fængslende og fornøjelig fører, ligesom han i det hele gerne ville gøre det så godt for sine medarbejdere som muligt. En dag klagede han imidlertid over stærke smerter, og kort efter begyndte hans sygeleje i en lille privat lejlighed, som han havde lejet under beboernes fraværelse. Fra sygelejet dikterede han mig endnu mange breve og sin sidste ledende artikel. Det viste sig, at sygdommen var lige så alvorlig som smertefuld. Fru Jessen blev tilkaldt, og den syge indlagdes efter lægens ønske på et sygehus, hvor der indtrådte en forbigående bedring. Alligevel holdt han på, at jeg ikke måtte afbryde mit ophold, gav mig anvisning på, hvad jeg måtte se, og opfordrede mig til at lade min hustru rejse derved og være sammen med mig de sidste otte dage. Når vi besøgte ham på sygehuset, kunne han spørge, skønt han så træt og lidende ud. Da Jessen og hans hustru vendte hjem fra Berlin, tog alle medarbejderne imod dem på banegården. Først da slog det mig rigtigt, hvor forandret Jessen var. Kraften syntes foreløbig brudt, men endnu faldt det os ikke med en tanke ind, at håbet var ude. Hen på sommeren rejste den syge til Blekinge og derfra til København. Han blev opereret og svævede mellem liv og død, indtil den værste fare syntes overstået.

Inden min Berlintur og Jessens sygeleje havde et par udsendinge fra Dybbølpostforeningens bestyrelse opsøgt mig, idet redaktør Moldt ville træde tilbage til nytår 1907, og bestyrelsen havde valgt mig til hans afløser som forpagter og redaktør af bladet. For mig var det en fuldstændig overraskelse. Jeg anså det for en selvfølge, at jeg ville svare nej; men Jessen frarådede mig at tage en forhastet beslutning. Han, der dengang endnu var forholdsvis rask, bad mig overveje alt for og imod. Den nye post ville bringe mig betydelige økonomiske fordele og en fuldt selvstændig stilling, som jeg med lethed kunne udfylde, og som ville give mig et taknemligt nationalt arbejde på Als. Fra hans side ville der ikke blive lagt mig noget i vejen; tværtimod kunne jeg gøre regning på, at han ville hjælpe mig med råd og dåd. Efter mange modstridende tanker sagde jeg da ja og begyndte

på forberedelserne til den nye tid, jeg skulle søge at skabe for Dybbøl-Posten.

Jessen søgte heller ikke senere at få mig til at forandre beslutning, om end han på sit sygeleje nogle gange i forbigående ytrede sin bekymring for avisens fremtid, medens, som nævnt, hverken jeg eller andre et øjeblik ville tro på, at han så hurtigt ville blive revet bort. Først bagefter, da jeg hørte om og fattede, hvor nær det skete var gået ham til hjerte, og da jeg mindedes, hvor tit han lige fra de første år over for fremmede spøgende havde kaldt mig sin *pièce de résistance* (trumf i baghånden), forstod jeg helt, hvilken opofrelse det havde været for ham at optræde som helt upartisk rådgiver over for det tilbud, der lige så uventet for ham som for mig mødte mig på min vej. Det fuldstændiggjorde for mig det billede af ham som en anden fader, jeg til trods for den første tids skuffelse og lidt barnlige følelse af forurettelse efterhånden havde dannet mig.

Da så en søndag morgen (22. juli 1906) telegrammet kom til min bolig med budskabet om Jessens død og med opfordring til at tage til København, stod min beslutning i samme øjeblik fast. Med oprevet sind pakkede jeg min kuffert og tog af sted med middagstoget. Undervejs skrev jeg et eftermæle til bladet i henhold til de ønsker, den afdøde selv havde fremsat, medens vort håb endnu var stærkt, og vi slet ikke kunne tænke på hans bortgang.²³

Det blev bestemt, at jeg skulle overtage den redaktionelle og økonomiske ledelse. Jeg blev ved Dybbølpostforeningens velvilje løst fra min kontrakt, og avisens nyeste medarbejder A. Svensson, som efter nogen højskolevirksomhed og efter to års militærtid var kommet til avisen et par år i forvejen, valgtes i stedet for til leder af Dybbøl-Posten.²⁴

Sammen med den afdødes nærmeste slægt fulgte jeg hans kiste på den natlige rejse ned til det omstridte land.

Det var en tung og oprivende tid, der forestod. At prøve på at løfte Jessens arv med vore svage kræfter var noget andet end at oparbejde et lille blad med begrænset virkeområde, med hele den nye opgaves friskhed. Vel var jeg i løbet af tretten år groet ind i det daglige redaktionsarbejde sammen med en række kammerater, der ligesom jeg havde set op til Jessen og ville gøre alt for hans hjertebarn, bladet, vel havde jeg efterhånden skrevet en del og var så vidt inde i forret-

ningsgangen, men ledelsen, alle større pekuniære afgørelser og først og fremmest hele det store moralske ansvar, der kunne knuge sin mand, havde hvilet på den ranke skikkelse, der i op imod en menneskealder havde stået i brechen og skaffet sig respekt hos venner og modstandere. Nu var denne grundpille falden, og mange mente, at det vigtigste af hans værk, avisen, ville, om ikke falde med ham, så dog miste sin indflydelse og synke ned til et blad som alle andre. I et enkelt sønderjysk og i flere kongerigske blade blev det slået fast, at Flensborg Avis' glanstid og førende stilling var uigenkaldeligt forbi.

Samtidig skulle Jessens post som nordslesvigsk rigsdagsmand besættes på ny. Også i brydningerne mellem de afvigende anskuelser om vor kamp havde han stået i brechen som en urokelig stridsmand for retsstandpunktet, og ingen, som husker tiden omkring Jessens død, kan undres over, at bekymringerne voksede frem og fik udtryk på en måde, der nu bagefter måske kan synes at have været meget skarp. Flensborg Avis fik et væld af beviser for, hvor mange der havde set op til den hedengangne og stolet på hans mod, hans styrke og kløgt, hvilken sviende smerte hans død havde voldt, og der lød mange gode ønsker for bladets fremtid og gaves løfte om trofast støtte; men samtidig syntes mistænkelliggørelse og modvilje at slå endnu højere i vejret, og bladets redaktion hæmmedes ved, at dens medarbejdere knap havde trådt deres børnesko. En del af den kongerigske presse gjorde sit bedste for at rokke avisens heldigvis grundmurede stilling. I disse bevægede tider blev jeg første gang gæst ved Den nordslesvigske Vælgerforenings bestyrelsesmøder – senere efter tilsynsrådets nye organisation stedtrædende medlem – og måtte her afvise et forsøg på at give bladet mundkurv på. Mine senere oplevelser med hensyn til Vælgerforeningen, som dog langt fra alle er af den art, skal jeg ikke komme nærmere ind på i denne forbindelse.²⁵

Avisens medarbejdere var bestemte på at holde ubrødeligt sammen og stride striden igennem uden at opgive det grundlag, som vi havde lært at indse var den eneste usvigelige grundvold for vor kamp. Det banner, der var sunket ud af Jessens hånd, skulle løftes fremdeles, så godt vi formåede, om end han aldrig kunne erstattes. Fru Jessen, der allerede havde været sin mands uskattelige rådgiver, blev vort trofaste, stærke og besindige rygstød, som hverken lod sig

*Redaktør Ernst Christiansen (10. 9. 1877–26. 2. 1941). Foto formentlig fra 1899.
(Historiske Samlinger for Sønderjylland)*

forvirre af det stormløb, der nu og et par gange senere i offentligheden rettedes mod bladet og dets ledelse, eller af henstillinger under hånden. Andre unge kræfter dukkede op ude i landet som gode støtter, der var modnede til mænd i Jessens politiske skole. I det hele viste det sig, at mange hænder var rede til at løfte hans arv, og at hans tanker havde præget ungdommen i større grad, end nogen hidtil havde lagt mærke til.²⁶

Ved Jessens død var Flensborg Avis' oplag, som ved hans tiltræden i 1882 var 800, nået op til omtrent 8800. Samme år afløstes den

ældste maskine, der knap mere kunne hænge sammen, af en dobbelt-presse, som Jessen lige havde nået at få bestilt før sin død, og Flensborg Avis, Mindre Udgave, kunne nu ligesom hovedudgaven trykkes om natten og afsendes med natiltogene.²⁷ I det første år efter Jessens død steg holdertallet betydeligt, vel som udtryk for stemningen blandt de mange, der sørgede over hans bortgang og følte, at ansvaret nu måtte fordeles på flere skuldre.

Samtidig undergik imidlertid alle andre dansk-slesvigske blade en fornyelse og udvidelse af redaktion og omfang. De forstørrede alle formatet i lighed med Flensborg Avis og forøgede teksten. Der indtrådte nu nogen standsning i Flensborg Avis' opgang, idet bl. a. Dybbøl-Postens fornyelse og udvidelse voldte et foreløbigt tab på Als; men til trods for spådomme i modsat retning meldte fremgangen sig igen og holdt sig ligesom tidligere med nogle svingninger år efter år. Sidst på vinteren 1911/12 nåede Flensborg Avis' oplag op over 10.000. Den følgende vinter begyndte det med 10.000 og nåede efterhånden et godt stykke op over dette tal. I 1910 havde bladet som den første af de dansk-slesvigske aviser anskaffet sættemaskiner og samtidigt øget sit stof yderligere, og der meldte sig snart nye betydelige krav om nyanskaffelser.²⁸ Fremskridtene tages dog ikke hovedkulds, men skridt for skridt, alt efter som der bliver råd til det. Ved mange lejligheder har bladet fået små oplivende vidnesbyrd fra sin holderkreds om, at det står dens hjerte nær. Ved årsskifter, ved særlige anledninger som udsendelsen af den første rejseliste og af Flensborg Avis' kort over Sønderjylland, efter valg osv. har bladet fået rørende beviser på de følelser, der næres over for det, ikke mindst i de små hjem.

Da journalist Simonsen i 1903 tiltrådte sin store fængselsstraf på halvandet år, overtog jeg det juridiske ansvar for den vigtigste og »farligste« del af bladet, som han i en årrække havde haft.²⁹ Jeg besøgte ham engang i hans fængselstid nede i Glückstadt, men følte det knugende tungt at se ham under disse forhold med udsigt til at tilbringe endnu mange måneder af sit liv mellem disse mure. Med min trang til at komme ud i den frie natur vinter og vår forekom denne straf for en forseelse, der i vore øjne ingen forseelse var, mig som uudholdelig, som noget af det værste, det prøjsiske styre har pålagt den erobrede befolkning, om end det ikke er en af de ting, som der er blevet gjort mest væsen af i offentligheden. Senere afsonede Si-

monsen endnu engang en kortere fængselsstraf, og hans juridiske ansvar begrænsedes derefter til Verdens Gang, hans særlige område, som frembød mindst fare. De yngre medarbejdere fik senere også deres part af den liste, som står bag på bladet, og som hverken står der for et syns eller for løjers skyld.³⁰

Medens Simonsen i 1903/04 sad i fængsel, havde jeg flere retssager, deriblandt et par om Skærbæk-affæren (det var afsløringer i Flensborg Avis, der bragte stenen til at rulle i Skærbæk) og om landdagsvalget på Gråsten, som ikke tegnede videre godt.³¹ I samme uge, hvori jeg i 1904 holdt bryllup, blev jeg frikendt i én af dem og kunne med dobbelt glæde holde bryllup.³² Jessens tale ved denne lejlighed, der både kunne kalde rødmen frem på kinden og tåren i øjet, skal jeg aldrig glemme, fordi den mere end nogen gang tidligere røbede, hvorledes han elskede sin gerning, og hvorledes han holdt af sine medarbejdere og i årenes løb havde lagt mærke til alle de små ting, som knap nogen havde troet, han havde fået øje på. Også de andre retssager slap jeg heldigvis fra, skønt jeg delvis var blevet dømt af bisidderretterne. I de sidste år har et par medarbejdere fået store bøder; men alle har dog været forskånet for fængselsstraffe. Jeg selv har hidtil kun fået en mindre bøde og har forfulgt den pågældende sag til højeste instans, skønt den i sig selv var temmelig ligegyldig. Jessen sagde mange gange, at det for en sønderjysk journalist gjaldt om at værge sig mod den første bøde. Han havde begyndt med 10 mark og havde senere siddet fire år i prøjsisk fængsel.³³

Ligesom før Jessens død har det nationale arbejde i Flensborg amt, især også valgarbejdet, haft sit midtpunkt på Flensborg Avis' kontor. Efter sprogparagraffens indførelse arbejdede jeg på oprettelsen af en foredragsforening for Flensborg og omegn. Den begyndte sin virksomhed under meget lovende tegn; men snart blev dens møder opløst. Efter nogen standsning på grund af en retssag mod myndighederne fortsattes virksomheden under stærk tilslutning med to nye foreninger, én for byen og én for landsognene. Flensborg Foredragsforening er vel nok den største stedlige danske forening i hertugdømmet. De forsætter, som man har villet hæmme ved tvangsparagraffen, som foreløbig kun gælder i Flensborg amt, har man således selv måttet fremme.³⁴

Flensborg Avis' udvikling har haft betydning for hele den sønderjyske presse; men desuden har den i sig selv haft en national række-

vidde, som ikke er let at måle. Netop dette, at det største og mest kendte danske blad, det blad, der førte den skarpeste klingende, voksede frem som forpost ved danskhedens sydgrænse, har været en uvurderlig støtte for danskheden i de truede egne såvel som længere nordpå. Bladet er vokset frem, skønt det ikke har bejlet til folkegunst. Vel har det lagt vægt på at overflødiggøre tysk bladhold ved at meddele alt, hvad danske læsere havde brug for, også af tyske anordninger, love og kundgørelser, vel har det søgt at gøre efterretningsvæsenet både hurtigt og pålideligt og er hele tiden gået i spidsen på dette område; men det har altid sat sin nationale gerning i første række ved at dyrke alt, hvad der kan styrke og dygtiggøre danskheden, og ved at slå ned på modstandernes løgne, når som helst de løfter hovedet. Jessen var ikke blind for, hvilken betydning det underholdende stof har for et blad, der vil frem;³⁵ men dette stof har alligevel mangen gang måttet stå tilbage, fordi det nationale værn, forpost og vagtjeneste, først og fremmest krævede albuering.

Jessen helligede Flensborg Avis det meste af sin livsgerning. At bevare den ikke alene som et monument om hans virke, men som et livskraftigt, årvågent led i vor tusindårige grænsevagt, hans navn værdigt, det har været det følgende slægtleds opgave.

Flensborg i december 1912.

NOTER

Ernst Christiansens manuskript er fundet på Landsarkivet i Åbenrå mellem nogle papirer fra Mellemslesvigsk Udvalg. Så vidt det har kunnet konstateres, har det ikke været trykt før. Manuskriptet er her trykt med moderniseret retskrivning, men i øvrigt med bevarelse af sproglige ejendommeligheder.

1. Ernst Christiansen og hans familie flyttede til Flensborg den 1. juli 1882.
2. Ernst Christiansens forældre var Johan Ernst Chr. (1840–1903), søn af arbejder Markus Ernst Chr. og Ingeborg Lorenzen, Solderup mark i Hostrup sogn, og Gunder Marie Lassen (1847–1919), dtr. af gårdmand Hans Jacob Lassen og Gunde Maria Petersen, Ellund. – Forældrene blev gift i Bov 6. dec. 1868 og ikke, som angivet i teksten, allerede før krigen i 1864.
3. Ernst Christiansens første litterære forsøg på dansk var en kærlighedsnovelle »Albions søn og Indias datter«, skrevet februar-marts 1892. Samme forår skrev han sin første danske stil til Illustreret Børneblad for Nordslesvig, der blev udgivet af Sprogforeningens sekretær M. Andresen. Børnebladet udskrev med mellemrum stileopgaver for at opmuntre børnene til at dygtiggøre sig i

- det danske sprog. Stilene videresendtes til den københavnske skolemand H. V. Clausen, der sørgede for, at de blev gennemrettet af studenter. På denne måde blev Ernst Christiansens talent opdaget (jvf. Troels Fink: Da Ernst Christiansen blev »opdaget«, Sjø Årb 1970, s. 109–135), og M. Andresen sørgede så for at skaffe ham ind ved Flensborg Avis, hvor han begyndte som redaktionslærling efter endt skolegang den 1. marts 1893.
4. P. Simonsen var ansat ved Flensborg Avis fra 1893 til sin død 1930. Nikolaj Andersen, sekretær for Sprogforeningen 1900–1919, var ved Flensborg Avis 1888–92, og Nis Petersen i årene 1889–97, hvor han blev redaktør for Modersmålet i Haderslev. Jessens svoger R. P. Rossen var redaktionssekretær ved avisen 1884–1901, hvor han blev direktør for Tønder Landmandsbank. – Om Flensburger Zeitung se note 17.
 5. Christiansens første større opgave blev en genfortælling af »En fattig drengs ungdomsventyr« af Sophus Schandorph. Dette arbejde, der udmærkede sig ved sit klare og levende sprog, blev trykt i Flensborg Ugeblad for Børn 20. maj–15. juli 1893.
 6. De énårig-frivillige var værnepligtige, der havde gået ti år i skole og kunne slippe med ét års militærtjeneste mod selv at sørge for udrustning og forplejning. Ernst Christiansen slap dog helt for værnepligten. Han bestod eksamen i marts 1897, og fik for øvrigt den højeste mulige karakter i fransk.
 7. Opholdet på Askov Folkehøjskole var i sidste halvdel af april 1897. Samme forår havde Jessen for første gang talt på Askov.
 8. Skrue d.v.s. strejke. – Flensborg Avis' trykkemaskine var oprindeligt blevet drevet af et svinghjul, trukket af to mand. Gasmotoren var i brug til 1906.
 9. Flensborg Avis' ridehjul (cykel) blev anskaffet i maj 1895. – Nordslesvigsk Hjulriderlag blev oprettet 2. juli 1896 i Haderslev med daværende redaktionssekretær Hans Petersen, Dannevirke, som formand. Ernst Christiansen blev kredsformand for Flensborgkredsen og senere 1901–03 sekretær for hele foreningen.
 10. Ernst Christiansen var første gang i Danmark til et møde på Skamlingsbanken den 4. juli 1894 sammen med P. Simonsen. Han skulle forsøge at skrive et referat af mødet, der så skulle sammenlignes kritisk med Simonsens referat. I løbet af 1890'erne var Christiansen på flere korte ophold i Danmark, bl. a. på udflugter med hjulriderne. I 1898 og 1899 var han også på to korte studieophold i København.
 11. I 1896 indførtes fuldstændig tysk gudstjeneste i det helt overvejende dansk-talende Ladelund, hvor der hidtil havde været dansk gudstjeneste hver 4. søndag. Kirkekollegiet modsatte sig først afskaffelsen af den danske gudstjeneste, men bøjede sig så efter pres fra oven. – Efter rigsdagsvalget 8. marts 1902 kom det på Årø til tumulter i valglokalet. Sagen tegnede først meget alvorlig for Årøboerne, men resulterede i mindre alvorlige sigtelser mod 4 af deltagerne.
 12. Bruge saksen d.v.s. overtage længere stykker fra andre blade i stedet for at præstere noget selvstændigt.
 13. L. P. Christensen kom til Flensborg Avis i 1898 og var chefredaktør 1940–60. – Tycho Filskov var ved avisen 1899–1919, hvor han kom til Dybbøl-Posten.
 14. Ernst Christiansen fik en række digte trykt i løbet af 1890'erne. De første var vistnok digtene »Der Tod« og »Das Glück« i Flensburger Annoncenblatt 5. sept. og 3. nov. 1893, samt »Zum neuen Jahre« i Flensburger Zeitung 30. dec. 1893. På dansk skrev han foruden de lyriske bidrag til Flensborg Avis

- digte i slutningen af 1890'erne til Nordslesvigsk Hjulriderlags medlemsblad Hjullet, der også indeholder prosabidrag med smukke naturskildringer fra Christiansens hånd.
15. Det tyske telegrambureau d.v.s. Wolffs bureau. – Ved efterretningsvæsenet forstås også systemet med lokale nyhedsmeddelere, hvis bidrag bragtes anonymt og ofte i bearbejdet form.
 16. Flensborg Avis fik sit eget trykkeri 20. juni 1885. Før den tid blev den trykt hos C. K. Thillerup. Den 1. okt. 1897 flyttede både trykkeri og redaktion til Storegade 81, hvor avisen stadig har til huse.
 17. Flensburger Zeitung udkom fra 1. okt. 1889 til 30. juni 1894. Dens hovedopgave skulle være at fastholde byens stadig mere tyskprægede arbejderbefolkning, men også på længere sigt at sikre de danske synspunkters udbredelse, efterhånden som kendskabet til det danske sprog blev stadig mindre i Melleslesvig. Først i 1919 blev der gjort et nyt forsøg med et dansksindet, tysk-sproget blad i Flensborg, Neue Flensburger Zeitung; men dette initiativ kom for sent til at præge den nationale udvikling i byen før folkeafstemningen.
 18. Fredsforeningen oprettedes 1. dec. 1909 af en kreds tysksindede nordslesvigere, der ønskede, at dansk kultur skulle have bedre udfoldelsesmuligheder, og som i det hele taget fandt regeringens tvangspolitik uhensigtsmæssig set fra et tysk standpunkt.
 19. Flensborg Avis, Mindre Udgave udkom fra 1. aug. 1886–1. okt. 1917, og Mindste Udgave fra 1. april 1894–31. dec. 1914.
 20. Der oprettedes to danske arbejdersekretariater. Det ene var Nordslesvigsk Arbejdersekretariat (Vælgerforeningens oplysningskontor), oprettet 1. okt. 1908 i Åbenrå med Kr. Refslund Thomsen som sekretær. Det andet var Dansk Arbejdersekretariat i Flensborg, der åbnedes 25. sept. 1908 på initiativ af en kreds af danske borgere – herimellem utvivlsomt Ernst Christiansen – der fandt, at der var nok så meget brug for en sådan institution i Flensborg med den store arbejderbefolkning som i Åbenrå. Det lededes til oktober 1910 af den tidligere Åbenrå-socialdemokrat Chr. Mathiesen, men flyttede derefter til Flensborg Avis' kontor. Sekretariaternes forbillede var de socialdemokratiske og katolske arbejdersekretariater, og de skulle især yde retshjælp o. lign. til ubemidlede.
 21. Gustav Johannsen, der var rigsdagsmand for Åbenrå-Flensborg kredsen 1881–84 og for Haderslev-Sønderborg kredsen 1886–1901, blev begravet i Flensborg 29. okt. 1901. – Jessen havde på mange måder været stærkt kritisk over for Johannsen, men anerkendte fuldtud hans format som folkelig leder og beklagede stærkt, at Johannsen efter sit valg 1886 ikke mere var så virksom i agitationen i Flensborg som tidligere.
 22. På dette sted bringer Christiansen i sit manuskript et brev fra J. Jessen til medarbejderne 14. marts 1904 som en illustration af Jessens forhold til medarbejderne i den tid, han var rigsdagsmand (1902–06). Dette brev er i forvejen trykt i Flensborg Avis 1869–1969 s. 139–143, hvor der i øvrigt gengives en række af Jessens breve til medarbejderne 1903–06.
 23. Jessen døde 22. juli 1906, og Ernst Christiansens nekrolog stod i Flensborg Avis 24. juli. Heri fremhævedes i høj grad Jessens indsats som rigsdagsmand i optantsagen.
 24. A. Svensson var kommet til Flensborg Avis 1903. I sin tid på Flensborg Avis havde han mange heftige uoverensstemmelser med Jessen – det var to stærke temperamenter, der her prøvede kræfter – men han var for hele livet præget

- af Jessens synspunkter, og i sin alderdom skrev han den store biografi Redaktør J. Jessen I–III (1955–60), der også er et hovedværk til tidens og Flensborg Avis' historie.
25. Christiansen, der i 1907 blev stedfortrædende medlem af Vælgerforeningens tilsynsråd, havde i Flensborg Avis ført an i kritikken af rigsdagsmand H. P. Hanssens mere tilbageholdende, taktiske stilling til brugen af § 5 over for magthaverne, mens Jessen i hvert fald principielt havde hævdet, at § 5 altid måtte stå først. I november 1907 diskuterede Vælgerforeningen udformningen af en ny forretningsorden på initiativ af H. P. Hanssen og hans meningsfæller. Især ved Ernst Christiansens modstand forhindredes indførelsen af en paragraf i forretningsordenen, der skulle have givet Vælgerforeningens bestyrelse og tilsynsråd ret til at udtale misbilligelse af presseangreb på de dansksindede ledende politikere. Denne paragraf, der aktuelt havde sigte mod Flensborg Avis og Dybbøl-Posten, ændredes til en mere vag bestemmelse, der pålagde Vælgerforeningen en mæglende rolle i sådanne tilfælde.
 26. Fru Marie Jessen fortsatte efter sin mands død som udgiver af Flensborg Avis, indtil udgivelsen blev overtaget af et aktieselskab 7. maj 1930. – Årene op mod verdenskrigen var en fremgangsperiode for danskheden, og måske derfor kunne det skarpere proteststandpunkt fortsat øve tiltrækning på ungdommen. Denne udvikling kom formentlig overraskende for H. P. Hanssen, der i sin ungdom, i en nedgangsperiode for danskheden, havde sluttet sig til Gustav Johannsens opfattelse, at de dansksindede blev nødt til at arbejde mere taktisk og med støtte fra de oppositionelle politiske kræfter i Tyskland arbejde for at vinde de mere kortsigtede fordele, der kunne sikre danskhedens fortsatte beståen gennem en mildnelse af den nationale undertrykkelse.
 27. Flensborg Avis' dobbelte hurtigpresse, der kunne trykke ca. 2500 eksemplarer i timen, blev anskaffet i efteråret 1906. Læserne af Mindre Udgave, der hidtil havde fået nyhederne 24 timer senere end læserne af hovedudgaven, kunne nu ligestilles med hovedudgavens læsere. (Flensborg Avis 7. nov. 1906)
 28. Flensborg Avis brugte håndsats helt til 1910, hvor der anskaffedes tre Linotype sættemaskiner. I oktober 1914 fulgte endelig anskaffelsen af en rotationspresse, der på en time kunne trykke 10.000 eksemplarer af et 16-siders nummer og 20.000 af et mindre nummer. – Om den tekniske side af fremstillingen af Flensborg Avis er der i øvrigt skrevet i avisens jubilæumsnummer 1. okt. 1919 især i L. K. Lausten: En menneskealder i Flensborg Avis' trykkeri.
 29. Den 9. marts 1903 begyndte P. Simonsen en 18 måneders fængselsstraf, den længste samlede fængselsstraf for en sønderjysk pressemand.
 30. Med listen bag på bladet menes listen over de ansvarshavende for de forskellige dele af avisen. Denne fordeling af ansvaret, som presseloven gav mulighed for, betød en beskyttelse af hovedredaktøren.
 31. Med Skærbækaffæren hentydes til sammenbruddet af pastor Jacobsens forskellige forlyskningsforetagender. – Gråstensagen affødtes af Flensborg Avis' omtale af sammenstødet mellem de danske og de tyske valgmand i Gråsten efter lændagsvalget den 20. nov. 1903. I denne sag blev Ernst Christiansen, der havde stået som ansvarshavende, frikendt.
 32. Ernst Christiansen blev gift 7. maj 1904 i Flensborg med Julie Cecilie Knudine Lieb (1883–1940).
 33. Før 1914 blev Flensborg Avis' medarbejdere foruden talrige bødestrafte idømt ialt 112½ måneders fængsel. Ernst Christiansen undgik selv fængselsstraffe.
 34. Sprogparagraffen i den tyske rigsforeningslov fra 1908 påbød tysk sprog ved

offentlige møder, bortset fra valgmøder, i egne med tysk hovedsprog for mindst 60 % af befolkningen; men i foreningsmøder kunne dansk stadig anvendes. Foredragsforeningen for Flensborg og omegn blev oprettet 1908 og opløst igen ved dom 20. sept. 1910, hvorefter den genoprettedes som to selvstændige foreninger.

35. Det populære stof fik helt bevidst megen spalteplads i Flensborg Avis, da Jessen overtog redaktionen i 1882. I et brev til H. V. Clausen 9. sept. 1882 redegjorde Jessen herfor: Befolkningens trofasthed var naturligvis bladets grundlag; »men det bør også opfordre os til så meget som muligt at komme folks agtværdige følelser til hjælp ved at gøre bladet så interessant, som det på nogen måde er muligt. Livlige småstykker, kort sagt alt, hvad der har interesse for en større kreds, kommer os tilpas. Ved siden af søger jeg så vidt muligt at have noget stof for det dannede publikum og for det publikum, der kan dannes og udvikles; men det kan først komme i anden række«. (Citeret efter A. Svensson: Redaktør J. Jessen I, s. 137.) – Ernst Christiansen har forøvrigt skrevet om Jessen som pressemand i Nordlesvigsk Søndagsblad 9. sept. 1906.

Anmeldelser

**Lars H. Schubert og Johann Runge (udg.): Barn og ung
i Flensborg 1920–1945.**

335 s. ill. (Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig).

Et af de sidste arbejder, afdøde bibliotekslektor Poul Kürstein fik fra hånden, var udgivelsen af en samling tidstypiske erindringer »Barn i Flensborg 1890–1920«. Det viste sig, at en sådan antologi i forbindelse med et godt billedvalg fik et bredere og mere nuanceret indhold, ikke mindst socialt, end selv den mest alsidige enkeltstående erindringsbog normalt er i stand til at give. Desuden viser erfaringen, at barndomserindringerne ofte er de bedste i memoirelitteraturen.

Kürstein nåede da også at skitsere en fortsættelse, men det blev hans efterfølger, dr. Johann Runge, i samarbejde med fhv. kontorchef Lars Schubert, der kom til at samle trådene, og som på den sydslesvigske afstemningsdag, 14. marts 1977, kunne udsende 2. bind i serien. Tidsmæssigt er beretningerne nu nået op til mellem- og krigstiden 1920–45, og ved at tilføje et »og ung« i titlen er rammen udvidet til også at omfatte ungdoms- og udviklingsår.

Derved kommer bogen stort set til at falde i to dele. De ældste af de ialt 9 fortællere, f. eks. Wilhelm Iversen og Lars Schubert, lægger hovedvægten på barndomsoplevelser. Fulde af fortællerglæde udstyrer de det erindrede med værdifuld lokalkolorit, trækker Flensborgs daværende originaler frem til beskuelse og bidrager til belysning af datidens sociale kår. Endvidere har Schubert skrevet med på »Flensborg Avis«' historie, set med typograflærlingens øjne, altså i høj grad oplevelser indefra.

De yngre bidragydere lægger meget naturligt tyngdepunktet i 1930'ernes økonomisk og politisk omskiftelige decennium. Det træder klart frem, at det i en tid med så mange brogede livsmønstre, med propagandaens brøl i ørerne og de forenkledede standpunkter betød noget at have et åndeligt ståsted. Dette faste punkt var det danske. Sagt mere konkret: den danske skole, den danske ungdomsbevægelse, spejderlivet til lands og til vands osv. Alt dette bandt familier og

grupper sammen til et fællesskab. Med en omskrivning af et ofte hørt citat var det måske lettere at være dansk dengang, fordi det endnu var forholdsvis svært.

Uden forklejning af folkeskolens betydning må man i vurderingen af den danske pædagogiske indsats i disse år skrive Duborg-Skolen med store bogstaver. Det har bogens udgivere iøvrigt også villet understrege ved at vælge den røde, sløagsagtige bygning på banken som omslags- og titelbladsbillede. Slår man op i personregistret, får man et tilsvarende stærkt indtryk af, hvor ofte Duborg-Skolens lærere er nævnt som »hovedpersoner« med periodens to rektorer, dr. Andreas Hanssen og Bernhard Hansen, på førstepladsen. Hvad skolen har betydet for danskhedens genrejsning under barske vilkår, er et af bogens mange talende vidnesbyrd.

Men der er balance i tingene. Vi hører også om den tyske skole i Flensborg. Ejendommeligt nok er det antologiens eneste »rigsdanske« forfatter, professor, dr. theol. Bent Noack, der kommer med et væsentligt budskab fra den tyske lejr. Som søn af en dansk præst i Flensborg, den tidligere havnearbejder og senere biskop i Haderslev C. W. Noack, havde Bent Noack en slags diplomatisk status. Det var ikke ham, der i givet fald skulle i krig for Adolf Hitler. Han havde mulighed for at vurdere nazismen objektivt og bliver derfor den, der blandt samtlige bidragydere stærkest og klarest kan give udtryk for en slags epokebevidsthed. Bent Noack valgte af praktiske grunde at forlade Duborg-Skolen for at tage den klassisk-filologiske studentereksamen på Altes Gymnasium i Flensborg. Han fortæller om, hvor prompte Hitlers magtovertagelse i januar 1933 fik virkning selv i de mindste detaljer:

»Da man kom i skole om morgenen den 31. januar 1933, var det sket. Den verdenshistoriske begivenhed blev omtalt med begejstring og forventning. Og så gik det slag i slag. Et »Heil Hitler« blev indført som indledning og afslutning på hver time, udbragt i stående stilling og med oprakt højre arm af lærer og elever.«

Det kan lyde slemt nok, men Noack bliver ikke stående ved de ydre attituder. Tværtimod giver de år, han oplevede på et tysk gymnasium i nazi-årene, ham anledning til at sætte ret og skel mellem tysk og dansk i grænselandet. »Hvis nogen forestiller sig et tysk gymnasium i de år (1931–1935) som en prøjsisk kaserne, må de tro om igen ... Skoleformen var forbavsende smidig, og det var omgangsformen mellem lærere og elever også.« Tilvalget af fag var overordentlig omfattende, og eksamen foregik på en »særdeles afslappet måde«. Bent Noack konkluderer, at Altes Gymnasium for ham var en del af baggrunden for at opleve den politisk så afgørende periode 1931–35, Weimarrepublikkens sidste to og nationalsocialismens første to år. Noget, der dog kom helt bag på forfatteren, var jødedom.

Men tilbage til den danske skoles udstrålingskraft. Kredsen omkring Duborg-Skolen går igen i forskellige danske foreninger og klubber, de træffes også i diverse »forklædninger« i de medtagne fotos – med den vemodige tilføjelse, at altfor mange af dem blev derude på slagmarkerne. Helmut Leckband giver f. eks. i sin artikel den rystende oplysning, at han allerede under felttoget i Polen i 1939 »bar langt over halvdelen af mine klassekammerater til graven – de var faldet 'für Grossdeutschland'«. Leckband strejfer videre det hypotetiske spørgsmål, om en dansk sydslesviger i disse år, da det trak op til krig, skulle have taget imod dansk eller svensk asyl for at undgå tysk krigsdeltagelse. Leckband fik tilbuddet under et ophold i Svendborg kort efter, at han var blevet indkaldt. »Vi kan skaffe dig til Sverige,« sagde en god ven. – »Gør din pligt,« sagde en anden dansker – »det vil blive drøjt, men der vil komme en dag, hvor du vil være lykkelig over, at du gjorde det«. Leckbands kommentar i dag: »Det rev og sled i mig.« – Også Ingrid Nørgaard, f. Jensen, strejfer den eksistentielle problematik. Da hun og hendes daværende mand, Hans Harck, vendte tilbage fra en rejse i Sverige i sommeren 1939, blev de modtaget i København af forældrene, journalist J. N. Jensen og hustru, »Flensborg Avis«. Jensen sagde en passant til sin svigersøn: »Du er klar over, at det ser mørkt ud. Der kan gives jer asyl i Danmark. Der er en mulighed for jer, endnu kan det nås.« Harck ikke så meget som overvejede tilbuddet – og faldt.

At det her drejede sig om en problematik på liv og død – den klas-siske konflikt mellem pligt og tilbøjelighed – må ikke forlede til det indtryk, at dette afsnit af bogen om Flensborgs unge i nazi-årene svælger i heroisme og drivende sentimentalitet. Tværtimod slår H. Leckband en resignerende tone an allerede i sin overskrift »Det kunne have været værre«. Og Leckband fik dog sin sag for som soldat under hele krigen og siden som russisk krigsfange i mange år.

I en anmeldelse af overskuelig længde er det ikke muligt at give et referat af samtlige ni indlæg. Heri ligger ikke en kvalitetsvurdering. Bogen indeholder andre personlige minder, nedskrevet af Ruth Ramsing, f. Simonsen, Hans Paulsen »Fra tysk skoleelev til dansk spejderdreng« og Annelise Johannsen, født Møller: »Mit store ønske: at gå i dansk skole.« Til denne antologi slutter sig, som noget helt ekstraordinært, Karin Johannsens selvbiografiske digtsamling »Sindelag«. Hun skildrer brydningerne omkring en ti-årig piges overgang til den danske skole og udviklingen frem til den endelige forankring i det danske. Facit bliver: »At vende tilbage / ville være bedrag.« Men det var nu slet ikke så ligetil, »int' så enfach«, som det hedder på sønderjysk. Utvivlsomt har den lyriske form hjulpet Karin Johannsen til at udtrykke det dunkelt tænkte, der må have lov til at blive stående som det dunkelt sagte.

Eskild Bram.

Hans S. Bruun: På dødsrue gennem Hitlers Tyskland.

Udgivet af Nationalmuseet 1976. Redaktion Jørgen Mågård. 96 sider.

I årene umiddelbart efter krigens afslutning kom der en del bøger om modstandsbevægelsen. Dels om fantastiske og farefyldte aktioner, men tillige om den bitre skæbne, der ramte dem, der blev taget til fange af Gestapo, og som efter forhør, ofte med tortur, måtte vandre gennem fængsler og lejre for til sidst at blive deporteret til de tyske koncentrationslejres helvede.

De, der gik ind i modstandsarbejdet for at bekæmpe nazismen og den tyske krigsmaskine, var vel vidende om prisen. Besættelsesmagten havde klart kundgjort »spillets regler«, så arrestationer og fængsling og dødsdom var noget, der måtte regnes med.

Men de midler og metoder, Gestapo anvendte, var af en sådan art, at man ikke havde forestillet sig det muligt. Man havde hørt om koncentrationslejre, men en så konsekvent råhed og ondskab, som fandt sted, lå faktisk uden for normal fatteevne.

Med en afstand på 35 år har museumsbetjent Hans Bruun fået begivenhederne så meget på afstand, at han har ønsket at nedskrive, hvad han har været igennem, og det er rystende læsning.

Vi følger fortælleren fra de relativt fredelige dage på gården ved Ribe, hvor han sammen med en gruppe begynder det første spøde modstandsarbejde. Så følger arrestation, forhør og ophold i Horserød og Frøslev. Så længe begivenhederne udspilles inden for Danmarks grænser, er forholdene bortset fra frihedsberøvelsen og uvisheden om fremtiden, til at bære. Sult og nød kendes ikke.

Imidlertid – på trods af tyske løfter herom – begynder deportationerne, og Hans Bruun er blandt de første 195 mand fra Frøslev, der den 15. september 1944 sendes mod syd til Neuengamme.

Neuengamme hørte til blandt de største af det tredje riges mange lejre. Herfra blev fangerne ofte sendt videre på udkommando til mindre, men ingenlunde bedre lejre.

Hans Bruun kom efter et kort ophold i Neuengamme til den ene af de to lejre, der fandtes i Sydslesvig, Schwesing ved Husum. Der var ialt 40 danske, der var med på denne udkommando, og i de tre måneder opholdet varede her, bukkede mere end en fjerdedel under for den umenneskelige behandling, de blev udsat for. Blandt denne fjerdedel var lektor Åge Rosenkjær, der som en af de første i Tønder blev arresteret for illegalt arbejde i 1943.

Efter tre måneders hårdt arbejde i våde pansergrave, hvor fangerne var udsat for pryg og bestandig kulde, ophæves lejren, og fangerne sendes atter til Neuengamme. – Som Ladelundlejrens dystre kapitel er beskrevet i Sønderjysk Månedsskrift, ville det være rigtigt om der også – mens tid er og begivenhederne endnu huskes på egnen – blev skrevet Schwesinglejrens historie.

I Neuengamme »fejres« julen, og beretningen går videre om menneskelig nedværdigelse, foragt for liv, mishandling, sult og sygdom. Vi møder en uhyggelig råhed og afstumpethed hos såvel vagtmandskab som hos overfangerne, kapoerne, der for selv at høste en beskedent gevinst slår løs på medfanger.

I modsætning hertil forbløffes man over den menneskelige tilpasningsevne, der parret med livsvilje, gør det muligt at overleve, trods prygl, trods en bestandig sult og trods timelange appeller i bidende kulde, hvor fangerne kun var iført tynde, lasede fangedragter.

Man imponeres over, at der findes ressourcer i en sådan grad hos mennesker, at ikke alle går til. Det er imidlertid ikke nok med vilje og håb om at overleve. Det fremgår tydeligt af bogen, at der også skal held til.

Støder sygdom til, er udgangen oftest døden, og dermed er der åbnet for »den eneste udvej fra lejren« gennem krematorieskorstenen.

Hans Bruun giver udtryk for den enorme betydning, pakkerne fra Røde Kors havde for de danske fanger, og selv om SS-vagterne først tog deres told, så var der stadig varmt undertøj, mad og cigaretter. Fødevarerne kunne være et kærkomment tilskud til roesuppen, og tobakken kunne bruges til at skaffe visse lettelser i hverdagen. Endelig var der også en moralsk støtte i pakkerne. Fangerne kunne mærke, at de ikke var glemt.

Røde Kors og Folke Bernadottes indsats kan næppe overvurderes. Man tør dårligt tænke på, hvor mange danske og norske fanger, der aldrig var kommet hjem uden hjælpen fra Røde Kors og de hvide busser.

Havde opholdet i Schwesing været en tid, hvor man syntes, at nu var målet for, hvad et menneske kan udholde, nået, så var det dog intet mod det, Hans Bruun endnu skulle igennem på en rullende kommando, SS Baubrigade. Fangerne boede i kreaturvogne, der fra nord til syd kørte gennem Tyskland, for i udbombede byer og jernbanestationer at udbedre de skader, som det allierede luftvåben anrettede i det slagne Tyskland. En umulig opgave, og den nytte, de af sygdom og sult mærkede fanger kunne præstere, var minimal. Da rejsen ender i KZ-lejren Ebensee er Hans Bruun den eneste dansker. De 35 kammerater, han havde ved starten, er enten døde eller ført til anden lejr. Bogens to sidste kapitler gør nok særligt indtryk på læseren, måske forårsaget af den skærende modsætning i indholdet.

I »De lange knives nat« fortæller Hans Bruun, hvorledes fangerne efter lejrens befrielse af amerikanske styrker gør regnskabet op med kapoerne. Nazismens ondskab har nået at sprede sin sæd i dem, der netop var gået ind for at bekæmpe nazismen og alt dens væsen. Det er måske forståeligt, at hævnfølelsen har været stor hos disse fanger, der gennem måneder og år er blevet pint og plaget, men det er ondt at læse.

»Hjemrejsen« derimod beskriver menneskers hjælpsomhed på turen tilbage til Danmark via Frankrig og Belgien, hvor det danske konsulat forsyner Hans Bruun med papirer, og hvad han ellers havde brug for, og »hvor jeg igen kunne tale og blive forstået på dansk –«. Så bliver der flyvelejlighed til København, hvor Bruun mødes med en gruppekammerat, og sammen følges de det sidste stykke vej gennem det uskadte Danmark til hjemmet. »Jeg var hjemme igen. Det var ikke til at fatte.«

Godt at dette sidste kapitel kommer med, så man ikke kun sidder tilbage med sindet fyldt af lidelse og djævelsk ondskab.

Hans Bruun er måske ikke den helt store fortæller, men stoffet er dramatisk nok i sig selv. Det er en nøgtern beretning uden had og bitterhed, og dette sidste gør den ikke mindre værdifuld.

Poul Andersen.

Sønderjyske historikere efter 1864.

Redigeret af Johan Hvidtfeldt, Peter Kr. Iversen og Dorrit Andersen. – Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 44, Åbenrå 1976. 166 sider.

Historisk Samfund for Sønderjylland markerede sit 50-års jubilæum ved at udgive »en samling biografier af sønderjyder, der har gjort en indsats i det historiske arbejde såvel på det folkelige som på det videnskabelige plan«. En afgrænsning af denne personkreds vil altid være forbundet med vanskeligheder. Styrelsens og redaktionsudvalgets diskussioner resulterede i »at bogen skulle omfatte alle betydelige fag- og amatørhistorikere, der havde haft deres virke efter 1864, og som var døde ved redaktionens slutning januar 1974«. De biograferede skulle enten »have været dansksindede eller have skrevet på dansk om sønderjyske emner«, og de »skulle være født i landsdelen eller have haft en væsentlig del af deres livsgerning dér«. Ved hjælp af disse 8 enten-eller-kriterier fandt redaktionen frem til 144 sønderjyske historikere, blandt dem omtrent 10 »fag«historikere og ca. 134 amatører. Mellem dem er der syv eller ni tysksindede; dette lille antal skyldes nok det før nævnte sprogkriterium. Værkets tre redaktører tegner sig for de 52 af bidragene. Fhv. viceskoleinspektør Werner Christiansen har skrevet 18 biografier. De nitten andre skribenter har leveret mellem to og syv artikler. Bidragenes gennemsnitslængde er på én bogside på omtrent 2050 typeenheder, dvs. det er små, stærkt koncentrerede levnedsløb, der i indledningen giver oplysninger om den biograferedes personlige data, hans forældres navne og stillinger, hans ægtefælles navn og herkomst; i artiklens hovedafsnit skildres den biograferedes uddannelser, stillinger og især hans eller hendes (fem damer er blevet taget med i rækken af sønderjyske histo-

rikere) historisk-litterære virksomhed. Ved de fleste biografier anføres til slut den vigtigste litteratur om den biograferede. Disse litteraturhenvisninger er nok bogens svageste del. Der henvises hverken til Krak's Blå Bog eller til Dansk Biografisk Leksikon, formodentlig fordi redaktionen har syntes, det var for banalt. Af de 144 »sønderjyske historikere« nævnes 23 i »Danske Historikere 1965« (udgivet af Dansk Historisk Fællesforening, 1966) i 8 tilfælde mangler henvisningen til dette værk. Flere af historikerne var politisk aktive i tiden efter 1918, for deres vedkommende savner man reference til Grænsevagten.

Biografierne står i alfabetisk rækkefølge, et navneregister er derfor unødvendigt. Men der mangler afgjort et emneregister, som ville have udvidet den meget nyttige biografiske håndbog til en bibliografisk opslagsbog. Den ville imødekomme brugerens konkrete arbejdsituation, når denne i en bestemt problemstilling leder efter relevant litteratur.

»Sønderjyske historikere efter 1864« er en opslagsbog, der – inden for dens regionale og tidsmæssige begrænsning – oftest giver de oplysninger, man leder efter. Men bogen kan også læses fra ende til anden, uden at man kommer til at kede sig. Den giver et glimrende overblik over, hvem der i tidsrummet 1864 til 1974 har været engageret i sønderjysk historie – læseren vil blive overrasket: det er amatører, der behersker scenen. De universitetsuddannede cand. mag'er spiller en meget ubetydelig rolle. Som skrivende hjemstavns-historikere gjorde de sig ikke gældende. På ganske få undtagelser nær overlod de arbejdet til seminarieuddannede lærere (28), til præster (26), til gårdejere og landmænd (22) samt til journalister (21).

Amatørens mest yndede emner var (og er stadigvæk) lokal- og personalhistorie. Mange er optaget af arkæologi. Lærernes specielle områder er skole- og kulturhistorie, en række præster skrev om kirkehistoriske emner eller beskæftigede sig med folkeminder, enkelte også med fattigvæsenet. Det lokale landbrug undersøgte af gårdejerne, der også var interesserede i udskiftningen. Samtidens politiske problemer blev taget op af journalisterne, blandt dem nogle lærere, der var blevet sat på porten af preusserne. En officer dyrkede krigshistorie, en mejerikonsulent berettede om den lokale mejeriforenings udvikling – og leverede derved et værdifuldt bidrag til mejeribrugets tilblivelse, en bankdirektør skrev om det sønderjyske pengevæsens historie, en præstekone samlede præstekonebiografier osv., osv., de fleste forblev inden for deres fags og erfarings rammer, da de forfattede deres bidrag til Sønderjysk Månedsskrift, Sønderjyske Årbøger eller til de mange lokale jubilæumsskrifter. Alle sammen skrev de store eller små – langt de fleste små – bidrag til det store emne Sønderjyllands historie. Det var landsdelens politiske skæbne, der inspirerede de fleste til deres skribentvirksomhed. Mange biograferede

stammede fra nationalt bevidste hjem, hvor barnets historiske interesse blev fremmet af forældrene. Et påfaldende stort antal levnedsløb beretter om højskolebesøg. Nogle historikere blev som voksne inspireret af den folkelige kamp, af den første verdenskrig eller af afstemningskampen i 1920, nogle få kaldtes til gerning ved nazismens fremstød efter 1933, enkelte blev historisk »beåndet« gennem en religiøs vækkelse. Lysten til at skrive om slægtens gård, om landsbyen, skolen, kirken eller naboens familie var oftest motiveret ved en »aldrig svigtende kærlighed til hjemstavnen«.

Denne biografiske opslagsbog, der viser, at et imponerende antal amatører har skrevet sønderjysk historie, er en morsom læsning om det folkelige historiske arbejde. Men den er mere end det: En opmærksom læser kan slet ikke undgå at opdage en mængde sociologisk spændende oplysninger. En sammenligning af fædrenes og sønnernes profession afspejler samfundets udvikling i de sidste hundrede år. Blandt fædrene er der 67 gårdejere (parcellister og landarbejdere), 25 håndværkere samt 17 personer med en universitetsuddannelse og 15 seminarieuddannede lærere. Blandt de historieskrivende sønner (og døtre) har 52 en universitetsuddannelse (over 50 % teologer), 34 besøgte et lærerseminarium, 22 er gårdejere, og 5 håndværkssønner blev håndværkere, vi opdager 14 journalister (mod 1 blandt fædrene) og 8 politikere, den profession fandtes ikke hos fædrene. De 144 sønderjyske historikere danner ikke noget repræsentativt udsnit af landsdelens befolkning, men alligevel afspejler disse tal samfundets udvikling, de røber den begyndende »akademisering«, de afslører, at livet i Slesvig er blevet politiseret efter 1864. Det ses, at vejen væk fra bonde- og håndværkerstanden for mange gik over en seminarieuddannelse eller et teologisk studium . . . Sådan kunne man blive ved. Denne biografiske opslagsbog over »Sønderjyske historikere efter 1864« er en tankevækkende læsning.

Johann Runge.

J. H. Jensen: Landsbylærer i genvundet land.

Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, Åbenrå, 1977, 196 sider, ill.

Historisk Samfund for Sønderjylland har i dette forår udgivet erindringer gennem 40 år af pens. førstelærer J. H. Jensen, Skovbøl, nu bosiddende i Felsted. De er udkommet i den snart lange række af sønderjyske levnedsløb, hvori mange kendte sønderjyske personligheder har skildret deres liv og virke i grænselandet. Med stor glæde har anmelderen læst den sidste publikation, som hedder »Landsbylærer i genvundet land«, som er et ualmindeligt velskrevet levnedsløb, hvor forfatteren lader os genopleve hele genforeningstiden med

de glade forventninger, mange sønderjyder tog imod den nye tid efter den første verdenskrigs hårde tider med angst og nød og afsavn, og perioden der fulgte.

Noget af det bedste, sønderjyderne fik nordfra, var den danske skole; mange unge lærere og lærerinder kom herved for at hjælpe med ved opbygningen af denne skole, ikke alle blev hernede, men for mange blev det en livsgerning, som fyldte dem.

Overgangstiden var ofte meget vanskelig, skolehusene var forsmte på grund af krigen, bøger og pædagogiske hjælpemidler savnedes. Men man tog fat på arbejdet med humør og kom igennem begyndelsesvanskelighederne. Mange steder beholdt man præster og lærere fra den tyske tid, når afstemning i kommunen havde givet flertal for dem. De fleste tysksindede lærere drog dog sydpå og fik embede der. I Skovbøl var den tyske lærer også rejst – og til denne lille landsby ankom en junidag 1920 den unge lærer J. H. Jensen fra Nørrejylland efter en spændende rejse over grænsen med tog til Åbenrå. Lige efter krigen var togforbindelserne meget dårlige, også for »æ lilleban« fra Åbenrå til Gråsten, så den unge lærer besluttede at gå de par mil til Skovbøl.

Ankommet til »Skrædderkroen« fik han den første varme velkomst som udtryk for sønderjysk gæstfrihed, hvorefter han kunne tage sit rige i besiddelse. Ingen kunne dengang forudse, at Skovbøl skulle holde ham fast i en livsgerning på over 40 år.

Nogen tid efter fik han en lærerinde fra Lemvig til medhjælp; hun forblev ved skolen lige til sin pensionering. Dette er et udtryk for, at J. H. Jensen har været en god kollega og god at samarbejde med. Man forstår, at Jensens omgængelighed har gjort det let for ham at komme i kontakt med børn og forældre i landsbyen. Hurtigt fandt man ud af, at læreren var god at gå til, når de årlige selvangivelser til skattevæsenet skulle udfyldes, eller når en eller anden kontrakt skulle formuleres.

Højdepunktet i genforeningsfestlighederne 1920 var Dybbølstævnet den 11. juli, hvor kong Christian X officielt tog det genvundne land i besiddelse; for J. H. Jensen og mange tusinde landsmænd blev denne dag den store nationale oplevelse, som man aldrig vil glemme.

Den økonomiske udvikling i 20-erne bragte misstemning ind i genforeningsarbejdet; landbrugskrisen drev mange landmænd fra gårdene, L. S. opstod og såede utilfredshed og ufordragelighed i sindene, det tyske mindretal rejste hovedet og begyndte at arbejde med Vogelgesangpenge, så at tyske skoler rejstes over det meste af landsdelen – og o. 1930 hørtes af og til råbene »Heim ins Reich«. Lægen i Bovrup fik også oprettet sit parti D. N. S. A. P. og gik til angreb mod det parlamentariske Danmark. Men heldigvis for Danmark manglede Fritz Clausen kvalifikationerne til at kunne blive farlig for det danske demokrati; det indså selv tyskerne under besættelsen; da det

stærke nazirige gik under 1945, var spillet også forbi for Fritz Clausen og hans tilhængere. J. H. Jensen giver i sin bog sine alvorfulde indtryk af krisetiden o. 1930, hvor så mange landmænd sad hårdt i det og ofte måtte gå fra gårdene; mange misundte embedsmændene deres faste månedlige løn, som dengang egentlig ikke var særlig stor og misundelsesværdig.

For at bygge bro mellem skolen og befolkningen havde J. H. Jensen allerede i 20-erne indbudt til oplysende møder i sin skole. De var velbesøgte. Uden tvivl har de været af stor betydning for sammenholdet i det »lille« Skovbøl; men pengene var knappe dengang. Så der var ikke råd til at hidkalde »dyre« foredragsholdere. Hvad gjorde man så? Kolleger fra naboskolerne skiftedes til at holde oplysende foredrag uden betaling; det kunne man i 30-erne! Et højdepunkt var en oplæsningsaften med Chr. Demuth og frue fra Ravsted.

Det kunne i det lange løb ikke undgås, at den alsidige lærer Jensen måtte gå med i kommunalt arbejde. Vi får derfor i hans bog en god fremstilling af den politiske, økonomiske og sociale udvikling i Felsted kommune i 30-erne og 40-erne. Ved kommunalvalget i 1937 blev han medlem af sognerådet, ja, tre år senere (1940) sognerådsformand, et hverv, som han udførte med stor dygtighed igennem 14 vanskelige år i vor landsdels historie. 1937 blev han også medlem af amtsrådet, så man kan forstå, at der var nok at bestille i den periode. Heldigvis for skolen i Skovbøl sprang fru Jensen ind som vikar og blev en uvurderlig hjælp for sin mand.

Med megen lune fortæller han om det kommunale arbejde med de små indtægter før krigen, om vanskelige forhold under besættelsen o. m. a. Det var primært to ting, der skulle tages fat på i kommunen: udbygningen af dens skoler for at kunne opfylde skoleloven af 1937 og udbygning af sognets veje. Der var ikke råd til begge projekter samtidig – og man valgte det sidste projekt, hvilket viste sig at være klogt, for ved at komme i gang med vejarbejdet fik arbejdsledige i sognet arbejde, og vejene blev fine.

Ved den nye skolelov af 1958 om centralisering af kommunens skoler fik Felsted centralskolen, og de små skoler blev nedlagt. Kommunen havde sparet mange penge ved ikke at have foretaget udbygningen af de små landsbyskoler. Arbejdet i amtsrådet havde Jensens interesse, men da han havde fuldt op at gøre som sognerådsformand, gik han ud af amtsrådet i 1946, men fortsatte i sognerådet til 1954.

Interessant er det at høre om skatteligningsarbejdet. De økonomiske forhold var jo bedredes siden 30-erne; skatten var f. eks. i 1954 steget til det firedobbelte.

Vi får også i bogen et billede af den national-politiske udvikling i sognet. Jensen var med til at opbygge og styrke »Danske Samfund«, så ingen dansk stemme skulle gå tabt ved valgene. Men skuffelser

kunne ikke undgås; især gav valget i 1939 betydelig fremgang i sognet for både det Slesvigske parti og de danske nazister.

At J. H. Jensen kunne afse tid til at virke for Grænseforeningen for at kunne støtte dansk kulturelt arbejde syd for grænsen, tjener ham også til ære.

Besættelsestiden var uden tvivl en vanskelig tid for kommunalt arbejde. Mange næringsmidler måtte rationeres, tørvegrovning fandt sted til erstatning for kul og koks o. m. a. Krigens alvor mærkedes mest i de stadig øgede luftangreb på Tysklands industribyer. J. H. Jensen omtaler en uhyggelig augustnat i 1942, hvor tyske natjagere forfulgte britiske bombefly, som lettede sig for brand- og sprængbomber især over Nordals og dele af Sundeved, hvorved mange gårde og huse ødelagdes. Ja, det var sandelig en krigsnat, hvis uhygge ikke glemmes af dem, der oplevede den.

J. H. Jensen og hans kone var på aftenvisit hos en kollega i Tråsbøl, men blev urolige og cyklede hjem til Skovbøl, så hurtigt de kunne i denne uhyggelige nat. Anmelderen oplevede den nat i nabo-byen Bovrup og mindes den stadig med gru.

Den onde tid gik til ende – og vi genoplever med forfatteren 5. maj-dagen 1945 – og de hektiske måneder, der fulgte. Forfatteren er i det hele tolerant og mildt dømmende, et helt igennem humant tænkende menneske. Hverdagen måtte leves påny, vort land genopbygges, og der var nok at se til for ham i skolen og i det kommunale virke. Efter 14 år som sognerådsformand kunne J. H. Jensen med god samvittighed trække sig tilbage til sin lille skole.

Man må udtrykke sin beundring for det arbejde, han har udført gennem disse 40 år både i sit skolevirke og i sognets tjeneste. Det var en genforeningslærer af højeste karat, en nørrejyde, som blev sønderjyde og som gjorde sin pligt og mere til på det sted, han blev anbragt. – Forfatteren har nogle personskildringer fra sin nærmeste kreds i landsbyen, som også er værd at bemærke; jeg tænker bl. a. på Jørgen og Cecilie Lorentzen, dengang Stenneskær, senere Rønhave, hvis dramatiske levnedsløb herved er blevet bevaret for senere slægter.

J. H. Jensens erindringsbog er så indholdsrig og så spændende at læse, at den kan anbefales til enhver, der har interesse for vor landsdels historie.

Thomas Madsen.

Bognyt

Danske landkommuner 1842–1970. Fortegnelse over kommuner under dansk landkommunal lovgivning. Med omlægninger og nyere grænseændringer.

Udgivet af Landsarkivet for Nørrejylland ved Harry Christensen.
Viborg 1976. 134 s.

Den store kommunesammenlægning i 1970 har betydet, at arkivalierne fra de gamle landkommuner nu i stor udstrækning afleveres til landsarkiverne for at blive tilgængelige for forskningen. Derfor har der også meldt sig et behov for at få overblik over, hvilke landkommuner der har eksisteret fra den landkommunale anordnings ikrafttræden 1842 til idag, og hvilke forandringer der er sket ved adskillelser, sammenlægninger etc. gennem perioden. Denne opgave er nu løst af Landsarkivet for Nørrejylland, der har påtaget sig udarbejdelsen af en landsdækkende oversigt. Oversigten, der indledes med en meget instruktiv redegørelse for det danske landkommunesystems historie, er opstillet efter de gamle amtsråds kredse og oplyser bl. a. om kommunernes oprettelses- og ophørsdatoer. Væsentlige ændringer i områderne anføres også, mens der for mindre ændringers vedkommende blot henvises til de relevante bekendtgørelser, love osv. herom. Før 1864 var kun få sønderjyske sogne under ren dansk kommunaladministration. Først efter genforeningen – i de fleste tilfælde pr. 1. april 1921 – indførtes dansk kommunalstyre i de nordslesvigske sogne. Oplysninger om de små preussiske kommuner skal derfor fortsat søges i Trap: Danmark (5. udg.); men for tiden efter genforeningen til 1970 er denne nyttige fortegnelse også anvendelig for Nordslesvigs vedkommende.

D. A.

Erling Olsen: Statistik for historikere.

D. H. F.s håndbøger. 1976. 137 s.

Bogen er skrevet for at give den interesserede historiker en fornemmelse af, hvordan statistikerne synes, at tal skal håndteres, siger prof. Erling Olsen i sit forord. Og det er nok rigtigt, at historikere tit ikke anvender talmateriale udtømmende eller på en rigtig måde, hvis de ikke ligefrem holder sig borte fra det. Det er derfor værdifuldt, at denne bog er kommet. Den synes dog at have større interesse for historikere af profession end for amatører.

Bogen begynder med det lette og bliver gradvist sværere. Først behandles opstilling og læsning af tal i tabeller og figurer. Derefter vises i kapitlerne om tidsrækker, indekstal og det såkaldte Lexis skema, hvordan tal kan gøres mere sigende. Og endelig kommer afsnittene om, hvilke slutninger, der kan drages af tallene ved normalfordeling, signifikanstest, korrelation og repræsentative tællinger.

Bogen er opbygget således, at hvert kapitel afsluttes med spørgsmål, der sikrer, at kapitlets indhold er forstået. Svarene findes bagest i bogen. Bogen er derfor velegnet til selvstudium. I den udmærkede bog findes der dog en vis urimelighed i de sidste kapitler, hvor forfatteren bruger en del plads på at gennemgå anvendelsen af en CompuCorp 342 Statistician, som han har på RUC. Det er en regnemaskine i 5.000 kroners klassen, som kan gøre de mere præcise beregninger hurtigt og let. En sådan investering kan man nok ikke forvente, at enhver interesseret historiker uden adgang til et universitets regnemaskiner skal foretage.

JW

H. E. Sørensen: Revolution i Skærbæk.

Melbyhus 1976. 118 s.

Denne bog indeholder bearbejdede af 14 artikler med historiske emner, som på én nær oprindelig har været trykt i Jydske Tidende, Vestkysten og Land og Folk. Emnerne koncentrerer sig om Sønderjylland, særlig vesteregnens historie; kun afsnittet om den danske frihedsforkæmper fra enevældens tid dr. Damppe falder uden for denne sammenhæng. Det kronologiske spektrum er meget vidtspændende, og en del småfejl i det historiske har ikke kunnet undgås. Bedst af disse populære og velskrevne artikler er de tre, hvor forfatteren bl. a. bygger på interviews med ældre mennesker, således i afsnittet om den danske fører på Skærbækegnen, hjuler Hans Jepsen Jepsen, og i titelartiklen Revolution i Skærbæk, hvor begivenhederne i forbindelse med den tyske revolution i 1918 skildres, særlig hvorledes de dansksindede bemægtigede sig herredømmet over det såkaldte arbejdsråd. Endelig skal fremhæves det hidtil upublicerede afsnit om Kirstine Boesen, der 1910 blev brutalt fængslet for sin virksomhed som dansk gymnastiklærerinde. Hende har forfatteren interviewet i forbindelse med hendes 85-års fødselsdag i 1970.

D. A.

F. Dinsen Hansen: Nordfrisland – digernes land.

Udgivet af Foriining for Nationale Friiske. Bygd 1976. 72 s., ill.

Mange har gennem årene mødt nordfriseren F. Dinsen Hansen stående på en digekam i et af Nordfrislands 134 koge, mens han forklarede marskens

og Frislands udvikling og historie. Det er en fortjenstfuld ting, at en part af hans viden nu er kommet på tryk. – Bogen vil være lige værdifuld for den enkelte, der søger oplevelse i landet mod vest, som for de mange lejrskoler, der arbejder derude. Den er klart opbygget og særdeles vel illustreret med et godt kortmateriale. Den rummer i et tillæg nogle vigtige kildesteder og har en fyldig litteraturliste, ligesom der i en udførlig ordforklaring gøres rede for marskens særlige terminologi.

Der er samlet en mængde stof i denne lille bog, nøgternt skildret med hele den indfødtes indlevelse.

Forfatteren gennemgår landskab og tidevand, marskens dannelse, dyre- og planteliv, landvinding, halligerne, historie og erhvervsgeografi, hvalfangerfærd, udvandring, sproghistorie og dialekt. Et særligt kapitel udgør friserens kamp for deres selvstændighed og deres sprog.

Afhandlingens 11 sidste sider bringer forslag til en række ture i Nordfrisland.

Carsten Boysen har forsynet bogen med forord. S. Tougaard har stået for illustration og tilrettelæggelse. H. Meesenburg har foretaget udgivelsen over Bygds forlag. Slægtskabet med tidligere Bygdudgivelser ses tydeligt, herunder den glimrende udnyttelse af luftfotos.

K. F.

H. E. Sørensen: Vadehavet. Marsk og mennesker.

Melbyhus 1976. 84 sider, ill.

Bogen er klart inspireret af den truende stormflodskatastrofe i januar 1976, og dens sidste kapitler indeholder da også tanker om, hvad man forstår ved effektiv kystsikring, og hvad den vil koste i forhold til, hvad en stormflod kan koste. Det er en spændende bog. Man har indtrykket af, at forfatteren har været til stede på de rigtige tidspunkter både i fortid og nutid. Bogen giver god og grundig besked om de fleste ting emnet vedrørende. Teksten er koncis og billederne godt udvalgte. Mange kildesteder er inddraget i teksten. De spænder fra Plinius den ældre og Saxo til en 14-årig Rømpigens skildring af stormfloden 3. januar 1976. Også skønlitterære tekster er inddraget til belysning af emnerne.

Forfatteren gør rede for marskens dannelse, dyre- og planteliv og befolkningens skæbne gennem tiderne. Landvinding og bebyggelse skildres grundigt. Friserne får deres særlige afsnit, og marskens byer ligeledes. De sidste kapitler skildrer levende stormflodernes hærgen gennem tiderne.

Bogen har kvalitet til at blive læst af den egshistorisk interesserede; den kan hjælpe turisten til indsigt, og den må være et godt hjælpemiddel for lejrskoler og ekskursioner. Den rummer et udmærket vadehavsleksikon, en omfattende litteraturliste og en fortegnelse over de museer og samlinger, der behandler Vadehavet og dets kultur.

K. F.

Nis-Edwin List Petersen: Sagn og historier fra Rømø.

Oversat af H. E. Sørensen. Illustreret af A. Petersen-Röm og Art Tudsborg. Melbyhus 1976. 80 s.

Forfatteren til denne lille samling af sagn og historier fra Rømø stammer selv fra øen og bygger sin fremstilling dels på, hvad han selv har hørt fortælle, dels på den allerede eksisterende litteratur. Bogen giver i glimt et indblik i forestillingsverdenen blandt Rømøboerne i gamle dage, præget som den var af de livsbetingelser, de særlige naturforhold dikterede. Illustrationerne skyldes to Rømøkunstnere. Meget stof er der nu ikke at hente i denne nette lille publikation, der imidlertid nok kan tjene som appetitvækker for den interesserede til at gå igang f. eks. med Thade Petersens artikler om Rømø i Sønderjyske Årbøger 1903–05, der stadig kan læses med fornøjelse.

D. A.

Foreløbige arkivregistrarer.

Udsendt af Landsarkivet i Åbenrå. – 1. Nordslesvigske præstearkiver II Tønder provsti, 166 s., III Haderslev provsti, 145 s., IV Åbenrå provsti, 129 s., og V Sønderborg provsti, 133 s. – 2. Private personarkiver, 61 s.

I anmeldelsen af Nordslesvigske præstearkiver I udtalte jeg håbet om, at dette første bind snarest måtte blive efterfulgt af en lang række, og dette håb er rigeligt blevet opfyldt; ikke alene er rækken af præstearkivregistrarer fuldført, men Landsarkivet har også udsendt flere andre registrarer. Landsarkivets mange brugere har hilst dette med stor tilfredshed og glæde. På rækkens sidste bind bringes der en oversigt over registrarerne, hvor der er indløbet en lille fejl, og selv om den er rettet på andre senere udsendte registrarer, vil jeg dog henlede opmærksomheden på den. Som bind I står anført Tønder provsti, det skal rettelig være Tørning len provsti.

I 1944 udsendte Rigsarkivet: Vejledende Arkiv-registraturer VI Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele. En oversigt ved Frode Gribsvad og Johan Hvidtfeldt. Den giver i niende afdeling en fortegnelse over private institutioners og personers arkiver. Afsnit IX B privatarkiver bringer en fortegnelse over 135 personer, hvis arkiver da fandtes i landsarkivets samlinger, mindre betydelige arkiver var dog ikke medtaget. De betydeligste var vel nok præsten og forfatteren Carsten Petersens og frimenighedspræsten L. B. Poulsens arkiver.

Landsarkivet har i 1975 i sine foreløbige arkivregistrarer udsendt et bind: Private personarkiver, der rummer 811 numre, eller mere end en 6-dobling, hvis vi regner ud fra de i 1944 angivne arkiver. De mest betydelige af de anførte arkiver er minister H. P. Hanssens og amtsskolekonsulent Nicolai Svendsens, men også kreditforeningsdirektør Paul Anker Calløs, re-

daktør Ernst Christiansens, seminarielærer Claus Eskildsens, rigsdagsmand Gustav Johannsens, redaktør Anders Lebecks, højskoleforstander Hans Lunds og redaktør Adolf Svenssons arkiver samt stiftamtmand Viggo R. Haarløvs bør nævnes. Haarløv angives at være fra Tønder, det er galt, han var stiftamtmand i Haderslev, det var sønnen Tyge Haarløv, som var amtmand i Tønder.

At samlingerne er blevet så righoldige har Historisk Samfund sin store andel i, idet det allerede fra sin oprettelse i 1922 og navnlig i 1930'erne og 1940'erne var aktiv i indsamlingen af sager af privat proveniens.

O. C.

Foreløbige arkivfortegnelser.

Privatarkiver. Redaktør Ernst Christiansen (død 1941), stiftamtmand Viggo R. Haarløv (død 1931) og gårdejer J. H. Schmidt (død 1948). – Godsarkiver. Gram og Nybøl godser, Søgård og Årtoft godser. – Foreningsarkiver. Vælgerforeningen for Nordslesvig, Sprogforeningen, Skoleforeningen. – Nordslesvigske retsbetjentarkiver.

Det går nu slag i slag med Landsarkivets udsendelser af arkivfortegnelser. Registranten over private personarkiver, der forelå i 1975, er i 1976 efterfulgt af fortegnelser over indholdet af de to folketingsmænd A. Svenssons og Anders Lebecks arkiver, der begge er omtalt i 1976, samt af redaktør Ernst Christiansen og hustru Julie, født Liebs, stiftamtmand Viggo R. Haarløvs og skolelærer, kreditforeningsdirektør, gårdejer J. H. Schmidts arkiver. Tre vidt forskellige, men lige interessante arkiver, hvoraf gård-ejer J. H. Schmidts arkiv mere har præg af at være et institutionsarkiv, idet det blandt andet rummer forretningsbreve i forbindelse med Schmidts virke i jordkampen som Foreningen af 5. okt. 1898's tillidsmand.

De tre foreningsregistrarer åbner muligheden for en lettere og bedre udnyttelse af dette rige kildemateriale. Vælgerforeningen og dens forskellige underafdelinger, som omfatter Nordslesvigsk arbejdersekretariat (Vælgerforeningens oplysningskontor), der blev oprettet 1908, og Jernfondet samt Åbenrå valgkomité og endelig sager fra Åbenrå, Sønderborg og Haderslev valgkontorer. Sprogforeningen og Skoleforeningen, der er oprettet henholdsvis 1880 og 1892, har afleveret arkivalier fra stiftelsen og til efter anden verdenskrig, enkelte sager stammer dog fra forskellige andre arkiver.

De to godsarkiv-registrarer bringer fortegnelse over to godsarkiver, Gram og Nybøl godser, der er det betydeligste og rummer 570 numre og 18 pergamentsbreve samt 4 kort, medens Søgård og Årtoft godser rummer 355 numre.

Nordslesvigske retsbetjentarkiver er den hidtil mest omfangsrige registrant på 222 sider, og heri kan der findes arkivalier ikke alene fra Nordslesvig, men også fra den kongerigske enklave, Vesterland-Før og Amrum birk. Arkiverne går tidsmæssigt frem til 1867, da administrationen af rets-

væsenet ændredes med indførelsen af de preussiske amtsretter bortset fra skyld- og panteprotokollerne, der videreførtes til 1880'erne.

O. C.

Reimer Kay Holander: Theodor Storm, Der Schimmelreiter. Kommentar und Dokumentation; Dichtung und Wirklichkeit.

Ullstein-Buch nr. 3934, 1976. – 205 s.

Ingen kunstner står uden for virkeligheden, heller ikke den mest urealistiske eller abstrakte. Ethvert kunstværk er et forsøg på at fortolke virkeligheden; lige som videnskaberne og filosofien er også kunsten et led i menneskets erkendelsesproces. Hvis det ikke var sådan, ville kunsten kun være illustration. Men at ville tyde kunst ved hjælp af en historisk og topografisk virkelighed er et stort fejlgreb. Fejlgrebet kan forklares ved en henvisning til bogrækkens fællestitel. Forfatterens fejlgreb gør bogen værdifuld for den sønderjyske hjemstavnshistorie. Netop fordi R. K. Holander samler en stor mængde historisk og topografisk stof om området mellem Husum og Nybøl, i enkelte tilfælde også mellem Husum og Højer, bliver bogen interessant for historikeren, der med største glæde vil læse de 56 sider dokumenter med skildringer af stormfloder og forsøg på kystsikring i tiden før 1800.

Af største værdi er forfatterens ideologikritiske redegørelse for såvel novellens sagnhistoriske forudsætning som for dens modtagelse og forståelse.

Storm hentede sagnmotivet og -stoffet østfra, fra Weichsel-flodens delta. Novellen blev af tyske litteraturhistorikere accepteret som ægte frisisk og »ur«tysk. Efter novellens filmatisering i 1933 opdagede menigmanden Storms »Blut und Boden«-billede af det nordisk-heroiske menneskes kamp og skaberkraft. Filmens ideologiske vildfarelse førte til, at mange nordfrisere begyndte at identificere sig med filmens litterær-fiktive skikkelse Hauke Haien. Gennem ham formidles der en større fortid end det virkelige historiske hændelsesforløb kan stå for. Storms novelle ophøjedes til et nationalepos, der får en historisk kildes udsagnskraft.

Forfatteren har sammenlignet novellens indhold med dets sagnhistoriske kilder, dets historiske og samtidige virkelighed, og på den måde har han afsløret hulheden i identifikationen med en fiktion. R. K. Holander har derved ydet et værdifuldt og tankevækkende ideologikritisk bidrag til hjemstavnshistorien.

J. R.

Noter og nyt

Landsarkivet 1976.

Lige som sidste år kan der i år meldes om stigende aktivitet for Landsarkivets vedkommende. Besøgstallet på læsesalen, der 1975 var 2875, steg 1976 til 2964, og antallet af ekspederede arkivalier til læsesalen voksede fra 16.489 til 18.568. Ved de sidste tal må tages i betragtning, at antallet af xerokopierede kirkebøger, der er anbragt til selvekspedition på læsesalen, og som derfor ikke medregnes i statistikken, er øget væsentligt. Indlånet har 1976 været 155 enheder, medens udlånet til administrationen var 81 enheder og til andre arkiver og centralbiblioteker 578.

Den samlede tilvækst af arkivalier var på 193 løbende hyldemeter, heraf 170 lm fra den statslige og kommunale administration. For den statslige administrations vedkommende hidrører afleveringerne hovedsagelig fra nedlagte embeder. Fra nedlagte amtstuer er der således ialt modtaget 42 løbende hyldemeter, fra Mødrehjælpen i Sønderborg 30 lm, fra dommerembedet i Toftlund 15 lm og fra politimesteren i Toftlund 25 lm. Endvidere er der modtaget afleveringer fra toldkammeret i Padborg og Statens Specialarbejderskole i Stensbæk. Af gejstlig proveniens er mindre afleveringer fra stiftsøvrigheden i Haderslev af sager hidrørende fra konsistoriet i Kiel og fra sognepræsten i Bedsted. Haderslev, Sønderborg og Tønder amtsrådsarkiver er blevet suppleret med mindre afleveringer. For primærkommunernes vedkommende kan nævnes, at Åbenrå købstadsarkiv 1864–1920 i det væsentlige er afleveret, og at der er afleveret skolearkivalier fra Løjt Kirkeby og Skovby skoler i Løjt sogn, Rise og Søst skoler i Rise sogn samt fra Møgeltønder skole.

Igen har Landsarkivet modtaget mange afleveringer fra private institutioner og personer. Der er modtaget supplerende aflevering fra Sønderjyllands Lånekasse, Asmus Jessen, Lovtrup, har afleveret Lovtrup bylags regnskabsprotokol, og fra fru speditør A. Andresen, Padborg, er modtaget arkivalier fra Stift Rosenborg ved Hamborg, hvor Holger Drachmanns »Edith« opholdt sig på sine gamle dage. Professor Lorenz Rerup, Roskilde, har suppleret tidligere afleveringer fra Sydslesvigsk Kultursamfund, og adskillige ungdoms- og idrætsforeninger samt forsamlingshuse har set en fordel i at aflevere deres arkivalier til Landsarkivet, så at de er bevaret, når eventuelle jubilæer skal markeres. Også fra faglige foreninger og sammenslutninger er der modtaget materiale.

Af afleverede personarkiver er arkitekt P. J. Petersens, hovedsagelig bygningstegninger fra Vestslesvig, det mest omfattende; derefter følger familien Haastrups og fhv. folketingsmand, viceamtsborgmester P. Gorrssens arkiver. Af andre, mindre afleveringer kan nævnes redaktør ved Flensborg Avis P. Simonsens, lærer Nis Knudsens, gårdejer Søren Nissens og oberst Ove Bennikes privatarkiver. Endvidere er der som sædvanligt modtaget diverse manuskripter, især personalhistoriske optegnelser.

Udsendelsen af duplikerede arkivfortegnelser kunne fortsættes i forøget tempo 1976. Fortegnelserne over præstearkiverne blev afsluttet med et bind V omfattende præsteembederne i Sønderborg provsti. Vigtigst er fortegnelsen over retsbetjentarkiverne, men også fortegnelserne over Gram og Søgård godsarkiver vil de besøgende sikkert forstå at værdsætte. Af betydning for studiet af den nyeste nationale og politiske historie er de udsendte fortegnelser over redaktør, M.F., A. Svenssons, redaktør, M.F., Anders Lebecks, redaktør Ernst Christiansens, stiftamtmand Viggo R. Haarløvs og gårdejer J. H. Schmidts privatarkiver samt fortegnelserne over de gamle nationale foreningers, Vælgerforeningens, Sprogforeningens og Skoleforeningens meget omfattende arkiver. Det bemærkes, at sagerne i disse private arkiver, når andet ikke er bestemt, først er almindeligt tilgængelige, når de er 80 år gamle. I nær fremtid vil følge fortegnelser over rigsdagsmændene Gustav Johannsens og H. P. Hanssens privatarkiver.

M. h. t. kursusvirksomhed på Landsarkivet bemærkes, at Lærerhøjskolens afdeling i Haderslev i forårssemestret har fortsat sit kursus i sønderjysk lokalhistorie i almenhistorisk perspektiv med en ugentlig kursusdag. Der var ca. 20 deltagere, som til lærere og instruktører bl. a. har haft studielektor, dr. phil. H. V. Gregersen, adjunkt Henrik Fangel, seminarielektor L. Ingvorsen, professor, dr. phil. Troels Fink, universitetslektor, dr. phil. Gottlieb Japsen og landsarkivar Peter Kr. Iversen. Foråret 1976 har arkivarvikar Lars Henningsen ledet et kursus under F.O.F. i personalhistorisk arbejde med en snes deltagere, og sidste efterår har arkivar J. Witte ledet et tilsvarende kursus i Historisk Samfund for Sønderjyllands regi med ligeledes ca. 20 deltagere.

En udstilling om fattigvæsenet, arrangeret af arkivar J. Witte og arkivarvikar Lars Henningsen præsenteredes for en kreds af særlig indbudte den 6. november. Samme dag var der arrangeret et møde med repræsentanter for de sønderjyske lokalhistoriske arkiver, hvor bl. a. et to-dages kursus i februar 1977 aftaltes.

Landsarkivet har endvidere stillet lokaler og faciliteter til rådighed for et møde for Historisk Samfund for Sønderjyllands styrelse og medlemmer af amtskredsens udvalg den 31. januar og har været vært ved Nordisk Konservatorforbunds danske Afdelings årsmøde den 24. april. Foredragssalen har også været benyttet til foredragsmøder for historiske organisationer den 24. februar samt den 9., 10. og 28. april. Hertil kommer, at der i årets løb har været 6 rundvisninger med 105 deltagere.

Også i 1976 lykkedes det at skaffe midler til at kunne beskæftige en ung

historiestuderende, ligesom sidste år var det stud. mag. Peter Keller Hansen. Ligeledes kunne fru Krista Bomskov hjælpe nogle måneder med papirkonservering. Under arkivar Dorrit Andersens orlov har cand. mag. Lars Henningsen vikarieret. Assistent Vagn Geertsen fik bevilget afsked ved udgangen af marts og erstattedes af assistent Maj-Britt Møller Sørensen. Kjestine M. Lorenzen har fra 10. 5. været ansat som kontorelev. Endvidere har i perioder været beskæftiget en ung langvarig arbejdsledig HK'er og to militærnægtere.

Sluttelig kan oplyses, at der er gennemført energibesparende foranstaltninger for et beløb på ca. 130.000 kr. Der er foretaget isoleringsarbejder i den gamle arkivbygning og i boligerne i annekset, medens ventilationen i de nye magasiner og læsesal er blevet justeret.

P. K. I.

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek i Flensborg 1976-77.

Tilsynsrådets sammensætning er uændret.

Cand. phil. Carsten R. Mogensen, der har været stipendiat fra 1. sept. 1973 til 30. juni 1976, afleverede 1. dec. 1976 sin afhandling om den nazistiske mindretalspolitik i Sydslesvig. Afhandlingen fik titlen »Tyskland og det danske mindretal i Sydslesvig 1933-1939. En studie i nazistisk mindretalspolitik med særlig henblik på de politiske relationer mellem de tyske myndigheder og det danske mindretal«. Afhandlingen bygger på et omfangsrigt utrykt materiale og giver en udførlig redegørelse for mindretallets kår i det nazistiske Tyskland. C. Mogensen skildrer forholdet mellem de myndigheder og partiinstanser i Flensborg, Kiel og Berlin, der var ansvarlige for den officielle holdning over for mindretallet eller spillede en rolle i forholdet til den dansksindede befolkningsdel og det danske mindretal, og her først og fremmest dets ledere.

C. Mogensen har ikke skrevet mindretallets historie i tidsrummet 1933-39, men mindretallet og dets problemer indtager en større plads i hans redegørelse, end afhandlingens titel giver udtryk for.

Arkivar Dorrit Andersen har været stipendiat siden den 1. januar 1976. Som forskningsemne har hun valgt »Den sønderjyske arbejderbevægelses organisatoriske og politiske udvikling fra 1860'erne til 1920«. Dorrit Andersen har gennempløjet et omfattende hidtil upåagtet kildemateriale, dels bestående af arkivalier, dels af pressestof. Undersøgelsen synes at bekræfte, at den flensborgske arbejderbevægelse organisatorisk og politisk var den helt dominerende i det nationalt blandede område i Slesvig. Det særlige flensborgske forløb, der hidtil har været så godt som ukendt, er det nu muligt at beskrive ret detaljeret. Det bliver samtidig tydeligere end før, hvilken rolle det nationale spørgsmål har spillet i arbejderbevægelsens udvikling før og efter århundredskiftet.

Bibliotekslektoren har fortsat arbejdet på en bog om Christian Paulsen.

Projektet med Egernførde-bogen videreføres. Til en række kapitler er der allerede indkommet manuskripter.

Paul Tappes manuskript »Læk, portræt af en sydslesvigsk stationsby omkring 1900« er efter rundsendingen til tilsynsrådet blevet antaget til udgivelse, der kan finde sted i midten af september 1977. Manuskriptet er nu i samarbejde med forfatteren gjort færdigt til trykning. Fra centralbiblioteket foreligger tilsagn om, at der i forbindelse med udgivelsen vil blive arrangeret en udstilling af Læk-billeder.

Den 14. marts 1977 udsendes bogen »Barn og ung i Flensborg 1920–1945«. Bogen indeholder otte prosabidrag og en samling selvbiografiske digte. Alle ni forfattere beretter om grænselandstilværelsen i den af økonomisk nød og af nazistisk diktatur prægede periode. Bidragyderne præsenterer læseren for en række flensborgske hjem med vidt forskellig social status; fælles for familierne er åbenhed for eller rodfæstethed i det danske. Lars H. Schubert, der har været medlem af studieafdelingens tilsynsråd fra afdelingens start i 1963, og bibliotekslektoren har stået for redaktionen.

Umiddelbart efter udgivelsen fik bogen en god modtagelse i dansk og tysk regionalradio; men på grund af avisstrejken foreligger der kun 7 anmeldelser. De er særdeles positive.

Stipendiaterne og bibliotekslektoren har skrevet en række artikler og boganmeldelser til danske og tyske tidsskrifter og til Flensborg Avis. I forbindelse med stipendiaternes forskningsarbejde og vejledning for danske og tyske studerende samt faghistorikere, der trak på studieafdelingens muligheder for adgang til information, har der været ført en omfattende korrespondance med privatpersoner, med tyske, danske og amerikanske arkiver og med tyske institutioner og myndigheder.

J. R.

Haderslev museum.

Museets nye hovedbygning var i efteråret 1976 under færdiggørelse og skulle tages i brug fra december måned. Udgravningsarbejdet har derfor indskrænket sig til, hvad der kunne nås indtil da.

Undersøgelsen af voldstedet Nørrevold fortsatte med et langt snit, der nåede over den indre voldgrav og op på voldbanken nord for graven. Udgravningen har nu givet et sådant overblik over voldstedets opbygning, at det er tanken i efteråret 1977 at foretage en fladeafdækning på en af slotsbankerne for at få klarhed over, hvilke bygninger der har stået der.

Derefter fortsattes undersøgelsen af den store gravplads ved Enderupskov, hvor museet nu har undersøgt ialt ca. 840 m² og foruden et ret enestående dødehus fundet mange urnegrave og jordfæstegrave. Gravpladsen, der er meget større end det undersøgte areal, har været benyttet igennem mange hundrede år, hvilket bevirker, at yngre jordfæstegrave ligger ind

over ældre grave, som man åbenbart på det tidspunkt ikke har kendt.

Det er meningen i 1977 at udgrave mere af gravpladsen og forevise udgravningen for den arkæologkongres, som til september skal finde sted på museet. Flere af fundene fra denne gravplads er af særlig interesse for netop disse arkæologer.

Resten af perioden har været helt præget af, at museets nye bygning nu stod færdig og skulle tages i brug. Selve flytningen af den gamle udstilling og hjemtagelsen af genstandene fra depoter i og udenfor museet, ca. 30–40.000 genstande, blev gennemført efter planen og uden uheld af nogen art. Men åbningen af museet, der oprindeligt var planlagt til at kunne finde sted i sommeren 1977, har måttet udskydes, fordi et arkitektfirma, der skulle aflevere en plan for museets udstilling i begyndelsen af januar, først kunne blive færdig i april måned. Det meget store og spændende arbejde med at udfylde disse rammer med forhåbentlig interessante og afvekslende udstillinger foregår altså i løbet af sommeren 1977. Museet har sikret sig bistand af forskellige eksperter, sølvsamlingen udstilles af fru Rand, der velvilligt er stillet til rådighed af Handelsbanken, og dr. phil. Erna Lorenzen, Den gamle By, Århus, vil yde sin hjælp ved udstillingen af vore tekstiler. Fleres bistand end disses har museet allerede, og vil museet sikkert senere gøre brug af.

På grund af havearkitektens arbejde omkring nybygningen har det været nødvendigt at lukke frilandsafdelingen for besøgende.

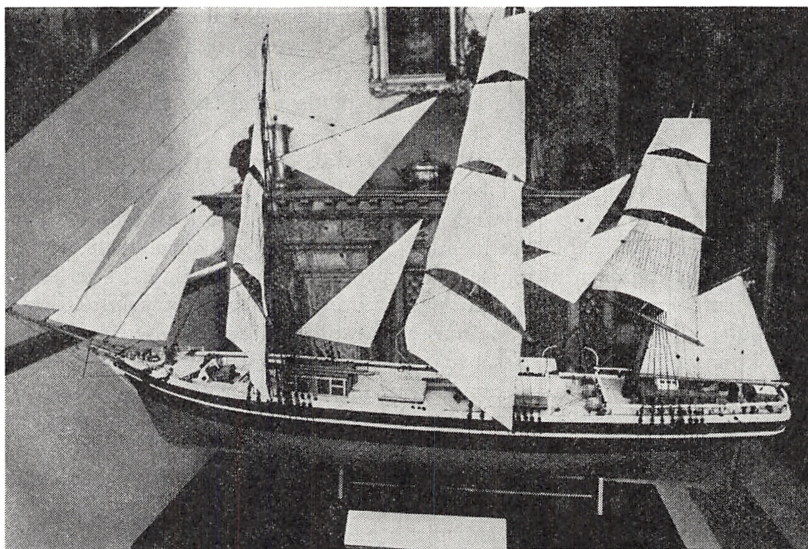
Det store arbejde med flytning og nyindretning i den nye bygning har bevirket, at der har været mere stille om museet end ellers. Men det skal selvfølgelig ikke vare ved. Tværtimod vil de nye forhold give mulighed for større aktivitet end før med flere og større udstillinger, bedre service overfor turisterne og navnlig bedre kontakt til den lokale befolkning, hvis museum det er.

H. N.

Åbenrå museum.

Den varme sommer gik ud over besøgstallet på Åbenrå museum; alligevel kan man tale om et tilfredsstillende år. Til museets samlinger har man købt en tinpibekande fremstillet af Åbenrå-tinstøberen Johan Heinrich Steincke fra ca. 1790. Kanden blev købt ved hjælp af konsul Georg York og hustru Emma Yorks fond, der ofte meget venligt og beredvilligt har støttet museet ved dyre nyanskaffelser.

Af gaver har museet atter i år fået mange værdifulde ting. Fra skibsmodelbygger Peter Jensen har museet fået et modelskib af det danske monarkis største koffardiskib, »Cimber«, bygget på øen Kalø i 1857 af skibsreder Jørgen Bruhn. »Cimber« var ifølge en artikel i London Illustrated News det hurtigst sejlene koffardiskib på det daværende tids-

*Modellen af »Cimber«, fremstillet af Peter Jensen, Blans,
skænket til Åbenrå museum.*

punkt, idet det slog rekorden mellem Liverpool og San Francisco med 12 dage i forhold til det hurtigste skib.

Til samlingen af Åbenrå-sølv har man købt et smukt hovedvandsæg af Christopher Waidløv Møller (1815–1899). Som gave fra frk. Høffner, Åbenrå, har man modtaget en sølvske af guldsmed Mathias Meyer, Åbenrå; en meget smuk og morsom kop med motiv fra Åbenrå før 1850 er skænket af fru N. Roesdahl, Tandslet.

Af udstillinger har man haft 15 forskellige, hvoraf de vigtigste har været: Jytte Grindsted, Holte, med tekstilkunst. Endvidere akvareller og grafik af Jørgen C. Rasmussen, Gredsted. Af turistforeningen og venskabsforeningen Kina-Danmark har der været arrangeret en udstilling »Kina og Vi«. Mønter, papirklip og bondemalerier er blevet vist. Nicolaus Wehding har haft en udstilling af skulpturer i ler, Svend Wiig Hansen har vist tegninger, arrangeret af Tønder Kunstmuseum. Grønlandsudstillingen kom med grafik, tegninger og akvareller. Grønlandsudstilling, oldemors juletræ og en fastelavnsudstilling af masker og fastelavnsris, fremstillet af børnehave- og skolebørn i Åbenrå og omegn, sluttede op i rækken.

I påsken havde man en velbesøgt udstilling af marinebilleder af marine-maleren Arne Skottenborg Frederiksen, Sønderborg.

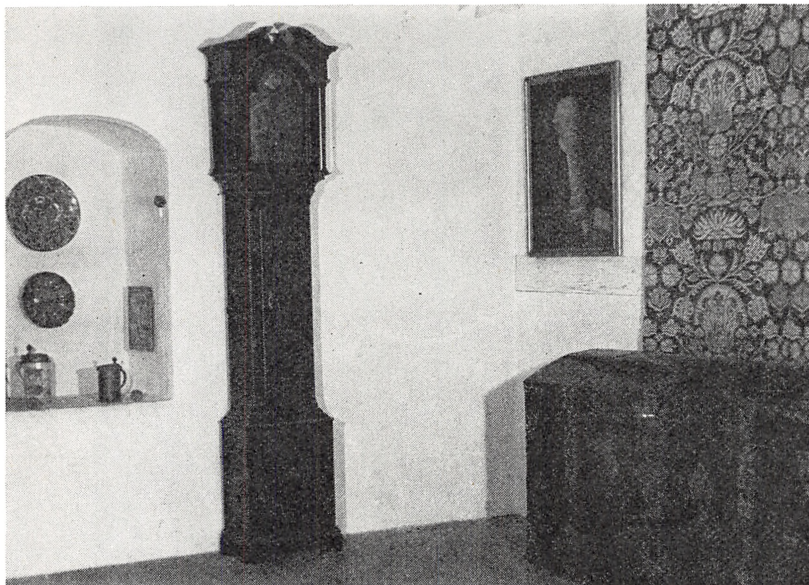
H. J.

Rum i vestfløjen, 1. sal, med genstande, plancher og billeder om krigen 1848–50.

Museet på Sønderborg slot.

Arbejdet med nyindretningen af de historiske samlinger prægede museet gennem hele året. Der tilstræbes at give en sammenhængende skildring af landsdelens historie gennem tiderne, og den manglende genstandsmængde til visse perioder søges opvejet med tekster og billeder. Især for perioderne 1820–1848 og 1864–1914 er manglen på væsentlige genstande til belysning af den politiske historie mærkbar, og der er derfor særligt mange tekstplancher i disse afsnit. Om det er lykkedes at skabe en rimelig balance

Vestfløjen, 1. sal, rum med genstande og billeder fra højere stand i 1700-årene.

mellem genstande og tekster, samtidig med at der fortælles de væsentligste træk af landsdelens historie, – det kan kun museets publikum afgøre, og kritik og kommentarer vil blive modtaget med interesse.

1. december 1976 åbnedes en del af de nyopstillede historiske samlinger for offentligheden ved en højtidelighed, hvor Hendes Majestæt dronning Ingrid var til stede. Repræsentanter for amtet, byen og museets bestyrelse deltog sammen med håndværkere samt museets ansatte. Museets formand, fru Ruth Nielsen, bød velkommen og fortalte om nyopstillingen. Museumsinspektør J. Slettebo redegjorde for museets historiske samlinger. Arrangementet afsluttedes i riddersalen med et stort sønderjysk kaffebord med bagværk efter gamle opskrifter, leveret af bagermester Asmus Bill.

Med denne fornemme indvielse er endnu et afsnit af museets nyopstilling afsluttet. Der ligger et meget stort arbejde bag, især fra museets ansatte og fra håndværkerne. Glædeligvis kan det allerede nu ses, at det på ny har øget interessen for museet, der igen i 1976 kan notere en lille fremgang i besøgstallet til næsten 72.000, hvor skolerne som sædvanligt udgør en meget væsentlig del.

I sommersæsonen prøvedes som noget nyt at vise film – alle hverdage i juli vistes kl. 14 en historisk film i undervisningsafdelingen. Tilskuertallet var meget varierende, men dog så godt, at det opmuntrede til en fortsættelse.

Også i det daglige arbejde er museets egne film blevet stærkt benyttet, og der er ingen tvivl om, at undervisningsrummene får stadigt øget betydning. Foruden lejrskoler og lokale skoler finder byens og egnens børnehaver i stigende grad frem til museet.

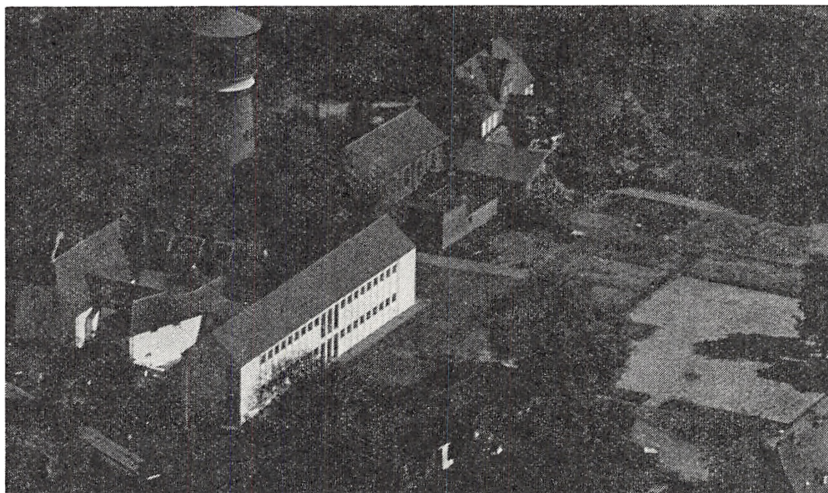
Arbejdet med nyopstilling og med skoleomvisninger beslaglægger den væsentligste tid for alle ansatte. Alligevel er der blevet mulighed for enkelte ekstra arrangementer. I tilknytning til Nationalmuseets Brede-udstilling udarbejdedes grundmateriale til små lokale udstillinger om ressource-forhold. Museet deltog heri og udbyggede materialet med talrige genstande fra egne samlinger.

I forbindelse med de tre foredrag, der i samarbejde med Historisk Samfund for Als og Sundeved arrangeredes i efteråret, ophængtes gamle skibsbilleder, lokale kort, prospekter og folkelige olietryk i foredragssalen. I julemåneden var der opbygget en legetøjsudstilling i særudstillingslokalet i sydfløjen, for en stor del med lånte genstande. Endelig blev der, for at sikre at publikum ikke kom til at gå gennem tomme rum undervejs, lavet midlertidige opstillinger af søfartssamlinger og foreløbige ophængninger fra kunstsamlingen.

Museet har modtaget mange gaver, således er tekstsamlingen forøget med gaver fra frk. Karen Withen og fru Anna Hald Terkelsen. Mønt- og medaljesamlingen har også fået værdifulde forøgelser, og undervisningsafdelingen har modtaget mange ældre skolebøger og anskuelsesbilleder. Fra malerinden Harriet Mundts bo er der modtaget to malerier og en empiresofa. Kunstsamlingen har fra Ny Carlsbergfondet fået et maleri af Jeppe Madsen Ohlsen og samme fond har givet støtte til køb af et maleri af C. W. Eckersberg »Luftstudie med marine«. Kunstsamlingen er desuden blevet forøget ved køb af en collage af Francisca Clausen og et litografi af Marie Lüders Hansen, der også har skænket et litografi til museet.

Fra museet har assistent E. M. Juhler deltaget i DKM's sommerkursus på Try Højskole. J. Slettebo og I. Adriansen deltog i DHF's årsmøder i Åbenrå, og J. Slettebo har deltaget i bestyrelsesmøder i DHF, i redaktionen af »Fortid og Nutid« og i ICOM's bestyrelses- og udvalgs-møder. Inviteret af Nordisk Udstillingsråd har I. Adriansen deltaget i et seminar i Stockholm. Som medlem af »Udvalget for historie og undervisning«, nedsat af DHF, har hun deltaget i en række udvalgs-møder, ligesom hun har været med i redaktionsmøder for DKM's medlemsblad »Stof«.

Museet har i løbet af 1976 udgivet lærervejledninger og elevopgaver til en række klassetrin. I foråret udsendtes et lille hefte, »Sønderjyske drikkeopskrifter«, som fik et uventet stort salg, og i december kom – i lighed med sidste år – et julebrev, en lille tryksag om sønderjyske juleskikke. J. Slettebo har publiceret stof i »Dybbøl Sogns Historie«, anmeldelser i »Fortid og Nutid« og redigeret »Nordslesvigske Museer«, bind 3. I. Adriansen har været med i redaktionen af og skrevet artikler til »Dybbøl Sogns Historie« samt publiceret stof i »Nordslesvigske Museer«, 3, »Sønderjysk Månedsskrift« og udgivet en kildesamling, »1864 i samtidens aviser«.

*Slotsmarkeringen på Tønder Slotsbanke 1977. Fot.: Winkelmann.
Fra venstre i billedet: Porthuset fra 1741. – Tønder Museum 1923. – Sønderjyllands
Kunstmuseum 1972.*

Lokalerne i slottets nordfløj har været meget anvendt. I vinterens løb har der været afholdt 4 koncerter. I september afholdtes der en middag med efterfølgende dans for ca. 150 deltagere i Dansk Historisk Fællesforenings årsmøde i Åbenrå.

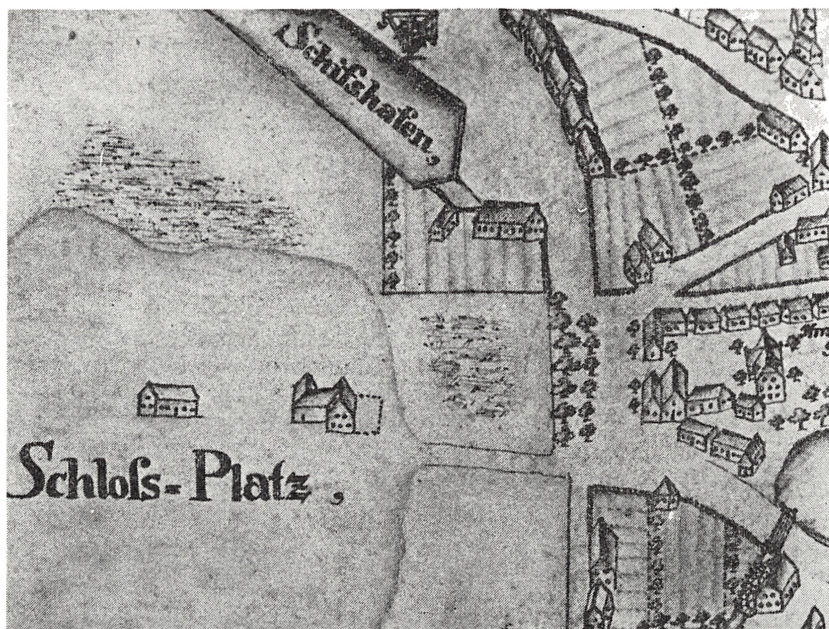
J. S.

Tønder museum.

I beretningen fra 1975/76 omtales den i efteråret 1975 lykkeligt gennemførte restaurering af porthusbygningen til den skikkelse, den antoges at have haft i 1741. – Fra fru dr. Brenner i Tønder modtog museet i år som gave en smuk »geometrisk tegning« af den gamle kanal og Tønder bys sydlige del, dvs. Slotsbankeområdet, fra 1790, udført af landmåler Andr. Hinrichsen. – En næroptagelse af slotsbanken med porthuset (og en siden nedrevet staldbygning) bekræfter, at den gennemførte restaurering i 1975 var korrekt. Så heldig er man sjældent. – Som grundlag for en kommende sanering af hele slotsbankeområdet er det uvurderligt.

Fortidsmindeforvaltningens retablering af det o. 1750 nedbrudte slot i Tønder i form af en markering af bygningernes grundrids er stort set gennemført. Endelig afsluttes kan arbejdet ikke, før den ene af de kondemnable arbejderboliger i områdets vestside nedrives.

I årets løb er en række vigtige restaureringsopgaver gennemført af mu-

»Geometrisk tegning« af Slotsbankeområdet, udført 1790 af
landmåler Andr. Hinrichsen.

seets dygtige møbelkonservator Andreas Hansen. Museets udstillingsrum med paneler og skabe med bemaling er stærkt udbygget. Og her er også etableret en anskuelig udstilling af vægte og lodder fra området.

En udstillingsmæssig begivenhed i maj/juni var en velbesøgt præsentation af skibsreder Asger Lindingers flisesamling. I juli arrangeredes i forbindelse med et stort folkedanserstævne i Tønder en levende udstilling med knipleri, vævning, garntilberedelse m.m. De energiske damer, der stod bag dette enestående arrangement, skylder museet megen tak. De forstod på en sjælden vis at gøre et centralt historisk emne anskueligt.

På det i den nyrestaurerede Højer mølle etablerede marsk- og stormflodsmuseum har museet været medvirkende med den tekniske tilrettelæggelse. Møllen, der officielt skal åbnes den 20. august 1977, bliver en vigtig museal nydannelse i området, og allerede i nærværende sæson har den været en vældig publikumssucces.

Af betydelige nyerhvervelser skal her fremhæves en bukkeskål af guldmed Chr. Reimer i Tønder, ca. 1680, og en meget fornem sølvske af Højer-guldmeden Johan Nielsen fra 1734 (gave fra musiklærerinde, fru Marie Nissen Petersen). En særlig kurios nyanskaffelse er et Nøstetangenglas med inskriptionen W. J. P. 1796 – Kniplingshandler, og fra London

Kunstmuseets samling af ny kunst 1977.

erhvervedes et oliemaleri af J. M. Hansens gård i Hynding 1893, malet af en hidtil ukendt J. H. Nielsen fra Ravsted.

Museet har som særtryk af NORDSLESVIGSKE MUSEER 1977 udgivet en publikation over den kendte bager og billedskærer Carl Brodersens samling i Hjørpsted.

Besøgstallet, se under kunstmuseet.

S. S.

Sønderjyllands kunstmuseum.

Den hårdt tiltrængte forbindelsesgang mellem kunstmuseets hovedbygning fra 1972 og annekset fra 1975 har amtet bevilget penge til, så den kan etableres i løbet af efteråret 1977.

I den forløbne beretningsperiode har annekset været ramme om 7 udstillinger, bl. a. med Vilhelm Bjerke-Petersen og en stort anlagt interskandinavisk præsentation af børnebogsillustratorer. I hovedbygningen har der bl. a. været udstillinger med Kai Lindemann (oliemalerier), Gert Nielsen (skulptur), familien Vermehren (oliemalerier), Jørgen Boberg (grafik) og Hein Heinsen (skulptur). En udstilling af børnetegninger fra kommunesko-

lerne i Tønder vakte stor opmærksomhed. Den forestodes af formningslærer Sv. Hauggaard.

Forskellige kataloger er udgivet i tilknytning til de godt 20 udstillinger i perioden. Det gælder bl. a. Vermehren, børnebogillustratorerne og Hein Heinsen. Yderligere har museet haft tre koncerter, arrangeret af henholdsvis Tønderegns Musikforening og af Det tyske Konsulat i Åbenrå.

Den faste samling er igen forøget med et halvt hundrede arbejder. Betydeligst er vel Vilhelm Lundstrøms »Karneval i Nice« (1922), som købt med velvilligt tilskud fra Ny Carlsbergfondet.

Fra juli 1977 er gennemført en første samlet udstilling af museets egen samling i dens helhed, såvel den ældre del, som hvad der er erhvervet de sidste 5 år. Af museets henved 550 kunstværker er udstillet 137 malerier, 28 skulpturer o. lign. og ca. 50 grafiske arbejder i 5 sale.

Besøgstallet i kalenderåret 1976 blev 31.584. Det største indtil nu. I den samlede museumsstatistik ligger vi meget højt placeret, og trods den kun femårige virkeperiode er museet i dag et af de mest eftertragtede udstillingssteder blandt de kunstnere, der betyder noget i dansk kunst.

S. S.

Midtsønderjyllands museum – Gram slot.

I marts 1972 stiftede en kreds af interesserede på Gramegnen en ny forening: Gramegnens Museumsforening, der som formand fik fru Musse Skjærlund, Gram.

Foreningens formål var at forsøge at få oprettet et museum i Gram, navnlig med henblik på de rige fund af geologisk materiale i Gram Teglværks lergrav.

Det kom som en stor overraskelse for den stiftende generalforsamling, at greveparret Brockenhuus-Schack stillede vestfløjen på Gram slot til rådighed som museumsbygning for en symbolsk leje af en krone pr. år i 99 år, samt den indvendige og udvendige vedligeholdelse.

Bestyrelsen gik straks i gang med de to hovedopgaver: at indsamle de nødvendige midler og få restaureret lokalerne, der ikke var i god stand ved overtagelsen. Ved en utrolig offervilje fra såvel private som foreninger og institutioner, samt tilskud fra amt og kommuner, lykkedes det at indsamle så mange penge, at halvdelen af kælderfløjen og hele stueetagen kunne istandsættes. Dette arbejde var tilendebragt ved juletid 1974.

Tilbage var et vigtigt problem: framatrikuleringen af vestfløjen, så lejemålet på de 99 år kunne få gyldighed. De sidste formaliteter var i orden i løbet af vinteren 1976, så museet kunne være klar til åbning foråret 1976.

Desværre døde fru Skjærlund, inden man var så langt. Det var trist, at hun, der havde ofret så megen tid og så mange kræfter på dette arbejde, ikke skulle få lov til at opleve åbningen.

Det blev museets nye formand, overlærer Svend Jensen, Tiset, der kom

til at byde velkommen til de særligt indbudte gæster og den store kreds af museets venner, der den 29. maj 1976 overværede amtsborgmester Erik Jessens åbning af det nye museum.

Ved et påfølgende samvær på Gram Slotskro havde mange ordet for at byde det nye museum velkommen i rækken af sønderjyske museer med løfte om hjælp og støtte i tiden fremover, og mange gode ønsker blev udtalt.

Dagen efter åbnede museet for publikum, og man må vist sige, at besøgstallet har været tilfredsstillende: ca. 5.000 betalende gæster fra 30. maj til 30. september. Gæstebogen bærer vidne om, at det ikke blot er lokale, der har haft interesse for museet! Alle verdensdele er repræsenteret, fra Canada i vest til New Zealand i øst, fra Finland i nord og til Afrika i syd.

Museet omfatter primært en geologisk samling og håber med tiden at få status som Nordslesvigs geologiske museum. Desuden er der en lille arkæologisk samling og enkelte lokalhistoriske ting. Alle samlinger tænkes stærkt udbygget, når man forhåbentlig inden alt for længe får skabt økonomisk baggrund for restaurering af resten af kælderen, førstesalen og tagetagen. Når det er sket, råder museet over ca. 800 m².

Museet har en udstillingssal på ca. 80 m², der bruges til mødevirksomhed og kunstudstillinger. På åbningsdagen udstillede tre lokale malere: Mary Lou Nørgaard, Rødding, Arne Overby, Gram, og Elias Nielsen, Bovlund. Senere er der vist en samling grafik, velvilligt udlånt af Sønderjyllands Kunstmuseum i Tønder, og en malerisamling, udstillet af maleren Uffe Krag, Sønderborg. I vinter er ophængt en udstilling af en lokal amatørmaler, fru Johanne Thomsen, Fole, der især udstiller collager med moseeg på maleri.

I november modtog museet en kostbar gave, idet grevinde Irene Heiden, Paris, overrakte et par malerier, der forestillede hendes afdøde mor og stedfar, Louise og Albert Rafn. Rafn er født i Gram præstegård 1867; han tjente en formue i Finland og Rusland, men tabte alt under revolutionen i 1917. Han levede sine sidste år i København. Grevinde Heiden er selv flygtning, men skabte sig en levevej som modeskaber i Paris.

Sv. J.

Kunstmuseet Holmen, Løgumkloster.

»Enmands-museerne«, blandt hvilke også Kunstmuseet Holmen, Løgumkloster med Olivia Holm-Møller-samlingen regnes, kæmper en hård kamp for at opretholde besøgstallet, der ofte stagnerer eller endda går tilbage, da mange mennesker mener, ophængningen på et sådant museum er stationær og dermed kendt efter et enkelt besøg. På grund af det ret lille årsbudget bliver der ikke mulighed for store indkøb af supplerende værker af Olivia Holm-Møller, men den årlige nyophængning af de eksisterende billeder giver nye farvevirkninger og dermed nye oplevelser.

For også at kalde på publikum, der normalt ikke går til maleriudstilling, har man i det forløbne år forsøgt sig med at arrangere særudstillinger af en helt anden karakter – nemlig udstillinger, der havde bud til ungdommen, børnene og dermed også til børnenes forældre. I den normalt dårlig besøgte februar måned startedes med særudstillingen »Skolen for livet«, der var arrangeret af Nationalmuseet, og som gav anledning til besøg af mange skoleklasser med lærere. Denne udstilling beslaglagde alle rum i museet, mens de følgende særudstillinger kun har været vist i de små stuer, den oprindelige stuehusdel af bygningen, der som bekendt er en tidligere landbrugsejendom.

Den første af disse mindre særudstillinger bestod af indiske børnetegninger, suppleret med tegninger fra 2. og 3. klasserne i byens kommuneskole.

Den næste fulgte i juni måned i anledning af »Den danske Folkebørnehaves« 40-års jubilæum – en broget og festlig udstilling af børnenes meget forskelligartede arbejder fra de senere år.

I slutningen af sommersæsonen måtte Olivia Holm-Møllers arbejder igen delvis vige pladsen for en særudstilling. Denne gang for maleren og tegneren Inge Marie Jahns arbejder. Denne udstilling gav anledning til, at Inge Marie Jahn i hele april i år har vist et udsnit af sine mange arbejder på Sønderjyllands Kunstmuseum.

Endelig kunne Holmen i november lukke dørene op for en udstilling af messehagler fra Spindegården i Åbenrå, hvor Hanne Vedels vævede og Inge Tofts trykte arbejder blev vist sammen med Olivia Holm-Møllers malerier i det store udstillingslokale. Dette fandt sted samtidig med, at der på Løgumkloster Højskole var kursus for menighedsrådsmedlemmer, der således udover de egentlige kursusfag fik mulighed for at studere de forskellige udfomninger af messehagler. Kombinationen af de tre kunstners vævede, trykte og malede værker var så smuk, at en senere udstilling af andre kirketekstiler påtænkes.

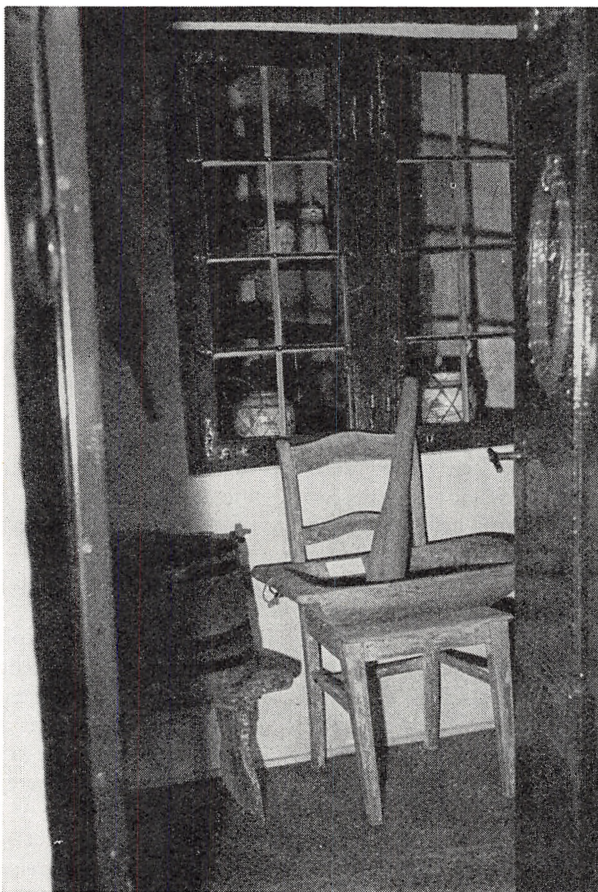
Virksomheden af årets fem særudstillinger har været, at besøget – trods det meget fine sommervejr – ikke alene har været af samme størrelse som året før, men er steget.

E. K.

Samlingen af arbejdsredskaber og bondemøbler på Jacob Michelsens gård i Kolstrup.

Styrelsen holdt sit årsmøde den 9. 11. 1976. Af formandens beretning fremgik det, at årets aktivitet var på højde med de foregående års.

I september var der, i tilknytning til Dansk kulturhistorisk Museumsforerings årsmøde på Folkehjem i Åbenrå, arrangeret en udstilling benævnt: »Bondekøns urtehøve«. Denne havde vi megen glæde af, righoldig som den var, især takket være fhv. skoleinspektør Busk Jensen, der forsynede os med en repræsentativ samling krydderurter.

Indgangsdøren til bryggerset.

Registrering og fotografering af samlingen, der er en tidskrævende proces, går heldigvis stadigvæk godt fremad.

Nye modtagne genstande er: 1 saltkasse (Senius Tiedemann, Hovslund), 1 sort brudekjole (Marie Jacobsen, Skovbøl), 1 lærredsskjorte (Marie Jørgensen, Varnæs), 1 vaskebænk (Richard Michelsen, Åbenrå), 1 tellebænk (N. C. Michelsen, Sønderborg).

Da det den 15. 9. 1977 er 10 år siden, at en lille kreds af Åbenrå-borgere sluttede op om »Samlingen« af arbejdsredskaber og bondemøbler har styrelsen tænkt på at festligholde denne begivenhed med en udstilling, som skal omfatte »gamle håndskårne træting til køkken og stue, til arbejde og fest«.

N. C. M.

Historisk forening for Gråsten by og egn.

På generalforsamlingen i Rinkenæshus den 22. april 1977 aflagde formanden beretning for året, og han kunne oplyse, at medlemstallet atter var steget, så foreningen nu har 162 medlemmer. Foreningen havde haft en vellykket sommerudflugt til Kværs plantage, og om plantagens tilblivelses-historie fortalte grd. Hans Sahl fornøjeligt ved kaffebordet i Kværs kro, og desuden gav pastor Møller Lauridsen et indblik i sognets liv under krigene 1848–50 og 1864.

Den 28. 10. 1976 havde foreningen professor Troels Fink som taler ved et møde på Alnor kro. Troels Fink fortalte spændende og levende om Sønderjyllands ældste inddeling, syslernes historie.

I november afholdt foreningen over 4 aftener et lille kursus i slægtsforskning og skriftlæsning. 20 af foreningens medlemmer var deltagere i dette kursus.

Til jul udkom årsskrift nr. 2. Der fortsættes med registrering og omtale af mindsten i området. Tillige var der en artikel af Uwe Møller om købmand Otto F. Ahlmanns liv og virke i Gråsten.

Ved generalforsamlingen den 22. april holdt museumsdirektør, dr. phil. S. Schoubye et fascinerende foredrag om slesvigske fajancer. Foredraget var ledsaget af smukke lysbilleder, der viste de slesvigske og holstenske fajancevirksomheders formåen.

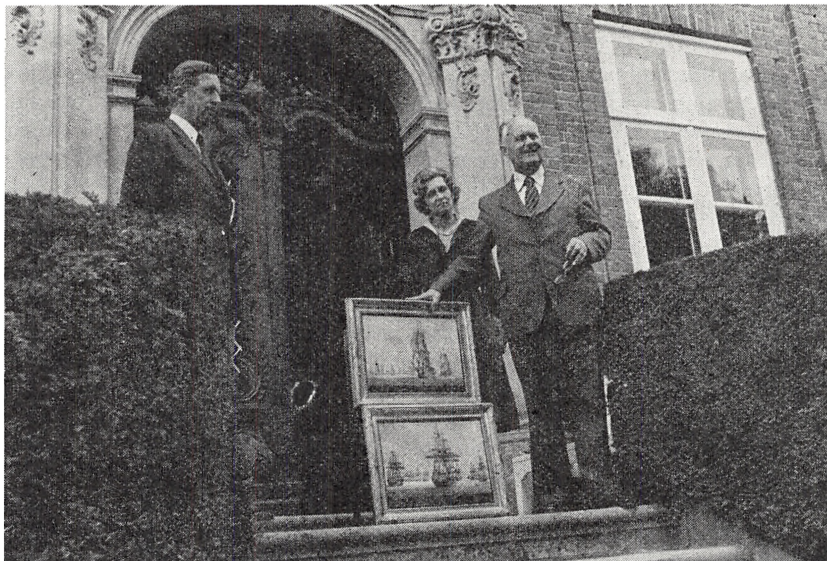
P. A.

Den store egnsvandring 1976.

I foråret 1976 spurgte formanden for Historisk Samfund for Sønderjylland museumsdirektør Jørgen Paulsen, Hillerød, om han kunne tænke sig at lede den store egnsvandring om efteråret. Jørgen Paulsen, der kort forinden havde trukket sig tilbage som leder af Frederiksborg Museet, havde som sidste store opgave på museet stået for arrangementet af en større udstilling om »Christian IX og hans slægt«. Baggrunden var 150-året for den yngre lyksborgske hertuginies beståen, og arbejdet med arrangementet gav ideen til egnsvandringen.

Herom siger museumsdirektør Jørgen Paulsen selv:

»Ved forberedelsen af denne udstilling, der afholdtes i tiden 22. november 1975–21. marts 1976, og som blev set af ca. 35.000 museumsbesøgende, havde jeg mødt stor velvilje ikke blot fra kongehusets side, men også hos hertugen af Lyksborg, som fra sine samlinger på henholdsvis Lyksborg slot og herregården Grünholz udlånte en række vigtige malede og tegnede portrætter og prospekter fra omkring 1800–1830. Ved gennemgangen af de lyksborgske slotte og herregårdes inventar fik jeg fornyet og bekræftet min længe nærrede opfattelse af, i hvor høj grad et emne som de lyksborgske

Hertugparret og museumsdirektør Jørgen Paulsen på hovedptrappen til Grünholz, hvor Jørgen Paulsen fremviser nogle af godsets billeder for egnsvandringens deltagere. Grünholz er ikke beboet til daglig, men bruges ved festlige lejligheder inden for familien og er isøvrigt hjemsted for godsadministrationen. Hertugparret bor på det nærliggende Bienebek i et naturfredet område.

hertuger og deres besiddelser i Sydslesvig kunne bidrage til belysning af et interessant kapitel af Sønderjyllands og Danmarks historie.«

Og derfor blev emnet for den store egnsvandring i 1976 »De lyksborgske besiddelser i Angel og Svans«.

Vandringen, der fandt sted lørdag den 18. og søndag den 19. september fik overvældende tilslutning – der meldte sig 420 deltagere, men det var desværre nødvendigt at sende afbud til 100, så deltagerne dannede to hold på hver 160 deltagere.

Vandringen foregik så begge dage under fhv. museumsdirektør Jørgen Paulsens meget kyndige førerskab, og som det oftest er tilfældet, indskrænkede vandringen sig stort set til strækningerne fra busserne til selve målene og retur, hvorefter man rullede, men ikke vandrede gennem egnene. Måske burde man overveje et mere moderne og dækkende udtryk til erstatning for det lidt forældede egnsvandring?

Først besøgte vi Lyksborg slot, der idag beboes af prins Friedrich Ferdinand. Slottet er opført i 1580'erne af hertug Hans den Yngre, bror til kong Frederik II og stamfar til såvel den ældre lyksborgske hertuginie, der uddøde 1779, som til den yngre, der først tiltrådte 1825, da hertug Wilhelm – Christian IX's far – fik skænket Lyksborg slot og den ledige

hertugtitel af sin svoger, kong Frederik VI. Hertugens bygmester, der bar det ejendommelige navn Nik. Karies, anvendte sten fra det nedrevne Ryd kloster, og søen, som slottet nu ligger i, blev dannet af klosterbækkens opstemmede vand.

Over indgangsdøren i det midterste af de tre store sammenbyggede gavlhuse ses hertug Hans' og hans to hustruers våbentavler og forbogstaverne til deres motto'er eller valgsprog, – for hertugens vedkommende således: G G G M F for Gott Gebe Glück Mit Frieden. Deltagerne vandrede gennem den rummelige forhal ned i det nyrestaureerede, smukke gamle slotskapel, hvor der akkurat var plads til alle. Her lyttede man opmærksomt til Jørgen Paulsens redegørelse for stedets og slægtens historie samt husets bestand af mindegenstande. Han hæftede sig navnlig ved alt det, som vidnede om forbindelsen med Danmarkshistorien.

Om slottet bemærkede foredragsholderen, at det var ualmindelig velbevaret, om inventaret, og det gjaldt både billeder og møbler, at det ikke var en harmonisk samling, men den blev ikke mindre interessant af, at det prægede den, at den var blevet bragt til huse af de vekslende beboere; meget var kommet fra Gottorp slot. Og endelig om de særdeles indviklede slægtsskabsforhold sagde den lærde museumsdirektør indledningsvis meget rigtigt, at han troede ikke, vi kunne huske det altsammen. Det kunne vi heller ikke – en enkelt gang blev det endda så indviklet, at prinsen måtte spørges. Prins Friedrich, der ene af alle tilhørere stod op og hørte med, lod sig overrumple og løb selv sur i forfædrenes spindeside, men efter en kort diskussion blev der enighed om slægtstavlen, og tilhørerne kunne beroligede vandre op ad trapperne.

I den prægtige riddersal i andet stokværk ventede en overraskelse: Et kæmpebjerg af filttøfler, som det ikke svandt synderligt i, efter at alle havde forsynet sig. Enkelte ungdommelige elementer lod sig friste til en glidetur på det blanke parketgulv, men de fleste tøfledede adstadigt rundt, lyttende til Jørgen Paulsens kommentarer til de mange danske portrætter, som Lyksborg er så rigt på, og som fortæller om lyksborgernes tilknytning til det danske kongehus. Naturligvis er Christian IX's forfædre repræsenteret på en særlig markant måde, navnlig hans forældre og søskende.

De store Brysseler-gobeliner fra omkring midten af 1700-årene med scener af flamsk bøndeliv og de malede lædertapeter fra slutningen af 1600-årene med jagtselskaber blev også grundig studeret og beundret. Alle steder, både i de store sale og de mindre hjørnestuer, stod mange vaser fyldt med blomster i alle efterårets dejlige farver. Adspurgt oplyste prins Friedrich Ferdinand, der fulgte med rundt, at vaserne altid var fulde af blomster fra slottets have. Det var altså ikke specielt til ære for Historisk Samfund, at man havde pyntet gemakkerne.

Efter opholdet på Lyksborg slot rullede busserne ad de gamle, snoede veje gennem bondelandet Angel til den lille idylliske by Arnæs ved Slien, hvor vi spiste middagen med god appetit og bagefter lyttede til endnu et foredrag af Jørgen Paulsen, der denne gang skildrede, hvorledes godsejer-

adelen – og dermed også livegenskabet – fra det tyske Holsten efterhånden var trængt op i den sydøstlige del af hertugdømmet Slesvig helt til Østangel. Desværre var akustikken i salen ikke så god, og det kneb med at høre på de fjernere pladser.

Efter middagen og foredraget var der tid til en lille spadseretur, for lidt tid, for man havde gerne set lidt mere af Arnæs end nogle karnaphuse i hovedgaden. Enkelte nåede hen til kirken, som ganske vist ikke var åben, men som er opført af en ejendommelig blanding af kampesten og bindingsværk og mursten, andre til den gamle vindmølle fra lidt før år 1800 og ingen ned til havnen, byens livsnerve.

Så gik turen videre gennem Kappel, over Slien – vi kiggede til de berømte og fredede sildegærder i fjorden og konstaterede, at der ikke var synderlig meget at se – og ind i Angel, gennem den nordlige del af herregårdslandet Svans, forbi godset Carlsburg, forbi Damp, som vi har besøgt på en tidligere egnsvandring, så i forbifarten et glimt af højhusferiebyen ved Damps strand (det synes, som om Middelhavsarkitekturen er på vej mod Østersøen) og nåede godt frem til hovedsædet for de lyksborgske besiddelser, den meget smukke og vel bevarede herregård Grünholz, hvor hertugparret stående på hovedtrappen tog imod det store selskab.

Medens deltagerne fylkedes om trappens fod, fortalte Jørgen Paulsen om Grünholz's bygningshistorie og beboere gennem tiderne, og hertugparret bar med den største tålmodighed det ene maleri frem efter det andet og holdt det op for tilhørerne, medens foredragsholderen kommenterede kunstarterne. Han havde så at sige »opdaget« flere hidtil ukendte malerier og tegninger under sine forhandlinger med hertug Peter i forbindelse med en række udlån til den store udstilling på Frederiksborgmuseet om Christian IX og hans slægt.

Grünholz, hvis jorder er et veldrevet landbrug, er ikke beboet til daglig – hertugparret holder til på det nærliggende Bienebek nede ved Slien –, men bygningen bruges til fester, og turdeltagerne blev gæstfrit budt inden for.

Da alle havde kigget sig grundigt om og beundret både de fine interiører, fajanceovnene, møblerne, gobelinerne, nipsgenstandene og udsigten fra vinduerne, gik turen videre langs Sliens sydkyst, forbi Bienebek, Siseby, Krieseby og Riseby til Louisenlund, der ligger tæt ned til fjorden nær Slesvig.

Lousienlund, som vi kun så udefra, har navn efter Frederik V's datter, som i 1766 ægtede landgreve Carl af Hessen, der året efter udnævntes til kongens statholder i hertugdømmerne, et embede han beholdt til sin død i 1836. Ægteparret boede om vinteren på Gottorp slot og om sommeren på Louisenlund, som var deres særligt yndede opholdssted. Bygningens opførelse daterer sig tilbage til 1769, men der er senere sket tilføjelser og ændringer, som har gjort huset større og mere monumentalt. Jørgen Paulsen fortalte her om Carl af Hessen, den særprægede personlighed, der må anses som en nøglefigur i den yngre lyksborgske hertuginies historie. Det var ham, der lagde grunden ikke blot til familiens ære og berømmelse, men også til dens jordiske besiddelser. Hans to døtre blev gift med henholdsvis

kong Frederik VI og kong Christian IX's far, hertug Vilhelm. Ved sin død havde landgreven testamenteret sine godsbesiddelser i hertugdømmet til hertug Carl, Christian IX's ældste bror, som iøvrigt havde ægtet Frederik VI's datter Vilhelmine Marie.

Carl af Hessen var søn af en tysk far og engelsk mor, og som ganske ung gik han i tjeneste hos den danske konge, hans senere svoger. Han var blandt andet kendt som frimurer, alkymist, spiritist og Isis-dyrker. Til fremme af disse besynderlige aktiviteter opførte han et såkaldt alkymist- og frimurertårn i parken ved Louisenlund. Resterne ses endnu i form af en ruinhob et stykke vest for hovedbygningen.

Louisenlund er gennem donation fra den nuværende hertugs far siden 1949 hjemsted for et kostskole-gymnasium med både drenge og piger som elever. Stiftelsen ejer 455 tdr. land. Den 85 tdr. land store park med mange sjældne træer tilhører fortsat hertugen.

Her sluttede egnsvandringen. Søndagsholdet nåede på hjemvejen at få en kop kaffe på Skandia i Slesvig – lørdagsholdet brugte det lille overskud af tid på en mindre brand i bussen – det forsinkede alle. Men endda nåede vi hjem til planlagt tid efter en god og indholdsrig dag.

ibs

Vedrørende stof til »Noter og nyt«.

Redaktionen af Sønderjyske Årbøger modtager meget gerne korte beretninger fra lokalhistoriske foreninger, arkiver, samlinger og arbejdskredse. Der er så meget grøde i dette arbejde i både Nord- og Sydslesvig, at man af tidsmæssige grunde og for ikke at fornærme nogen må anmode om, at manuskripter indsendes uopfordret inden 1. april hvert år.

Amtskredsens arbejde

Haderslev amtskreds.

Den 1. august 1976 stod amtskredsen for gennemførelsen af den historiske søndag. Der var udpeget fem steder til besøg. På Tørning voldsted fortalte adjunkt Fangel om Tørning og limbækkerne. – Ved Kristiansdal berettede forstfuldmægtig Jørgensen om dette vandkraftanlæg, hvor der har været flere industrier igang, og hvor det gamle elektricitetsværk nu er nyrestaureret.

I Maugstrup præstegårdshave ligger det lille voldsted »Kongens Holm«. Her tog pastor Dahlberg mod gæsterne. Ved Vedsted ligger amtets mest omfangsrige anlæg fra yngre stenalder. Museumspædagog Stine Wiell fik en travl eftermiddag med at vise rundt. Endelig var Immervad bro inddraget i programmet. Her fortalte Senius Tiedemann om broen og den blodige træf-

ning på Erik af Pommerns tid. Historisk søndag blev besøgt af ca. 300 mennesker. Den korte afstand mellem de forskellige objekter synes at være en fordel, idet der til stadighed var folk til stede.

Amtskredsens tillidsmænd har deltaget i agitationen for at skaffe flere medlemmer til Historisk Samfund.

Den 28. marts holdtes der møde med professor Axel Steensberg i Øster Lindet kro. Der var 90 deltagere i mødet, der alle var tilfredse med at høre denne kundskabsrige mand berette om de sønderjyske bondegårde.

K. H.

Åbenrå amtskreds.

Den 10. april 1976 talte museumsinspektør Stiesdal, Nationalmuseet, på Landsarkivet om borge og voldsteder i Sønderjylland. Ca. 100 var mødt op til dette interessante foredrag, der var ledsaget af lysbilleder. Generalforsamlingen den 28. 4. 1976 er omtalt i årbogen 1976. En planlagt sommerudflugt ad Hærvejen måtte desværre aflyses, da den ikke kunne samle fornøden tilslutning. En del af amtskredsens medlemmer deltog i Haderslev amtskreds' vel tilrettelagte »Historiske Søndag«. Den 5. februar 1977 holdtes tillidsmandsmøde på Landsarkivet, her deltog 11 af kredsens tillidsmænd.

26. marts talte professor Steensberg på Landsarkivet om gamle sønderjyske gårde. Veloplagt og levende blev forskellige byggeformer demonstreret. Foredraget var støttet af lysbilleder, og de 140 fremmødte fik et godt udbytte af eftermiddagens møde.

Sluttelig må nævnes, at landsarkivar P. Kr. Iversen to fulde lørdage i marts havde indbudt til et kursus på Landsarkivet for lokalhistorikere og lokalarkiver. Som undervisere og vejledere var hele personalet på Landsarkivet i ilden. Det var et særdeles vellykket kursus, som deltagerne høstede megen viden af, og det gav inspiration til det videre arbejde ude i sognene. Landsarkivet skal have tak for dette initiativ, der er med til at fremme den historiske interesse.

P. A.

Sønderborg amtskreds.

Mandag den 28. juni holdtes møde og generalforsamling. Vi samledes kl. 19.30 i Nydam mose, hvor fabrikant A. P. Hansen fortalte om fundet af Nydambåden og om mosens historie helt op til nutiden. På et spørgsmål svarede han, at han ville prøve at få nøjagtigt opmålt, hvor Nydambåden havde ligget, og derefter ville han lade opsætte nogle flade sten, der kunne vise beliggenheden og størrelsen. Han meddelte samtidig offentligheden adgang til mosen.

Ved den efterfølgende generalforsamling i Sundeved forsamlingsgård blev gdr. Chr. Speggers genvalgt. Efter kaffebordet fortalte skoleinspektør Jens Ditlefsen om stednavne på Als og Sundeved og gdr. Peter Petersen om lokale stednavne. Der var 65 deltagere.

4. 11. afholdtes møde på Dybbøl Banke. Talerne var pastor M. Storgård og lærer Hansen, Dybbøl, og emnet var: En sognebogs tilblivelse. Pastor Storgård fortalte om forarbejdet til bogen om Dybbøl sogn, hvem der havde skrevet om hvike emner, og hvorledes man havde redigeret stoffet, og derefter fortalte lærer Hansen levende og interessant om fattigvæsenet i Dybbøl i gamle dage. Der var 31 mødedeltagere.

23. 3. 1977 blev der afholdt møde på Nørherredhus i Nordborg. Professor, dr. phil. Axel Steensberg holdt lysbilledforedrag over emnet: Den sønderjyske bondegård. Professor Steensberg fortalte meget levende, og hans store viden om emnet gjorde, at det blev en aften af helt usædvanligt format. Deltagerantal 95.

Udover mødevirksomheden har vi arbejdet videre med Nydam-planen. Nationalmuseet har i august 1976 foretaget nogle prøvegravninger og har siden meddelt os, at man regner med i de kommende år at kunne fortsætte med de mosegeologiske undersøgelser og de efterfølgende analyser, der vil være væsentlige forudsætninger for en fornyet udgravning.

J. D.

Tønder amtskreds.

Arbejdet i Historisk Samfund i Tønder amtskreds har fulgt den næsten traditionelle linje.

Man havde i år henlagt egnsvandringen til Flensborg, hvor der var ca. 40 deltagere. Der var besøg på Duborg-Skolen med kaffebord. Rektor Knud Fanø fortalte om skolens arbejde og muligheder og om skolearbejdet i Sydslesvig som helhed nu og gennem tiderne. Man besøgte Ansgarkirken, der er opført ved midler, skænket af A. P. Møller. Man var i Helligåndskirken og på den gamle kirkegård. Pastor Martin Nørgaard, Ansgarkirken, og pastor Frants Vendelhaven, Helligåndskirken, gav hver især fyldige og interessante oplysninger om såvel kirkerne som kirkearbejdet i Sydslesvig. Det blev en meget vellykket tur.

I februar 1977 holdtes tillidsmandsmøde i Løgumkloster efterfulgt af almindeligt møde, hvor der var foredrag af seminarielektor, dr. phil. H. V. Gregersen, der talte om »Dansk og Tysk i Middelalderen i Sønderjylland« – et meget interessant emne, der her blev belyst af den vel nok mest sagskyndige på sprogområdet. Mange ting, som man i almindelighed ikke har tænkt nærmere over, blev ved en fængslende fortælle måde klarlagt, således sprogrænsens opståen ved delingen af Sønderjylland mellem Ribebispen og Slesvigbispen.

Årsmødet og generalforsamlingen holdtes torsdag den 24. marts 1977

på Tønderhus og havde samlet over 100 deltagere. På valg var V. Gregeren, der blev genvalgt. Under eventuelt blev det oplyst, at det var Tønderkredsens tur til at arrangere den historiske søndag i år, og der fremkom forslag om forskellige emner, såsom Møgeltønder kirke, der er under restaurering, Højers nylig istandsatte mølle med stormflodsmuseet og besøg ved Højerdiget, hvor oplysninger om vadehav og digebyggeriet skulle gives af en sagkyndig på dette område. Herefter holdt professor Axel Steensberg et meget interessant foredrag om »Gamle danske bøndergårde«. Axel Steensbergs viden var udtømmelig, og det blev sent, inden aftenen sluttede. Foredraget var ledsaget af lysbilleder, og gensynsglæden var til tider ligefrem spontan.

V. G.

Sydslesvigs amtskreds.

Søndag den 12. september 1976 tog vi på udflugt til Nordslesvig. Målet var at besøge det nyoprettede Midtsønderjyllands Museum Gram slot. I det skønneste septembervejr blev vi budt velkommen af formanden, overlærer Svend Jensen, der gav en redegørelse for museets oprettelse og indretning.

Efter et fælles kaffebord i Gram Slotskro og en tur gennem den skønne park kørtes der vestpå til Brøns kirke. Pastor Tappe, Læk, fortalte her kirkenes historie.

Torsdag den 4. november samledes vi til efterårsmøde i Slesvig. Prof. Troels Fink kastede nyt lys over bispeddømmernes tilblivelse og historie ved et spændende foredrag. Lars Schubert takkede professor Troels Fink for det interessante foredrag, der dannede et værdigt led i den række af foredrag, han tiderne igennem har holdt for medlemmerne. Flemming Møller, Tønning, fandt anledning til at sige Troels Fink tak for mange års medarbejde i Historisk Samfunds Sydslesvig-afdeling. Som tak overrakte han på samfundets vegne en gave til professor Fink: L. C. Peters værk »Nordfriesland«.

Redaktør Alex Herz, Slesvig, gav ved mødet et overblik over det aktuelle stof fra arkæologernes og historikernes arbejde i og omkring Slibyen.

Fredag den 25. marts 1977 holdtes generalforsamling på Centralbiblioteket i Flensborg. Formanden, Lars Schubert, var sygemeldt. Anna Schrøder bød velkommen og aflagde årsberetning. Ved valgene genvalgtes Lars Schubert og pastor Tappe, Læk, til styrelsen. Det blev vedtaget, at Bredsted skulle være målet for en aftenvandring den 30. juni, mens sommerturen skal bringe medlemmerne til Før. Efter generalforsamlingen talte professor Axel Steensberg om den sønderjyske bondegård med dejlige lysbilleder til illustration. Professor Steensberg pegede på, at der ikke mindst i Sydslesvig måtte gøres et arbejde for at bevare de gamle stilrene bondegårde.

L. H. S.

Årsberetning og regnskab 1976-77

Ved *Peter Kr. Iversen* og *H. Lildholdt*

Historisk Samfund for Sønderjylland holdt årsmøde søndag den 15. maj 1977 på Forsamlingsgården Sundeved i Vester Sottrup. I mødet deltog ca. 100 medlemmer.

Formanden, landsarkivar Peter Kr. Iversen, bød velkommen til de fremmødte medlemmer og rettede en særlig velkomst til de to tilstedeværende æresmedlemmer, museumsinspektør H. Neumann og redaktør Morten Kamphövener, samt til foredragsholderen, fhv. landsarkivar, dr. phil. Harald Jørgensen, København. Til dirigent valgtes efter formandens forslag skatterådsformand Svend Lyck, Åbenrå. Han konstaterede, at mødet var lovligt indvarslet, og gav ordet til formanden, der aflagde følgende beretning:

Beretningsåret 1976-77 har i flere henseender for Historisk Samfund været et begivenhedsrigt år, og jeg kan vel også sige et godt år.

Sidste år kunne jeg berette om en mindre fremgang i medlemstallet, og denne fremgangslinie har holdt sig. Ved opgørelsen 1. april 1976 kunne der noteres et medlemstal på 2611, og ved en tilsvarende opgørelse i år var tallet 2660, altså en fremgang på 49. Hertil kan føjes, at der efter 1. april har været en tilgang på ca. 75, således at medlemstallet i dag har passeret 2700. Når dette nævnes nu, skyldes det, at forarbejdet til denne fremgang er sket i vinteren 1976 i form af en øget indsats fra tillidsmændenes side. Sekretæren, skoleinspektør Knud Kristensen, har i løbet af vinteren forberedt en hvervekampagne. Der er i den anledning udarbejdet en hvervetryksag, og tillidsmændene har den 5. februar været sammenkaldt til et møde på landsarkivet, hvor de fik udleveret forskelligt materiale, hvorimellem også en revideret udgave af tillidsmandsvejledningen. Virkningen af dette møde og aktiviseringen af tillidsmændene mærkes stadig og vil forhåbentlig også i indeværende år give øget tilslutning til vor forening. I denne forbindelse kan også nævnes, at udsendelsen af brochuren om J. H. Jensens bog »Landsbylærer i genvundet land« til samtlige husstande i Lundtoft kommune gav 30 nye medlemmer og 17 nye abonnenter på Sønderjysk Månedsskrift. Der

må spilles på flere strenge, når man vil skabe øget tilslutning til foreningen.

Vort medlemsskrift *Sønderjyske Årbøger* udkom igen i et stateligt bind på 270 sider, hvoraf små 200 sider var afhandlinger, medens resten var anmeldelser, bognyt og meddelelser om forskellige aktiviteter inden for det historiske område. Af de større bidrag til årbogen 1976 bør rektor N. H. Jacobsens afhandling om de nordslesvigske jernbaners udvikling 1864–1920 nævnes for det væld af nye oplysninger, som vore lokalhistorikere kan nyde godt af. H. P. Jensen har, som sædvanlig veloplagt, skrevet om dyrlæge Rasmus Bjørholm, Troels Refslund Poulsen slægter med velskrevne barndoms-erindringer fra Åbenrå sin fader på, Gottlieb Japsen har gengivet nogle meget interessante breve fra senator Thomas Ries i Åbenrå, Historisk Samfunds første kasserer, og den unge historiker Carsten Mogensen har skrevet en afhandling om den i sin tid så berygtede overborgmester Sievers fald i 1936. – Alt i alt en god og interessant årbog, der henvender sig til brede lag af lokalhistorisk interesserede i eller uden for landsdelen.

For lettere at kunne orientere sig i det vældige materiale til belysning af vor landsdels historie, som er publiceret i *Sønderjyske Årbøger* siden 1940, er en indholdsfortegnelse ved at blive udarbejdet af overbibliotekar N. Kragh Nielsen. Den vil sandsynligvis foreligge før næste årsmøde.

En sådan indholdsfortegnelse foreligger nu for vort andet tidsskrift, *Sønderjysk Månedsskrift*, for årene 1945–74. Også her er det Kragh Nielsen, der har udarbejdet oversigten, som er nøglen til en næsten overvældende mængde bidrag, navnlig til sønderjysk personal- og lokalhistorie. Denne oversigt vil sammen med Aage Bondes for årene 1924–44 være en uvurderlig hjælp for de lærere, der i historieundervisningen vil gøre brug af lokalt stof.

Om selve *Sønderjysk Månedsskrift* kan oplyses, at det i 1976 udsendes i et omfang på knap 500 sider eller gennemsnitlig 6 til 7 artikler om måneden. Hertil kommer så Fr. Rudbecks grænselandsdagbog, der kan benyttes som en praktisk nøgle til aktuelle begivenheder nord og syd for grænsen. Også den af N. Kragh Nielsen udarbejdede oversigt over avisartikler med historisk indhold er et nyttigt og værdsat redskab. På ny har takket være velvilje fra amtskommunen og museumsrådet et dobbelthæfte, der indeholder museumsstof, og som er delvis særtryk af museumsårbogen, kunnet udsendes i juni måned.

Selv om det måske kan virke som lidt selvpral, må det dog nok tilstedes een, der ikke selv er medlem af redaktionen, at nævne, at *Sønderjysk Månedsskrift* er det eneste danske, historiske månedlige tidsskrift, der har kunnet udgives i over et halvt sekel. Det vidner ikke blot om en dygtig redaktion, men også om stor trofasthed blandt holderne. En lille dråbe malurt i bægeret har dog ved denne årsstatus ikke kunnet undgås, idet holdertallet efter forhøjelsen af prisen fra 42 til 52 kr. har vist en lidt vigende tendens. Medens abonnenttallet den 1. april 1976 var 1524, var det 1. april i år sunket til 1478, men der har efter 1. april igen været en tilgang, så at vi nok nu ligger på lidt over 1500 holdere.

Vender vi os til serien: *Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland*, har medlemmerne før jul fået kendskab til, at redaktør Aksel Lassens i dobbelt forstand vægtige værk: Valg mellem tysk og dansk, der fylder ikke mindre end 549 sider, er udsendt. Også dette værk, der indeholder valgtallene for de enkelte sogne 1867–1968, og som derfor bærer undertitlen: Hundrede års folkevilje i Sønderjylland, vil takket være sine mange lokale oplysninger i tabeller og tekst være en guldgrube for lokalhistoriske interesserede pædagoger og lokalhistorikere i øvrigt. Til udgivelsen er der modtaget støtte fra Carlsberg-Fondet og Dansk Kultursamfund.

A. Pontoppidan Thyssens bog: Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland 1815–50, som jeg kunne give en kort, uofficiel meddelelse om ved sidste årsmøde, nåede knap nok at blive færdig fra trykkeriet før 1. april, men bogen, der næsten er lige så stor som Aksel Lassens, og som ligeledes indeholder et væld af oplysninger fra hele landsdelen, er nu ved at blive udsendt til abonnenterne.

Under forberedelse til udsendelse i serien er Holger Hjelholts biografi af departementschef A. Regenburg, hvortil der er givet tilsagn om støtte fra Carlsberg-fondet. Den foreligger i ombrudt korrektur. Lars N. Henningsens bog om fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder i årene ca. 1740–1840 foreligger i spaltekorrektur. Til denne bog er der modtaget støtte fra Den grevelige Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse og Sparekassen Sydjyllands Haderslev-afdeling. Begge disse bøger skulle være klar til udsendelse hen på efteråret. Noget senere, måske først i næste beretningsår, kan Thade Petersens efterladte omfangsrige manuskript om Rømø udsendes. Chr. Stenz er ved at gøre manuskriptet klart til trykken. Dets udgivelse er sikret takket være støtte fra Rislum-Fonden, Skærbæk kommune og George og Emma Jorck's Legat. Overarkivar Aage Rasch's efterladte manuskript om den slesvig-holstenske kanal, til hvis udgivelse der er lovet tilskud fra det humanistiske forskningsråd, vil nu af arkivar Birgitte Dedenroth-Schou blive gjort klart til trykning. Også denne bog vil først foreligge om et års tid. Beklageligvis har der været nogen forsinkelse med L. S. Ravns store biografiske værk om de nordslesvigske lærere 1814–1920, men vi håber at finde en antagelig løsning af udgivelsen.

Med hensyn til bind II af *billedværket*, der skal omfatte tiden 1864–1920, er der godt nyt at melde, idet fhv. museumsdirektør Jørgen Paulsen, Frederiksborg, nu er godt i gang med udvælgelsen af billedmaterialet, og fhv. rektor A. Feilberg Jørgensen har lovet at skrive teksterne. Udgivelsen kan først ventes at finde sted op imod jul 1978. Rent økonomisk set er udgivelsen af billedværkets bind II den største opgave, Historisk Samfund hidtil har påtaget sig, idet der regnes med, at de samlede udgifter ved udgivelsen vil komme op på ca. 300.000 kr. Det er godt, at vi af overskuddet på de to tidligere udsendte bind har samlet os en garantikapital på ca. 170.000 kr. Forhåbentlig bliver det dog ikke nødvendigt at bruge disse penge. I øvrigt er der kun ca. 600 eksemplarer tilbage af bind I, der er blevet trykt i 25.000 eksemplarer, medens beholdningen af bind III er noget større. Må-

ske bliver vi i løbet af relativ kort tid nødt til at lade trykke et nyt oplag af bind I, men først skal vi have bind II fordøjet.

I serien *Sønderjyske Levnedsløb* eller den såkaldte lille serie er J. H. Jensens meget værdifulde erindringsbog: Landsbylærer i genvundet land, blevet trykt i 1500 eksemplarer. Den udkom kort før 1. april, trykt med støtte fra Sønderjyllands amtskommune og Lundtoft kommune. Denne fremragende bog sælges godt, og vi anbefaler medlemmerne at sikre sig et eller flere eksemplarer, medens tid endnu er. Som næste bog i serien følger med overbibliotekar Gustav Auring som redaktionssekretær Hans Jørgensen Hansens erindringsbog, hvortil der er modtaget støtte fra Mads Clausens Mindefond. Dernæst følger hjemmeværnskonsulent Peter Møllers ungdomsminder fra Haderslev og Edith Hedegaard Andersens erindringer fra Halk kro, til hvis udgivelse der foreløbig er lovet støtte fra Haderslev kommune. Til udgivelse af H. J. Muusmanns erindringer fra Vodder og Kragelund er der lovet støtte fra H. P. Hanssens Mindefond. Herudover har redaktionen nogle manuskripter, hvis udgivelse der endnu ikke er taget endelig stilling til. Også af rent praktiske grunde er det nødvendigt at vente lidt med udgivelsen, idet vi skal passe på, at markedet ikke bliver overfyldt. Det kan mærkes på salget, når vi udsender flere bøger samtidigt eller med kort tids mellemrum.

Historiske Samlinger har ligesom tidligere år modtaget betydelige gaver af billeder, men har endvidere mod betaling erhvervet fotografiske aftryk af plader og andre negativer. Især bør nævnes, at vi har lånt en stor samling fotografiske plader fra Rømø, som en dygtig amatørfotograf, dr. Voswinkel, har taget efter århundredskiftet. Der er mange gode motiver iblandt, som kan bruges til illustrering af Thade Petersens Rømø-bog. Endvidere er vi i øjeblikket ved at få taget kopier af en pladesamling, der stammer fra en fotograf i Tinglev, men med motiver fra Nordborg-egnen. Dette sker i samarbejde med Tinglev og Nordborg lokalhistoriske arkiver – et samarbejde, som vi påskønner meget. I øvrigt er arbejdet med ordning og registrering af billederne fortsat af fruene Gribsvad, Schaumburg og Wive. Fotograf Th. Christesens store samling af soldaterbilleder er således blevet ordnet, og dubletter er sendt til Hærens Arkiv, Rigsarkivets 3. afdeling. For tiden er man i færd med at ordne og registrere den billedsamling, der for et par år siden blev overført fra Åbenrå byhistoriske Forening. Fra denne forening vil der blive givet et tilskud på 3000 kr. til pakkemateriale. Efterhånden som registrering og ordning af billedarkivet skrider frem, bliver billederne også mere og mere benyttede til gengivelse i bøger, tidsskrifter, dagblade, TV og udstillinger. Også smalfilmene vises med mellemrum. Ved Historisk Samfunds tillidsmandsmøde den 5. februar vistes således et par film fra genforeningstiden, og medlemmer af idrætsforeningen Å.G.S. i Åbenrå har fået forevist en film optaget i 1932 af v. Münchow fra fagenes fest i Åbenrå og et idrætsstævne i tilslutning hertil. Fru Gribsvad har vist en film om besættelsestiden, optaget af redaktør C. J. Bech, for Åbenrå Turistforening.

Båndsamlingen er kun blevet forøget med et par bånd. Den meget beskedne årlige bevilling på 15.000 kr. fra Dansk Kultursamfund tillader ikke den store ekstravagance. Men der er imidlertid håb om, at samlingernes mere midlertidige karakter kan afløses af en fastere ordning, som også skulle kunne indebære, at der med tiden kan blive flere midler til rådighed.

Om den mere *folkelige virksomhed i amtskredsene*, som er et meget betydningsfuldt og såre vigtigt led i foreningens arbejde, kan der også bringes gode og positive oplysninger. Det tidligere omtalte møde den 5. februar med tillidsmænd og medlemmer af amtsudvalgene samlede 56 deltagere. Derudover har der i amtskredsene været arrangeret 4 foredrag med 187 tilhørere, 11 lysbilledforedrag med 726 tilhørere, 3 udflugter og byvandring med 134 deltagere, i alt 17 arrangementer med 1047 deltagere. Lægges hertil deltagerantallet fra Historisk Søndag, der arrangeredes af Haderslev amtskreds den 1. august, når vi i amtskredsene op på 18 arrangementer med i alt 1291 deltagere. Hertil kommer så årsmødet og den såkaldte store egnsvandring, der begge er arrangerede centralt af styrelsen, med henholdsvis 110 og 320 deltagere. Alt i alt har der altså været 20 arrangementer med ca. 1700 deltagere. Disse tal kan vel tages som udtryk for, at mødeatrætheden ikke kan være så overvættet stor. I øvrigt er det interessant at bemærke, at lysbilledforedragene samler betydeligt flere tilhørere end almindelige foredrag.

Blandt lysbilledforedragene skal især nævnes museumsinspektør Hans Stiesdahls foredragstourné om voldsteder og professor Axel Steensbergs tourné med foredraget om de sønderjyske bøndergårde.

Egnsvandringen, der på grund af Dansk historisk Fællesforenings årsmøde i Åbenrå måtte flyttes til dagene 18. og 19. september, gik i år under kyndig ledelse af fhv. museumsdirektør Jørgen Paulsen, Frederiksborg, til lysborgske slotte og herregårde. Det var forudset, at tilslutningen ville blive så stor, at udflugten måtte doubleres, og vi står i stor taknemmelighedsgæld til hertug Peter af Slesvig-Holsten og hans fætter prins Friedrich for den store og hjertelige gæstfrihed, vi nød. Foruden Lyksborg fik vi lejlighed til at se Grünholz med dets fornemme inventar, vi passede hertugens privatbolig Bienebæk med dens pragtfulde udsigt over Slien og sluttede på Louisenlund, landgreve Carl af Hessens sommerresidens, nu indrettet til kostskole. Vi skylder Knud Kristensen, Hugo Lildholdt og Erland Møller, der har haft besværet med den praktiske tilrettelægning af egnsvandringen, stor tak for veludført arbejde.

Ligesom sidste år har arkivar J. Witte sidste efterår ledet et *kursus* på landsarkivet for personalhistorikere, og vi håber, at et lignende vil kunne arrangeres til efteråret.

Af andre begivenheder kan nævnes, at *Dansk historisk Fællesforening*, der er moderforeningen for alle danske historiske foreninger og institutioner, holdt sit årsmøde den 27.–29. august i Åbenrå. Sammen med Historisk Samfund for Als og Sundeved og Åbenrå byhistoriske Forening var vi med til

at planlægge og afvikle de lokale arrangementer, hvoraf særlig skal nævnes en sønderjysk aften på Folkehjem, hvor Holger Jacobsen fortalte om Jomfru Fanny og C. Jensens spillemandsorkester underholdt sammen med vor syngende bonde Hans Schmidt. Til dette arrangement, der blev betalt af amtskommunen, var hele styrelsen, vore æresmedlemmer og andre nære medarbejdere med ledsagere indbudt.

Ser vi tilbage på året, der gik, kan vi konstatere, at vi har udsendt næsten 1600 sider på tryk, heri ikke medregnet A. Pontoppidan Thyssens bog, og at mange hundrede sider er under forberedelse. På det folkelige område har vi haft en virksomhed med møder og udflugter, som kan måle sig med de bedste år, vi hidtil har haft. Vi har god grund til at være taknemmelige for den støtte, vi har modtaget fra stat, amtskommunen, primærkommuner og private fonds, thi uden denne hjælp ville det slet ikke være muligt at drive en virksomhed af dette omfang, som Historisk Samfund har fået. Men især vil jeg gerne rette en tak til de mange inden for styrelse, udvalg og tillidsmændenes kreds, som i fælles interesse for det historiske arbejdes betydning i denne landsdel afser ikke blot tid, men ofte også har direkte udgifter i forbindelse hermed. Og denne tak skal også gælde de mange bidragydere til vore tidsskrifter og medarbejdere på kontoret og i Historiske Samlinger.

Formandens beretning godkendtes enstemmigt, hvorefter kassereren, fhv. bankdirektør H. Lildholdt, aflagde det reviderede regnskab, som ligeledes blev godkendt af forsamlingen.

På valg til styrelsen var Werner Christiansen, Knud Fanø, Johan Hvidtfeldt, H. P. Jensen og Knud Kristensen, der alle blev genvalgt.

Under Eventuelt ønskede fru Thora Hammerich, at der blev givet mulighed for kørsel til årsmødet for de medlemmer, navnlig ældre, der ikke selv havde bil, og formanden lovede at undersøge mulighederne for at skaffe kørelejlighed.

Derefter gav formanden en redegørelse for planerne for Den store Egnsvandring samt Historisk Søndag 1977. Næste årsmøde afholdes i Sydslesvig, om muligt i Ladelund med foredrag om hollænderne, der kom hertil og døde i Ladelund koncentrationslejr. Da ingen yderligere ønskede ordet, sluttede dirigenten årsmødet.

Efter kaffebordet fortalte fhv. landsarkivar, dr. phil. Harald Jørgensen veloplagt om Den unge H. P. Hanssen og Sundeved.

Regnskab for året 1.-4.-76 til 31.-3.-77

<i>Indtægter:</i>	<i>Udgifter:</i>
Beholdning pr. 1. 4. 76 .. 194.825,60	Sønderjyske Årbøger 86.048,23
Medlemsbidrag 86.924,05	Skrifter 197.248,36
Salg af skrifter 54.677,80	Sønderj. Månedsskrift .. 130.729,67
<i>Sønderj. Månedsskrift:</i>	Kontorhold 11.717,63
abonnementer, annoncer 142.238,29	Lønninger 59.245,63
tilskud 25.000,00	Møder o. l. 5.715,34
Andre tilskud 221.640,60	Repræsentation 911,50
Renter 22.919,62	Forsikringer o. l. 1.155,10
	Bidrag til amtskredsene .. 4.400,00
	Kontingent S.L.F. 3.655,40
	Egnsvandring 1.156,45
	Historisk Søndag 2.134,20
	Porto 3.203,45
	Foredrag 4.756,65
	Annoncer, fælleskata-
	log o. l. 3.916,93
	Telefon m. m. 2.416,00
	Diverse 6.511,01
	Beholdning pr. 31. 3. 1977 223.304,41
<u>Kr. 748.225,96</u>	<u>Kr. 748.225,96</u>

Status pr. 1. april 1977

<i>Aktiver:</i>	<i>Passiver:</i>
Beholdning 223.304,41	Henlagt til:
Udestående for salg 22.700,00	Dj. Fattigvæsen 30.612,03
Lønrefusion 9.142,74	Billedværket, bd. 2 og 4 171.531,66
Underskud at overføre	Rømø 30.946,94
til næste år 37.266,12	Hans J. Hansens erindr. 10.000,00
	Egnsvandringfond 4.152,64
	Forudbetaling fra amtet.. 36.870,00
	Skyldig moms 9.300,00
<u>Kr. 293.413,27</u>	<u>Kr. 293.413,27</u>

Foranstående regnskab har vi revideret og fundet i overensstemmelse med bilag, giro- og bankkonti.

Åbenrå, den 11. maj 1977.

sign.: Sv. Lyck.

sign.: C. O. Henningsen.

Tillæg til medlemsfortegnelsen

Efterfølgende supplement til den i årene 1955 til 1976 offentliggjorte medlemsfortegnelse for Historisk Samfund for Sønderjylland medtager som i de foregående år i afganglisten kun de afdøde medlemmer, hvis død er kommet til vort kendskab, medens tilgangslisten omfatter alle nye medlemmer i alfabetisk rækkefølge.

Pr. 31. marts 1977 udgør medlemstallet 2660, der fordeler sig på Sønderjylland og det øvrige land samt udlandet som følger:

Haderslev by	169	Åbenrå by	253
Haderslev amt	333	Åbenrå amt	289
Sønderborg by	85	Sydslesvig	179
Sønderborg amt	160	Storkøbenhavn	284
Tønder by	127	Øvrige Danmark	491
Tønder amt	254	Udlandet	36

Afgang ved død

Andersen, N. P., handelsmand,
Ringsted
Bang, H. O. C., pastor emer., Bjerne
Biering, Ingeborg, provstinde,
Sønderborg
Filtenborg, P., provst, Gram
Hansen, Hans H., apoteker,
Haderslev
Hofgaard-Møller, A., sparekasse-
direktør, Broager
Jacobsen, Erik Th., provisor,
Nakskov
Jensen, Gregers, læge, Augustenborg
Johansen, Fr., fhv. direktør, Åbenrå
Johannsen, W., advokat, Flensborg
Klokhøj, A. H., oberst, Nyråd
Knudsen, Nis, pens. lærer, Bylderup
Bov
Larsen, S. Pindstrup, gårdejer,
Hjaruplund

Larsen, Viggo, gårdejer, Skodborg
Lind, Edith, frue, Gram
Ludvigsen, Chr., landsdommer,
Virum
Nielsen, H. E., fhv. amtsforvalter,
Åbenrå
Nørrelykke, C., redaktør, Hjørring
Petersen, C., bibliotekar, Nordborg
Petersen, Johanne, frue, Bylderup
Rasmussen, S., skovfoged, Granholdt
Schytt, Otto Lawaetz, toldforvalter,
Gråsten
Svensson, K., frue, Haderslev
Thomsen, P. P., kæmner, Løgum-
kloster
Wogensen, Alfred, kreditforeningsfm.,
Haderslev
Wortmann, Henrik, Padborg

Tilgangsliste

- Andelsbanken, Gram
 Andersen, Niels P., Åbenrå
 Bang, H., lærer, Silkeborg
 Bastholm, Ellen, Løgumkloster
 Bladt, Hans, Genner
 Bonde, Niels H., gårdejer, Skovhuse
 Bonefeld, Kresten, gårdejer, Pøl
 Borrits, Aase, Viby J.
 Brodersen, Sophus, førstelærer,
 Korup Huse
 Buhl, Anna, sygeplejerske, Løgum-
 gårde
 Busk-Jepsen, John, sognepræst,
 Øster Lindet
 Bylling, Hans J., møllejer, Aller
 Chantelou, Paul, journalist, Højer
 Christensen, Anne, lægesekretær,
 Morud
 Christensen, Friis, førstelærer, Bevtoft
 Christiansen, H. C., gårdejer, Rørkær
 Dahl, Niels Chr., Viby J.
 Dall, Hans, Dalbo, Hejls
 Doege, Immo, lektor, Åbenrå
 Fick, Esther, frue, Sønderborg
 Frandsen, Anne Marie, frue, Holbøl
 Frederiksen, Hans Fabricius, sogne-
 præst, Skodborg
 Fredsted, Jens Have, gårdejer,
 Grønnebæk
 Fryland, Knud, journalist, Haderslev
 Gamborg, Anders, Langetved
 Gjellerups Boghandel, København
 Gram Bank, Gram
 Hansen, Anders R., gårdejer, Nr.
 Sejerslev
 Hansen, Hans Schultz, Bolderslev
 Hansen, L. H., købmand, Sommersted
 Hansen, Per Høyer, stud. mag.,
 Flensborg
 Hansen, Ruth Gunde, overassistent,
 Virum
 Hansen, Søren, gårdejer, Højrup
 Heinberg, Hugo, redaktør, Char-
 lottenlund
 Holm, J. Chr., Langetved
 Holm, Tinne, lærer, Gram
 Haase & Søn, København
 Ingesmand, Per, stud. mag., Århus
 Jacobsen, Kaj, direktør, Virum
 Jensen, Ellen, frue, Bjerningrød
 Jessen, Christian, præst, Haderslev
 Joost, Erik, grosserer, København V
 Juhl, Arne, halbestyrer, Rødding
 Juhl, Johs., præst, Sønder Sejerslev
 Juhl, Kathrine, frue, Langetved
 Jørgensen, Svend Nørgaard, chauffør,
 Rødding
 Kindberg, Arne, gårdejer, Nybøl-
 gård
 Kjer, Jeppe, Halk
 Knudsen, Iver Rye, premierløjtnant,
 Tinglev
 Kristensen, K. I., lærer, Slesvig
 Krouel, Alfred, politiassistent,
 Rødovre
 Kuntz, Christian, assurandør, Søn-
 derborg
 Kürstein, Blide P., bibliotekar,
 Flensborg
 Larsen, Erik, landmand, S. Sejerslev
 Larsen, Erling, socialinspektør, Ribe
 Lauesgaard, Einar, gårdejer, Gråsten
 Hovedgård
 Lauridsen, F. Møller, sognepræst,
 Kværs
 Laursen, K. N., sognepræst, Mjolden
 Lawaetz, J. T., prokurist, Åbyhøj
 Lind, Aksel, gårdejer, Haderslev
 Linnet, Peter L., gårdejer, Højer
 Lund, Adolf, gårdejer, Højer
 Lund, Asger, gårdejer, Højer
 Lund, Ellen, frue, Fole
 Lund, Erik, gårdejer, Emmerlev
 Lund, Jens, lærer, Tommerup
 Lund, Johannes H., gårdejer, Højer
 Lund, Niels S., gårdejer, Emmerlev
 Lystbæk, Laurits, gårdejer, Errested
 Løbner, Annelene, frue, Åbenrå
 Mathorpe, Uffe, civiløkonom,
 Fredericia
 Mathiesen, Ingrid, afdelingssyge-
 plejerske, Haderslev
 Mathiesen, Knud, gårdejer, Sdr.
 Sejerslev
 Møllegaard, Hans-Jørgen, stud. mag.,
 Havdrup

- Møller, Hans Jørgen, gårdejer,
Stepping
- Møller, Viggo, Skrydstrup
- Nicolaisen, Peter, Bredebrot
- Nielsen, Andre, overvagtimester,
Højer
- Nielsen, Asta, frue, Rinkenæs
- Nielsen, Erik, skovrider, Åbenrå
- Nielsen, Erling, overlæge, dr. med.,
Odense
- Nielsen, Eva, rektor, Åbenrå
- Nielsen, Lilli, frue, Ballum
- Nielsen, Monrad, gårdejer, Højer
- Nielsen, Niels Kr., Branderup J.
- Nielsen, Thorvald, gårdejer, Gram
- Niemann, A., revisor, Haderslev
- Nilsson, Birger, København
- Nissen, Didde, frue, Haderslev
- Olsen, Egil, bestyrer, Gram
- Olsgaard, Poul, Halk
- Ottosen, Inger M., gymnasieover-
lærer, Flensborg
- Paulsen, Per Benny, maskinarbejder,
Esbjerg
- Pedersen, Poul A., gårdejer, Kær-
bølling
- Peitersen, Carl Verner, København S
- Petersen, Inger, lærer, Kruså
- Petersen, Peter, Stepping
- Petersen, Aage, og frue, Haderslev
- Posselt, Henrik, Sønderborg
- Poulsen, V., direktør, Haderslev
- Paasch, H., funktionær, Slesvig
- Ranum Statsseminarium, Ranum
- Rasmussen, Markus, pensionist,
Genner
- Rasmussen, Aage, statshusmand,
Ladegård
- Raun, A., Kjællingkær
- Ravn, Jakob, gårdejer, Simmersted
- Refslund, Caroline, Hellerup
- Rossen, Hans, fabrikant, Gram
- Rosengreen, Bjørn, cand. phil.,
København
- Rübner, S., ingeniør, Broager
- Rødekro bibliotek, Rødekro
- Raahauge, A., overdyrlæge, Tønder
- Salomon, Kim, Lund, Sverige
- Schmidt, Erik, gårdejer, Olmersvold
- Schmidt, Nis Hansen, København
- Schmidt, Peter, gårdejer, Bevtoft
- Schultz, Ejnar, gårdejer, Christians-
feld
- Stengaard, Søren, boghandler,
Vamdrup
- Stokbæk, Holger, lærer, Emmerlev
- Staal, William, tandlæge, Gram
- Sørensen, Chr., lærer, Arnum
- Sørensen, Hammer, kaptajn, Starup
- Sørensen, Søren, sparekassebestyrer,
Sdr. Sejerslev
- Tast, Johs., sognepræst, Stepping
- Thomsen, Inger Sophie, Visby
- Thomsen, Jørgen Ulrik Refslund,
hospitalsforvalter, Augustenborg
- Tägil, Sven, professor, Lund, Sverige
- Vollertsen, Nils, lærerstuderende,
Lyrskov
- Volt, Jørgen, lærer, Hovslund
- Weis, J., ingeniør og bygmester,
Bevtoft
- Wiborg, J. K., rentier, Christiansfeld
- Winberg, Aase, lærer, Slesvig
- Ægidius, Jørgen, overlæge, Åbenrå